

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
KRONIKA
2001

908

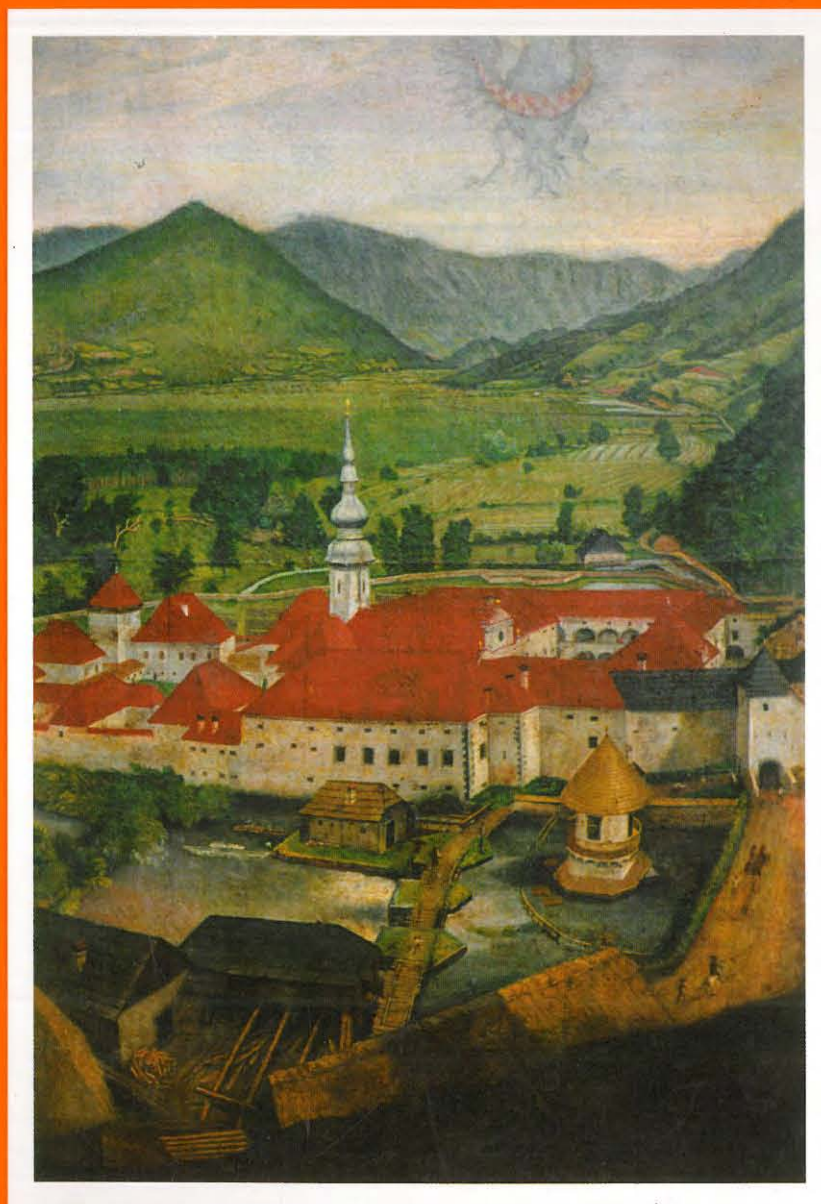

120010214,3

COBISS •

KRONIKA 49

časopis za slovensko krajevno zgodovino

49
2001

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Glavni in odgovorni urednik :
dr. Aleš Gabrič (Ljubljana)

Tehnična urednica :
Majda Čuden (Ljubljana)

Uredniški odbor :
dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana), dr. Tone Ferenc
(Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Eva Holz
(Ljubljana), dr. Olga Janša-Zorn (Ljubljana), Irena Lačen
Benedičič (Jesenice), Kristina Šamperl-Purg (Ptuj), Nadja
Terčon (Piran) in dr. Maja Žvanut (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.
© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena 20. septembra 2001.

Prevodi :
Cvetka Vode - angleščina
mag. Niko Hudelja - nemščina

Bibliografska obdelava :
mag. Alojz Cindrič

Uredništvo in uprava :
Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
tel. 01 24 11 200
e-pošta: kronika@uni-lj.si

Letna naročnina :
za posameznike 3.600 SIT, za upokojence 2.700 SIT,
za študente 1.800 SIT, za ustanove 4.800 SIT.
Cena v prosti prodaji: dvojna številka 2.300 SIT,
enojna številka 1.700 SIT.

Žiro račun :
Zveza zgodovinskih društev Slovenije 50101-678-49040

Sofinansirajo :
Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije,
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

Računalniški prelom :

Tisk :
Grafika-M s.p.

Naklada :
1000 izvodov

Na naslovni strani :
Detajl oljne slike kartuzije v Bistri iz leta 1724
(foto Vladimir Vilman, 2001)

KAZALO

Razprave

Darja Kerec :	Problematika virov in literature o rodbini Szécsi	185
† Josip Žontar :	Kranjski "consensus commercialis" in njegovo delo za napredek železarstva	195
Vladimir Vilman :	Žagarska dejavnost na veleposestvu Galle v Bistri pred drugo svetovno vojno	207
Nataša Kolar :	Vojne, vojaštvo in vojske na Ptuj skozi stoletja	223
Tea Anžur :	Naravoslovne znanosti in ustanovitev Biotehniške fakultete	231
Alenka Kačičnik Gabrič :	Lov in ribolov na snežniškem posestvu	245
Mateja Leskovšek :	Slomškova zveza 1900-1926	255
Sergej Vrišer :	Zastave jugoslovanskih polkov na Slovenskem v letih 1930-1941	283

Gradivo

O neznanih povezavah dveh družin (Alenka Auersperger)	289
--	-----

Mnenje

Od ljudske šole do osemletke; 90. ali 26. obletnica Osnovne šole Zalog (<i>Lili Ana Jaklič</i>)	293
---	-----

Ocene

Jako stara vas na Goriškem je Solkan : zbornik ob tisočletnici prve omembe kraja. Solkan : Krajevna skupnost Solkan, 2001, 511 strani (<i>Petra Svoljšak</i>)	296
Melikov zbornik : Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana : Založba ZRC, 2001, 1124 strani (<i>Alenka Kačičnik Gabrič</i>)	299
Slovenska kronika XIX. stoletja 1800-1860. Ljubljana : Nova revija, 2001, 473 strani (<i>Jure Gašpari</i>)	301
Branko Goropevšek, Stoletje v Celju. Celje : Fit Media, 2001, 232 strani (<i>Bojan Cvelfar</i>)	303

strokovni članek

UDK (093.2):929 Szécsi
prejeto: 5. 4. 2001**Darja Kerec**

univ. dipl. zgodovinarica, Bevkova 5, SI-9000 Murska Sobota

Problematika virov in literature o rodbini Szécsi

IZVLEČEK

Gornjelendavski Szécsiji so bili osrednja plemiška rodbina, ki je v srednjem veku (od 1366 dalje) prejela več posesti v Prekmurju. Kljub njihovi pomembni vlogi pa jim slovensko zgodovinoisje za razliko od madžarskega, slovaškega, avstrijskega in hrvaškega ne namenja večje pozornosti. Prispevek na kratko predstavlja osnovne podatke o virih in literaturi, ki obravnavajo ta rod.

KLJUČNE BESEDE

zgodovinoisje, Prekmurje, Balog(h), Szécsi

SUMMARY

THE PROBLEMATIC OF SOURCES AND LITERATURE ON THE SZÉCSI FAMILY

The Upper Lendava Szécsi family were the central noble family. In the Middle Ages (from 1366 on) they received numerous landed properties in the region Prekmurje. Despite their significant role the Slovene historiography – contrary to Hungarian, Slovak, Austrian and Croatian – does not pay greater attention to them. The contribution presents in short the basic data on sources and literature dealing with the Szécsi family.

KEY WORDS

Historiography, Prekmurje, Balog(h), Szécsi

Grofje Szécsiji se v slovenski historiografiji skorajda ne pojavljajo. Določene podatke o tej rodbini je v nekaj člankih in razpravah na osnovi izvirnega listinskega gradiva (spisanega v latinskem in madžarskem jeziku 16. in 17. stoletja) prispevala peščica slovenskih zgodovinarjev (Ivan Zelko, Jože Smej, Ivan Škafar in Franc Šebjanič). V zadnjih letih se je zanimanje za to rodbino pojavilo predvsem zaradi mednarodnega projekta *Phare*, v okviru katerega so pri Gradu (kjer so gornjelendavski Szécsiji uradno domovali) obnovili del grajskega kompleksa (sedem soban od domnevno 365-ih) in uredili Trideželni krajinski park *Goričko-Orseg-Raab*. Po naročilu *Zavoda za spomeniško varstvo* so tu pred leti potekala tudi arheološka izkopavanja. Kot svoje drugo domovanje v Prekmurju so Szécsiji do leta 1685 posedovali tudi soboški grad. Njihovo dejansko prisotnost na prekmurskih tleh lahko postavimo v čas od srede 14. do konca 17. stoletja. Poleg tega, da so neposredno posegli v politično dogajanje večih evropskih vladarskih hiš, so se v "zavest Prekmurcev" vtisnili predvsem kot tisti zemljiški posestniki, ki so načelo augsburškega verskega miru *cuius regio, eius (est) religio* upoštevali dobesedno. Dunajski mir leta 1606 pomeni za protestantizem na Ogrskem začetek nove dobe in tudi Szécsiji so začeli v svojem gospodstvu vpeljevati novo vero, torej luteranstvo in kalvinizem – pogosto tudi na škodo katoličanov.

1. Slovenska historiografija

Kot smo omenili že v uvodu, lahko pri proučevanju zgodovine Szécsijev upoštevamo izsledke peščice slovenskih zgodovinarjev. Vendar ne gre spregledati tudi zapisov iz prejšnjega stoletja, med katerimi (sicer na osnovi zgodovinsko nepopolnih ali celo zgrešenih podatkov) izstopajo *Starine železnih in salajskih Slovenov* Jožefa Košiča,¹ ki med prvimi od Szécsijev omenja soboško grofico Saro.² Iz Košičevega pisanja je (kljub vsemu spoštovanju do "prvega prekmurskega zgodovinopisca") razvidna narečna in zelo preprosta dikcija. *Starine* so tekst, ki temelji na nepreverjenih podatkih in spominja na "lokalno kroniko", saj pisec podatkov ni

preveril v obstoječih virih, na kar je opozoril tudi Gruden v uvodu objavljenega teksta. Šele *Enciklopedija Slovenije*³ kot prva Szécsije uvršča v sklop plemiških rodbin na Slovenskem. Že v uvodu gesla v omenjeni enciklopediji pa pogašamo podatke o starejši zgodovini te rodbine in njihovi prvi pisni omembi. To je tudi eden glavnih primanjkljajev v dosedanjih objavah o tej rodbini. Resda Szécsiji uradno dobijo posest Gornje Lendave v roke z letom 1366,⁴ vendar o njihovi zgodovini pred tem letom – torej v času bivanja na matičnem Slovaškem – iz slovenskih zapisov ne izvemo skoraj ničesar! Franc Šebjanič⁵ sicer omenja Petra Szécsija leta 1333, ko naj bi uradno postal lastnik gornjelendavske posesti, vendar lahko z gotovostjo trdimo, da se je to zgodilo šele po letu 1365, čeprav v eni od razprav⁶ tudi sam Zelko omenja to letnico. Jože Smej⁷ piše, da je leta 1365 (uradno 1366) dalmatinsko-hrvaški ban in poznejši palatin Nikolaj III., sin Petra III. Szécsija, dobil kot kraljevi fevd zemljišče Gornje Lendave skupaj s petnajstimi naselji, med njimi tudi Mursko Soboto. Smej omenja tudi njihove prednike iz Turingije, ki so se naselili ob potoku Balog v županiji Gömör in se sčasoma razdelili v dve veji: v Baloge in Rima-Szécsije.⁸ Smej se je v razpravi o "problemu soboškega grba" osredotočil na Sóboto kot tipično srednjeveško mesto (*civitas/oppidum*) in ravno Szécsijem pripisal odločilno vlogo v prizadevanjih Sobočanov za mestne pravice od 15. stoletja dalje.⁹ To razpravo je še isto leto¹⁰ dopolnil s prevodom štirih listin. Ob pregledu slovenskih tiskov lahko z gotovostjo zatrdim, da sta ti dve Smejevi razpravi dosedaj edini, ki neposredno, torej na osnovi listinskega gradiva natančneje obravnavata to rodbino.

¹ Jožef Košič: *Starine železnih in salajskih Slovenov* (Fragment iz zgodovine ogrskih Slovencev). Objavil in opombe pridelal dr. Josip Gruden, ČZN XI, 1914.

² "Najbolj je denok glasovitna gratala (cerkev na Tišini, op. D. K.) po Sechi Sari (1398). Ta gospa je gli indi lepsi kastelov ladala po orszagi, vendar sze je na leto vu dovinsztvi v szobotskoga preselila ..." (Košič: n.d., Poglavlje I., § 18, str. 107-108). Sara je bila prva od treh žena Petra Szécsija († 1432). Košič sicer omenja letnico 1398, vendar ni znano, ali je tega leta tudi ovdovela (kar se ne ujema s Petrovo smrtjo) ali pa je bila v drugo poročena s Petrom; glej Wertner Mór: *Számos genealogiai táblával, I. kötet /A magyar nemzetségek, A XIV. század közepéig*. Temesvár 1891, str. 78.

³ *Enciklopedija Slovenije* (dalje: ES), 12. zvezek, Ljubljana 1998, str. 415.

⁴ Leta 1366 pride ta posest v roke Nikolaju III. Szécsiju, in sicer po dogovoru z bratrancom Blažem (Georgius Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (dalje: CDH), *Budae* 1829 /-66, VII /3, str. 129-131).

⁵ Franc Šebjanič: Korespondenčni viri za proučevanje gospodarskih in socialnih razmer v Prekmurju v 17. stoletju, *Zgodovinski časopis* (= ZČ) 37, 1983, št. 1-2, str. 34.- op. 17.

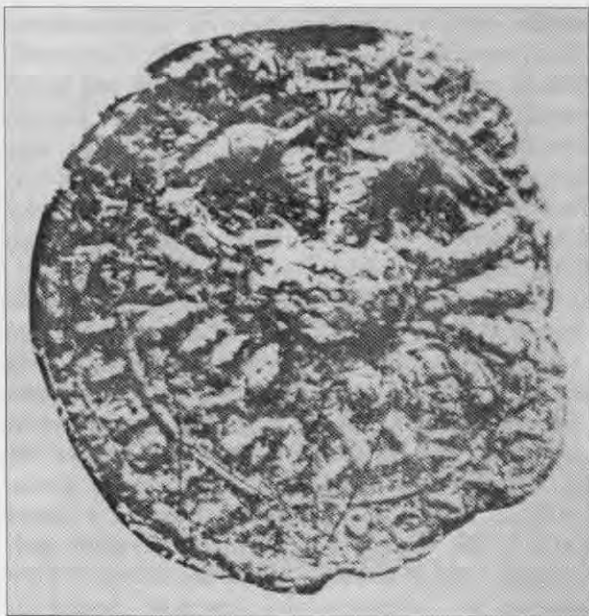
⁶ Ivan Zelko: *Zgodovina Prekmurja. Izbrane razprave in članki* (dalje: *Zgodovina Prekmurja*). Murska Sobota 1996, str. 176. Podatek o letu 1333 je Zelko povzel iz knjige Vasvármegye. Magyarországi vármegyék és városai. Budapest 1898, str. 573.

⁷ Jože Smej: Pregled srednjeveške zgodovine Murske Sobotice: Predstavitev novega mestnega grba (dalje: Pregled), ZČ 1990, št. 4, str. 547.

⁸ Jože Smej: Pregled, str. 550.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Jože Smej: Prizadevanje Sobočanov za mestne pravice od leta 1366, *Vestnik*, 29. 3. 1990, str. 11 (in 5. 4. 1990, str. 8; 12. 4. 1990, str. 8).

Pečat z grbom Rimavske Seče iz leta 1634

Franc Kovačič Szécsije v prvi polovici 16. stoletja omenja v zvezi s sporom med zagrebsko in veszprémsko škofijo, katerih kapitlja sta imela v beksinskem in belmurskem arhidiakonatu pravico do desetine. Spor je, kot že znano, odpravila šele ustanovitev sombotelske škofije leta 1777.¹¹ O vlogi Szécsijev v 16. in 17. stoletju, predvsem v odnosu do martjanske župnije, izvemo tudi v razpravi Metke Fujs.¹² Zelkova *Zgodovina Prekmurja* v celoti ne ustreza naslovu, saj vsebuje izbor že objavljenih razprav, ki ne obravnavajo vseh obdobij in tematik, povezanih s tem ozemljem. Delo je izšlo posthumno, saj je plodovito Zelkovo znanstveno-raziskovalno pot prekinila bolezen, leta 1986 pa žal tudi smrt. Ob pregledu njegovih razprav in člankov lahko ugotovimo, da Szécsijem ne posveča večje pozornosti, razen v obdobju po letu 1526.

Ivan Škafar omenja Szécsije posredno, to je v kontekstu gospostva Gornja Lendava v 16. in 17. stoletju v času verskih sporov.¹³ Franc Šebjanič je s prispevkom iz leta 1983¹⁴ na osnovi korespondenčnih virov rodbinskega arhiva Adama Batthyányja († 1659) osvetlil obdobje 17. stoletja, iz katerega je ohranjenih okoli 30 pisem v madžarskem jeziku, katerih avtor je večinoma Dionizij III.

Szécsi. Pisma so iz dveh krajših obdobij (1620-26 in 1634-45) in so njegova korespondenca s Francem (poročen z Evo Poppel) in Adamom Batthyányjem. So pa ta pisma pomemben vir za proučevanje turške prisotnosti v Prekmurju. Vanek Šiftar v svojih noticah, ki jih danes hrani Pokrajinski arhiv v Mariboru, posredno omenja tudi Szécsije. Več pozornosti jim namenja v času širjenja protestantizma v Prekmurju.¹⁵

Slovenski zgodovinarji bodo v primeru Szécsijev zaman iskali objavljeno listinsko gradivo (vire) o srednjeveški zgodovini Prekmurja.¹⁶ Edini dve deli, ki vsaj približno ustrezata tej kategoriji, sta Kosovo *Gradivo za zgodovino Slovencev*¹⁷ in Zelkova *Topografija*.¹⁸ Vse štiri listine v *Dodatku* Kosovega *Gradiva* nikjer ne omenjajo Szécsijev. To pa iz dveh razlogov. Prvič: zajemajo obdobje, ko jih na Slovenskem ozemlju še ni bilo; in drugič: težko bi dokazali njihov obstoj pred letom 1214.¹⁹ Nikolaj, ki se omenja v *Dodatku* (leta 1208, -13, -14), ni Szécsijevega rodu.²⁰ Vsebina listin, ki so zajete v *Gradivu*, se navezuje predvsem na historično topografijo in kolonizacijo zemljiške gospodske v Prekmurju. Tudi Zelko je v svoji *Topografiji* povzel listine, zbrane v *Gradivu*, vendar je to-

¹⁵ Dr. Vanek Šiftar: Vloga petanjskega gradu pri širjenju protestantizma, *Zbornik Štefana Küzmica*. Murska Sobota 1974.

¹⁶ Prav je, da na tem mestu opozorim na gradivo, ki je dostopno v Sloveniji in ga hrani AS. Gre za zbirke fotokopij oziroma reprodukcij kopij izvirnega arhivskega gradiva v latinskem in madžarskem jeziku. Več o teh zbirkah glej v: *Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije*, III. knjiga, Ljubljana 1999 (številki 1744 -E, str. 460 in 1748, str. 463). Nedavno je izšel *Inventar družinskega in posestnega arhiva grofov Batthyány v Güssingu*, Gradiščansko Andreja Hozjana (Maribor 2000). Inventar je pomemben ker vsebuje popis posesti, ki so jih konec 16. stoletja od Szécsijev po ženski liniji (poroka Eve Popel Lobkowitz in Franca Batthyányja) prevzeli oziroma podedovali omenjeni grofje.

¹⁷ Franc in Milko Kos: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* (dalje: *Gradivo*), V, Ljubljana 1928. Vse listine, ki se navezujejo na zgodovino Prekmurja (in posredno Szécsijev oziroma Gornje Lendave), se nahajajo v *Dodatku*: št. 900 (str. 425), 901 (str. 426) in 902 (str. 427), razen št. 200 (str. 105).

¹⁸ Ivan Zelko: *Prekmurje do leta 1500. Historična topografija Slovenije / I* (dalje: *Topografija*), Murska Sobota 1982.

¹⁹ Kos: *Gradivo*, št. 902 (str. 427).

²⁰ Zelko, *Topografija*, str. 55. O tem, kdo je bil ta "Nikolaj iz Železnega", se ni nikoli posebej pisalo. Ban Nikolaj Amade se pogosto omenja kot ban iz Gornje Lendave (!), a se nikoli ne omenja kot *Nicolaus de Ferreo Castro* ali *Nicolaus de Castro Ljendva* ipd., kar pa seveda ne pomeni, da ta posest leta 1275, ko jo je Ladislav IV. podelil Amadeju, ni bila stalni sedež te rodbine. "Gornjelendavski Nikolaj" se med slavonskimi oziroma hrvaško-dalmatinskimi in primorskimi bani pojavlja v letih 1322-1325. Dve desetletji za njim funkcijo slavonskega in hrvaškega bana prvokrat prevzame Nikolaj III. Szécsi (*Korai magyar történeti lexikon 9-14. század*, Budapest 1994, ur. Gy. Kristó, str. 650).

¹¹ Fr. Kovačič: *Gradivo za prekmursko zgodovino*, ČZN, XXI, 1926, str. 4.

¹² Metka Fujs: Martjanci v zgodovini, *Zbornik soboškega muzeja* 3, Murska Sobota 1993/1994, str. 67-74.

¹³ Ivan Škafar: *Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiakonata*, *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 3, Ljubljana 1981, str. 121-126, 137 in 161.

¹⁴ Franc Šebjanič: n. d., str. 31-36.

pografija *Prekmurje do leta 1500* prvo in dosedaj edino, v osnovi zaključeno znanstveno delo, ki se navezuje na srednjeveško zgodovino Prekmurja. Je rezultat večletnega dela v najpomembnejših madžarskih arhivih, kjer je Zelko pregledal več kot dvajset različnih arhivskih fondov (in tiskanih virov).

II. Slovaška historiografija

Szécsijem posvečajo Slovaki nedvomno več pozornosti kot slovenski, avstrijski ali celo madžarski zgodovinarji, saj rodbina izvira iz slovaškega mesta (in zemljiškega gospostva) Rimavská Seč (madž. Rima-Szécs), ki se razprostira na južnem delu Rimavske kotline. Kot pove že toponim, so se Szécsiji poimenovali po Rimavski Seči, ki leži ob reki Rimavi v komitatu Gemer (comitatus Gomeriensis/Gemerská stolica/Gömör vármegye).

Preden preidemo na pregled literature in virov, je prav, da na tem mestu na kratko predstavim zgodovino Rima-Szécsijev. Po mnenju slovaških zgodovinarjev naj bi njihovi predniki prišli iz Turingije in se naselili v dolini ob potoku Blh ter se sčasoma razdelili v dve veji: Baloge in (Rima-) Szécsije. Leon Sokolovský²¹ v študiji o grbu Szécsijev piše, da Simon de Kéza²² v svoji kroniki iz druge polovice 13. stoletja kot prednika Balogov omenja viteza Altmana Friedburškega, katerega predhodniki naj bi na Ogrsko prišli v obdobju kralja Andreja (1046-1060) iz Turingije.²³ Zapis Simona Kéze o vitezu Altmanu povzema tudi Wertnerjeva zbirka o madžarskih plemiških rodbinah.²⁴ V starejši literaturi se omenja, da je bil ravno Altman prvi posestnik gradu Blh, ki naj bi ga dal tudi sam zgraditi. Vendar naj bi (čeprav to ni dokazano) že starejši naziv gradu (*Fellak*) kazal na slovanski izvor, tako da je verjetno grad obstajal že pred Altmanovim prihodom.

V virih iz 13. in 14. stoletja se že omenjajo posamezni člani rodu Balog, katerih osebna imena pa so nesporno nemška: Konrad (1214), Tumbold (1263), Oth oziroma Oto (1323), Heinrich (1323).²⁵ Torej je bil rod Balogov nedvomno nemškega porekla. Okrog leta 1300 pride do genealoškega preobrata, ko se (do tega leta navidez enoten rod) razdeli v tri veje, od katerih je vsaka neodvisno od druge omogočila osnovo za razvoj mlajših rodov: I. Že omenjeni Oth (1323) naj bi v imenu svojega rodu (Balog) posedoval grad Blh skupaj z nepo-

sredno okolico (posesti v županiji Abov/comitatus Abaujvariensis in Turna/comitatus Tornensis). Othovi potomci oziroma Otovci (Atffy) naj bi bili osrednja veja starejšega rodu Balogov. II. Posesti, ležeče severno od gradu Blh, so pripadle veji, katere predniki so se naselili v kraju Drienčany. Rod je tako prevzel rodbinsko ime Drienčanský (Derencsényi). III. V Rimavski Seči pa se ustali tretja veja, torej Szécsiji.²⁶

Prvi znani prednik Szécsijev je Ananias, ki se omenja v listini iz leta 1214.²⁷ Ananias je imel sina Ivanko, ta pa Miklósa (Nikolaja) I., ki je bil prvi lastnik gradu v Rimavski Seči.²⁸ Od njega izhajata obe veji Szécsijev. Nikolaj I. je imel osem sinov in eno hčer: Petra III. (začetnik **gornjelendavske** veje), Ladislava I., Nikolaja II., Dionizija I., Pavla, Ivana I., Bekeha in Andreja. Vendar se v listini Karla I. (29. marec 1323)²⁹ omenja le prvih pet. Ladislav I. naj bi se rodil celo zunaj zakona.³⁰ Prav tako se kot izvenzakonska omenjata Andrej in Katalin,³¹ ki tudi nista navedena v Karlovi listini. Dionizij (Dénes) I. je začetnik **rimaszécsijeve** veje, ki se za razliko od gornjelendavske vse do leta 1526 ne smatra za neposrednega dediča posesti Belmura, Gornja Lendava in Dobra. To se zgodi šele po smrti zadnjega gornjelendavskega Szécsija - Štefana († 1535).

Ko je leta 1321 umrl najvztrajnejši politični oponent kralja Karla Roberta - palatin Máté Chák iz Trencséna, je kralj začel konfiscirati posesti njegovih zaveznikov in jih deliti zvestim podanikom, med katerimi so bili tudi Szécsiji, ki so leta 1323 prejeli v dedni fevd gospostvo ob Blhu. Poleg posesti Rimavská Seč in Blh so leta 1366³² prejeli zemljišča v Železni županiji. S Petrom III. in Dionizijem I. se rod Szécsijev dokončno razcepi v dve veji. Peter obdrži posesti v južnem delu Ogrske in njegova veja prevzame pridevek "z Gornje Lendave" (*f [F]elsőlindvai*). Dionizijevo potomstvo, ki se ustali v Rimavski Seči, pa k svojemu imenu začne pripisovati "od Sečijev" (*de Zeech*) oziroma "z Rimavske Seči" (*de Rymazezech*). Grofovski naziv Szécsiji pridobijo šele leta 1645, ko jim ga na prošnjo Dionizija III. 28. avgusta tega leta podeli Ferdinand III. Vendar so ta pravni vzpon in družbeni položaj uživali le 40 let. Zadnji od njih, Peter VII. (eden od treh Dionizijevih sinov), je leta 1685 umrl brez moških potomcev.³³

²⁶ Sokolovský: n. d., str. 16-17.

²⁷ Listina je objavljena v zbirki Gusztáva Wenzla *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* (dalje: CDAC), VI., Pest 1867, št. 224 (str. 370-372).

²⁸ Sokolovský: n. d., str. 17.

²⁹ CDAC, VI., št. 224, str. 370-372.

³⁰ Iván Nagy: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 10. kötet, Pest 1863, str. 530.

³¹ Wertner Mór: n. d., str. 78.

³² Glej op. 5.

³³ Imel je le eno hčer - Katarino Elizabeto (Kata-Erzse

²¹ Leon Sokolovský: *Erb Rimavskej Seči*, str. 15, *Vlastivedné štúdie Gemera* 8, Rimavská Sobota 1990.

²² M. Simonis de Keza presbyteri Hvgari scriptoris saecvli XIII.º *Chronicon Hvgaricum* (Ed. A. Horányi), Vienne, b.v. 1781, str. 113.

²³ Sokolovský: n. d., str. 15.

²⁴ Wertner Mór: n. d., str. 75.

²⁵ Sokolovský: n. d., str. 16.

Starejši grb Szécsijev

Slovaška historiografija ponuja precej odgovorov na vprašanja o Szécsijih. Topografske podatke lahko najdemo v mnogih monografijah o gradovih na Slovaškem in splošnih enciklopedičnih tiskih.³⁴ O izvoru njihovega grba lahko preberemo v delih slovaških (in čeških) zgodovinarjev ter heraldikov Sokolovskega, Nováka in Loude.³⁵ V geslih *Slovaškega biografskega leksikona*³⁶ najdemo osnovne podatke o več članih Szécsijevega rodu. Tudi objavljenih virov je veliko.³⁷ Sistematično so jih Slovaki pa tudi Čehi začeli izdajati že pred drugo svetovno vojno. Nobena od njih posebej ne izpostavlja Szécsijev, zato je treba podatke o njih iskati v že znanih zbirkah z zelo širokim izborom srednjeveških, pa tudi novoveških listin. Za obdobje prve polovice 16. stoletja (do bitke pri Mohaču), ki ga je na Slovaškem zaznamoval gospodarski vzpon

(rudarstvo) pod okriljem rodbin Thurzó in Fugger, je zelo dobrodošla zbirka objavljenih dokumentov o Banský Bystrici (nem. Neusohl).³⁸ Pri objavi zbirke je sodelovalo več mednarodnih ustanov: Zgodovinski inštitut ter Zgodovinski arhiv slovaške Akademije znanosti ter Avstrijski in Madžarski državni arhiv. Prva knjiga je tematska zbirka dokumentov, ki neposredno opisujejo dogodke v času vstaje rudarjev, v drugi je objavljena zbirka virov za gospodarsko in socialno zgodovino rudarskih mest. Šele tretja knjiga več pozornosti namenja gospodarski politiki rodbin Thurzó in Fugger. Szécsijev ta zbirka ne omenja, je pa zato pomembna posredno, saj je bil kremniški grof ter kraljevi zakladnik in višji državni sodnik Aleksij Thurzó († 1543) poročen z Magdaleno Szécsi, vdovo Tomaža IV.

III. Madžarska historiografija

Madžarska historiografija je že v osnovi zelo bogata. Dve temeljni deli, ki obravnavata madžarsko plemstvo v srednjem (in novem) veku, sta konec 19. stoletja napisala Mór Wertner³⁹ in János Karácsonyi.⁴⁰ Omeniti velja tudi delo v več zvezkih Ivána Nagyja.⁴¹ Večina podatkov o Szécsijih (in Balogh), komitatih Gömör in Vas ter nenazadnje Gornji Lendavi se nahaja v dveh leksikonih oziroma enciklopedijah iz 19. in 20. stoletja.⁴² Dobrodošel je tudi etimološki slovar Lajosa Kissa⁴³ ter Madžarski biografski leksikon novejšje izdaje.⁴⁴ Spisek knjig, razprav in člankov o madžarski srednjeveški zgodovini je preveč obsežen, da bi ga lahko predstavili na enem mestu. Slovenskim zgodovinarjem je tako najlažje dostopno poročilo o madžarski literaturi, ki obravnava srednji vek. Objavljeno v *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*.⁴⁵ Za avtorja prve moderne knjige v 19. stoletju o madžarski sfera-

Franc Nádasdy); M. Forgon: n. d., str. 604; prim. Géza Csergheő de N.-Tacsikánd: *Wappenbuch des Adels von Ungarn /sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone*, Nürnberg (Heft 22-28, str. 619); ES, 12. zvezek, Ljubljana 1998, str. 415.

³⁴ Ludovít Janota: *Slovenské hrady*, Bratislava 1937; Ján Hajdúch: *Slovenské hrady*, Martin 1955; Hilda Fialová - Andrej Fiala: *Hrady na Slovensku*, Bratislava 1966; *Encyklopédia Slovenska*, Zv. 1-6, Bratislava 1979-82; A. Profous - J. Svoboda: *Místní jména v Čechách*, Praha 1957, IV. díl.

³⁵ Leon Sokolovský: n. d.; J. Novák: *Slovenské mestské a obecné erby*, Martin 1972; isti: *Rodové erby na Slovensku I*, Martin 1980; J. Louda: *Znaky československých měst*, Praha 1975.

³⁶ *Slovenský biografický slovník*, Matica slovenská - Martin 1992 (od roku 833 do roku 1990), V. zväzok (R-Š).

³⁷ Václav Chaloupecký: *Středověké listy ze Slovenska*, Bratislava-Praha 1937; *Středověké české listiny* (ur. István Knížesa), Budapest 1952; Branislav Varsik: *Slovenské listy a listiny z 15. a 16. storočia*, Bratislava 1956; *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I* (ur. R. Marsina), Bratislava 1971; V. Sedlák: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae 2*, Bratislava 1987 (o Petru III. [† ok. 1331] št. 770, 919, 920).

³⁸ *Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku 1525-1526* (ur. Peter Ratkoš), Bratislava 1957.

³⁹ Wertner Mór: n. d., I. kötet (tu: Balogi in Rimaszécsiji, str. 75-79).

⁴⁰ *Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*, I. in II., Budapest 1900.

⁴¹ *Magyarország családai*, Pest 1863 (X. zvezek na straneh 528-535 obravnava Szécsije, I. zvezek pa njihove predhodnike Baloge).

⁴² *A Pallas Nagy Lexikona (az összei ismeretek enciklopédiája)*, Budapest 1893 (I. zvezek) in *Révai Nagy Lexikona (az ismeretek Enciklopédiája)*, Budapest 1911-1926 (XIX. zvezek).

⁴³ Lajos Kiss: *Földrajzi nevek Etimológiai szótára*, Budapest 1978 (gesla Balog: str. 86, Gömör: str. 244 in Rima[széch]: str. 545).

⁴⁴ *Magyar Életrajti Lexikon*, I. in II., Budapest 1967 (gesli Szécsi: II., str. 724-725 in Thurzó: II., str. 861-862).

⁴⁵ *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* (= MIOG), LXXIII. Band, 3. u. 4. Heft, Graz-Köln 1965; Gusztáv Heckenast, *Forschungen zur Geschichte des Ungarischen Mittelalters in den Jahren 1945-64* (str. 366-381).

gistici velja med madžarskimi zgodovinarji delo Györgyja Praya.⁴⁶ V petdesetih letih pa so se izkazali tudi heraldiki.⁴⁷

Tudi v 19. stoletju je izšlo veliko zgodovinskih monografij o srednjeveški Madžarski. Leta 1888 je izšel rodoslovni priročnik v dveh delih,⁴⁸ o madžarskih rodbinskih grbih piše Iván Nagy,⁴⁹ nepogrešljiv je enciklopedični pregled madžarskih komitatov in mest v 16-ih knjigah.⁵⁰ Grof Teleki je zbral gradivo za izdajo osmih knjig o Madžarski v dobi Hunyadijev; v šesti se omenja komitat Vas.⁵¹ Ta zbirka naj bi v začetku obsegala kar 12 zvezkov. O razvoju, mestnih privilegijih in grbu mesta Rimavská Seč najdemo podatke tudi v splošnih publikacijah.⁵² O starejši dobi Szécsijev oziroma Balogov pišeta tudi Mihály Forgon⁵³ in Bálint Ila.⁵⁴ Tezo o vitezu Altmanu in Balogih, ki naj bi v 11. stoletju na Ogrsko prišli iz Turingije, sprejema tudi madžarska leksikalna literatura.⁵⁵ O etimološkem izvoru toponima Balog in komitata Vas pa dokaj natančno piše István Szamota.⁵⁶

György Fejér je za svoje monumentalno delo⁵⁷ vire zbiral več let, tako pri zasebnikih kot tudi v državnih in cerkvenih arhivih. Obsežno zbirko, ki je neprekinjeno izhajala kar 37 let, je leta 1866 zaključil Czinar Mór.⁵⁸ Zbirko sestavlja 11 knjig, razdeljenih v kar 42 zvezkov.⁵⁹ Poleg podatkov o

prekmurskih plemiških rodbinah (Haholti, Balogi in Szécsiji) in njihovih posestih zbirka vsebuje tudi tiste listine, na katere se je pri zbiranju topografskih podatkov opiral Ivan Zelko v topografiji *Prekmurje do leta 1500*. Zbirka pa je dobrodošla tudi zaradi mnogih splošnih podatkov (komitati in struktura plemstva), ki se nanašajo na zgodovino Madžarske od naselitve dalje.⁶⁰

IV. Nemška in avstrijska historiografija

Nemško in avstrijsko zgodovinopisje že iz političnih razlogov madžarskemu plemstvu namenjata veliko pozornosti, saj so Madžari v zgodovino avstrijskega (in nemškega) naroda posegli ne le na matičnih tleh, ampak tudi na mejnem ozemlju oziroma v sosednjih deželah. Interes se je še posebej povečal med biografi in heraldiki v drugi polovici 19. stoletja, ko se je po avstro-ogrski nagodbi začelo pisati novo poglavje madžarske (in avstrijske) zgodovine. Tako je od srede osemdesetih (vse do začetka devetdesetih) let 19. stoletja v Nemčiji izšla obsežna zbirka z naslovom *Wappenbuch des Adels von Ungarn*,⁶¹ ki z veliko natančnostjo obravnava madžarske rodbinske grbe, vključno z zgodovino njihovih nosilcev, med katerimi so zastopani tudi gornjelendavski Szécsiji in njihovi predhodniki Balogi.⁶²

Čeprav je avstrijsko zgodovinopisje na področju biografij v samem vrhu, ravno v primeru Szécsijev bralec pogosto naleti na šablonstvo, saj avstrijski biografski leksikoni največ pozornosti namenjajo tistim članom, živčim v 16. in 17. stoletju, ki so imeli pomembno vlogo v zunanji politiki, še posebej v času diplomatskih stikov s turškim dvorom. Tak je primer Marije Szécsi, ki je nesebično podpirala svojega tretjega moža Franca Wesselényija, ko je "hlepel" po kraljevem prestolu. Osnovne podatke o Szécsijih bo bralec našel v skoraj vsaki avstrijski enciklopediji ali leksikonu.⁶³

⁴⁶ Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae., Pestini 1805.

⁴⁷ L. Magyari, Madárbrázolások a középkori címeres nemesleveleken, *Aquila* 63-64, 1956-57 (str. 249-258). Nekaj splošnih podatkov o madžarskih grbih bo bralec našel tudi v delih Györgyja Györfyja. Navajam le eno od njih: Tanulmányok a magyar állam eredetéről, Budapest 1959 (str. 1-6, 42-44).

⁴⁸ *Magyar nemzetségi zsebkönyv*, vol. 1-2, Budapest 1888.

⁴⁹ Iván Nagy: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendiv tablakkal*, Budapest 1857.

⁵⁰ *Magyarország vármegyéi és városai, Történelmi tár*, Budapest 1884 (1889).

⁵¹ József Teleki: *Hunyadiak kora Magyarországon*, Pesten 1852 (Hatodik kötet / Első resz, str. 71-85), Pesten 1863.

⁵² György Györfy, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, Budapest 1987 II. (str. 549-550); D. Kosáry: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába* I., Budapest 1970 (str. 695); Iván Nagy, *Magyarország családai*, X. Kötet, Pest 1863 (str. 535).

⁵³ *Gömör-Kishont vármegye nemes családai* 2, Cluj 1909 (o Altmanu str. 632).

⁵⁴ *Gömör megye* 1, Budapest 1946 (o "nemških" Balogih v 13. stoletju [Konrad, Tumbold] str. 109).

⁵⁵ *Magyar Nagylexikon*, 3. kötet, Budapest 1994 (str. 132).

⁵⁶ Supplementum ad Lexicon linguae Hungaricae aevi antiquioris. Lexicon vocabularum Hungaricorum Stephani Szamota (ur. Gyula Zolnai), Budapest 1902-1906 (gesli Balog: 46 in Vas[vár]: 1057, 1064).

⁵⁷ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, Budae 1829 /-66.

⁵⁸ Index Alphabeticus codicis diplomatici Hungariae (per Georgium Fejér), Pest 1866.

⁵⁹ Zbirka, ki se nahaja v Sloveniji (Zgodovinski inštitut Milka Kosa SAZU), ni popolna. V celoti je na primer dostopna v Dunajski nacionalni knjižnici (*Augustiner-lesesaal*).

⁶⁰ CDH, X/7 (Ad Lectorem, str. 3-32).

⁶¹ Géza Csergheő de N.-Tacsikánd: n. d., 1. zvezek.

⁶² Prav tam. O Balogih: Heft 1-7, str. 32-34 (Tabela grbov št. 25-27) in Szécsijih: Heft 22-28, str. 619-620 (Tabela grbov št. 436-437).

⁶³ *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* (Constant von Wurzbach, Wien 1880) med Szécsiji omenja le dva: Marijo ter nadškofa in kardinala Dionizija II. (Band 41-42, str. 291-293). O Mariji glej tudi: Franz Theuer: *Tragödie der Magnaten/Die Verschöderung von Muray bis zum Ödenburger Reichstag*, Wien-Köln-Graz 1979; *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild/Ungarn*, V. Band, 2. Abteilung, Wien 1900 (str. 142-146); Gustav Altenburger - Bernhart Rumbold: *Wappenbuch des Königreichs Ungarn und seiner Nebenländer*, Budapest 1880 (*Die Wappen der gegenwärtigen und alten Comitatus und Territorien Ungarns und seiner Nebenländer*, 1. /II., str. 27, 42-43); Bálint Hóman: *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, II. Band, Berlin 1943 (o Nikolaju II. str. 301-302; o Dioniziju I. v letu 1324: str. 302-324).

Veliko podatkov o srednjeveški Madžarski se nahaja tudi v inkunabulah, ki pa so raritete.⁶⁴ Nemški tiski 17. in 18. stoletja pa so ponavadi lažje dostopni. Slovenski zgodovinar bo tako veliko gradiva dobil v Avstrijski nacionalni knjižnici.⁶⁵

Nesrečni konec Tomaža IV. Szécsija († 25. 8. 1526) se v zapisih o skoraj prislovični bitki pri Mohaču omenja nemalokrat, kar je tudi za pričakovati, saj je tega leta sreča ogrskemu prestolu (in plemstvu) "obrnila hrbet." Vsebina je skoraj pri vseh kronistih identična.⁶⁶ Objavljenih zbirk virov o madžarski zgodovini je veliko, zato jih na tem mestu ne bom posebej predstavljala.⁶⁷

V. Sklep

O zgodovini Szécsijev se največ podatkov nahaja v arhivskih fondih na Madžarskem⁶⁸ in Slovaškem.⁶⁹ Brez arhivskih virov je (vsaj za slo-

vensko zgodovinopisje) vsakršno pisanje o Szécsijih nemogoče in znanstveno oporečno. Gornja kategorizacija virov in literature ni popolna in zato ne more dati zaključenih odgovorov na vsa vprašanja o gornjelendavskih Szécsijih.

V sklop objav bo v bližnji prihodnosti treba vključiti tudi izsledke hrvaških zgodovinarjev.⁷⁰ Tu bi še posebej opozorila na dejstvo, da je v času bojev Dubrovnik za neodvisnost pomembno vlogo odigrala tudi ogrsko-hrvaška diplomacija s predstavniki iz rodu Szécsi (Nikolaj III., ok. 1320-1387). Vpogled v bogat arhivski fond o srednjeveškem Dubrovniku lahko ponudi precej odgovorov na vprašanja o vlogi Szécsijev v zunanji politiki. Kljub upoštevanju dejstva, da je za raziskovanje srednjeveških plemiških rodbin (ne le Szécsijev!) v Prekmurju nujno vsaj povprečno znanje madžarskega in latinskega jezika, pa se lahko vprašamo, zakaj vsaj predhodniki (Zelko, Škafar in Smej) niso že prej načeli vprašanja o zgodovini te rodbine. Ob pregledu historiografije o Prekmurju kaj hitro ugotovimo, da odgovor na to vprašanje ne leži le v "problemu jezika", saj na tem področju prevladujejo raziskave, v okviru katerih (slovenski) avtorji skorajda ne posegajo niti po arhivskih (srednjeveških) virih niti po že objavljenih, ampak vztrajno posegajo po taki literaturi, ki vsekakor ne more prispevati k odpravljanju predsodkov o "specifičnosti zgodovine Prekmurja."

⁶⁴ O dogodkih okrog kronanja Ladislava Postumusa (o Dioniziju II. in Tomažu III. Szécsiju) izvemo tudi v knjigi Igorja Grdine in Petra Štiha: Spomini Helene Kottaner, Ljubljana 1999. Rokopis s spomini Helene Kottaner hrani Avstrijska nacionalna knjižnica (št. 2920).

⁶⁵ Zanimive primerke iz 17. in 18. stoletja o madžarski zgodovini hrani Augustinerlesesaal na Dunaju. Večina teh je napisanih v latinskem jeziku, precej pa jih je tudi v nemškem, kot na primer: J. H. von Engel: *Geschichte des Ungarischen Reiches*, Halle 1744; *Neue Ungarische und Siebenbürgische Chronik oder Kurz verfaßte historische Beschreibung des Königreichs Ungarn*, Frankfurt am Main, M.DC.LXIX. (XXXIV. poglavje, str. 69: o Dioniziju II. in njegovi vlogi pri kronanju Ladislava Postumusa).

⁶⁶ Tako v: Paulus Haller: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transsilvanicarum*, Claudipoli Anno M.DCC.XXX.VII., str. 62, 109. Kot primer navajam odlomek iz zbirke *Monumenta Hungariae historica, Scriptores I.* (ur. Georgius Sirmiensis), *Epistola de perdicione Regni Hungarorum - Magyar történelmi emlékek*, Pest 1857; Volumen II., Capitulum XXXV., Pars V., str. 117-121): *"Posth(a)ec descendit [rex Ludovicus] ad Mohach et ibi castra metatus fuit. Et cum eo erat Stephanus Bator, /.../, Franciscus Battany, /.../, Thomas Schechi." /.../. Et secunda die impetum fecerunt in die Colomani martiris feria quarta, et tota die magnum exercitum vtriusque feria quarta ha[be]bant; ita quod Turci preuluerunt Hungaris. Et septem prelati perierunt in bella, /.../; de magnatibus quidem sicut scriptum est, et subito perierunt videlicet Joannes Dra(g)ffy, Thomas Scechi..."* [krečko D. K.].

⁶⁷ O Szécsijih glej na primer znan letopis Georgiusa Praya: *Annales Regum Hungariae, ab Anno Christi CMXCVII.º ad Annum MDLXIV deducti*, Vindobonae 1763/-70, Vol. 1-5 in Antala Verancsicsa: *Monumenta Hungariae Historica /Magyar történelmi emlékek, Scriptores XXXII.*, Budapest 1875, II. oszdtály, 12. kötet.

⁶⁸ Diplomatiškai Levéltár (v: Magyar Országos Levéltár), Budapest.

⁶⁹ Na primer: Slovenský národný archív Bratislava: Fond HM (= Hodnoverné miesto) Spišská kapitula, Scr. VII. in X. Fond vsebuje 45 zveščičev avtentičnih protokolov in 95 kartonov listin iz obdobja 1228-1852. Listina o podelitvi grofovskega naziva leta 1645 pa se nahaja na mikrofilmu, ki ga hrani SAV (= Ústav historických vied) v Bratislavi: Filmová zbierka, krab. 546, Libri regii IX, s.

630-635, č. 461.

⁷⁰ Za skromen začetek je dobrodošlo obsežno delo Vjekoslava Klaića v ponatisu: *Povijest Hrvata* (od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća 1-4 (Zagreb 1974), kjer so navedeni viri in osnovna literatura; isti: *Hrvatski bani za Arpadovića* (*Vjesnik Zemaljskog arhiva*), 1899; isti: *Hrvatski hercezi i bani za Karla Roberta i Ljudevita* (1301-1381), *Rad Jazu* 1900, str. 143; isti: *O hercegu Andriji* (1179-1204), *Rad Jazu* 1898, str. 136 in Nada Klaić: *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.

VIRI IN LITERATURA

NEOBJAVLJENI VIRI

Slovenský národný archív Bratislava:

Fond HM (= Hodnoverné miesto) Spišská kapitulka, Scr. VII in X (Fond vsebuje 45 zveščičev avtentičnih protokolov in 95 kartonov listin iz obdobja 1228-1852).

Ústav historických vied, Bratislava:

Filmová zbierka, krab. 546, Libri regii IX, s. 630-635, č. 461.

OBJAVLJENI VIRI

Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae 1. (ur. R. Marsina). Bratislava 1971, str. 138, št. 179; str. 150, št. 191.

Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Budae 1829 /-66 (VII /3, str. 129-131; X/7, Ad Lectorem, str. 3-32) in Index Alphabeticus codicis diplomatici Hungariae (per Georgium Fejér), Pest 1866.

Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, V. knjiga (ur. Milko Kos). Ljubljana 1928. Dodatek: št. 900 (str. 425), 901 (str. 426) in 902 (str. 427), razen št. 200 (str. 105).

Monumenta Hungariae historica, Scriptores I., Epistola de perdicione Regni Hungarorum - Magyar történelmi emlékek (ur. Georgius Sirmien-sis), Pest 1857; Volumen II., Capitulum XXXV., Pars V., str. 117-121.

Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae 2 (ur. Vincent Sedlák). Bratislava 1987, str. 340-341, št. 770; str. 399-400, št. 919 in 920.

Wenzel, Gusztáv: *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus (Monumenta Hungariae historica. Diplomataria XVIII.)*. Pest-Budapest 1860-1874, VI. (11), str. 370-372, št. 224; X. (18), str. 160-161, št. 105 in str. 304-305, št. 195; XIII. (8), str. 144-145, št. 101 in XXXII (12), str. 143-144, št. 124.

LITERATURA

Altenburger, Gustav - Rumbold, Bernhart: *Wapenbuch des Königreichs Ungarn und seiner Nebenländer, Die Wappen der gegenwärtigen und alten Comitatus und Territorien Ungarns und seiner Nebenländer*, I. /II. Budapest 1880.

Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich (ur. Constant von Wurzbach), Band 41-42. Wien 1880.

Chaloupecký, Václav: *Středověké listy ze Slovenska*. Bratislava-Praha 1937.

Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Ungarn, V. Band, 2. Abteilung. Wien 1900.

Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku 1525-1526 (ur. Peter Ratkoš). Bratislava 1957.

Enciklopedija Slovenije, 12. zvezek. Ljubljana 1998, str. 415.

Encyklopédia Slovenska, Zv. 1-6. Bratislava 1979-82.

Engel, von J. H.: *Geschichte des Ungarischen Reiches*. Halle 1744.

Fialová, Hilda - Fiala, Andrej: *Hrady na Slovensku*. Bratislava 1966.

Forgon, Mihály: *Gömör ~ Kishont vármegye nemes családai* 2. Cluj - Kolozsvár 1909.

Fujs, Metka: Martjanci v zgodovini, *Zbornik soboškega muzeja* 3, Murska Sobota 1993/1994, str. 67-75.

Grdina, Igor - Peter Štih: *Spomini Helene Kottaner*. Ljubljana 1999.

Györffy, György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest 1959.

Györffy, György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, II. Budapest 1987.

Hajduch, Ján: *Slovenské hrady*. Martin 1955.

Haller, Paulus: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transsilvanicarum*. Claudipoli, Anno M.DCC.XXX.VII.

Heckenast, Gusztáv: Forschungen zur Geschichte des Ungarischen Mittelalters in den Jahren 1945-64, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, LXXIII. Band, 3. u. 4. Heft, Graz-Köln 1965, str. 366-398.

Hóman, Bálint: *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, II. Band. Berlin 1943.

Hozjan Andrej, *Inventar družinskega in posestnega arhiva grofov Bbatthyány v Güssingu, Gradiščansko*. Pokrajinski arhiv Maribor. Inventarji 8. Maribor 2000.

Ila, Bálint: *Gömör megye* 1. Budapest 1946.

Janota, Ludovít: *Slovenské hrady*. Bratislava 1937.

Karácsonyi, János: *Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*, I.- II. Budapest 1900-1901.

Keza, de M. Simonis: *Chronicon Hvngaricvm* (Ed. A. Horányi). Viennae, b.r.v. 1781.

Kiss, Lajos: *Földrajzi nevek Etimológiai szótára*. Budapest 1978.

Klaić, Nada: *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb 1976.

Klaić, Vjekoslav: O hercegu Andriji (1179-1204), *Rad Jazu* 1898, str. 136 ss.

Klaić, Vjekoslav: Hrvatski bani za Arpadovića, *Vjesnik Zemaljskog arhiva*, 1899.

Klaić, Vjekoslav: Hrvatski hercezi i bani za Karla Roberta i Ljudevita (1301-1381), *Rad Jazu* 1900, str. 143 ss.

Klaić, Vjekoslav: *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća* 1-4. Zagreb 1974.

- Korai magyar történeti lexikon 9-14. század* (ur. Gy. Kristó). Budapest 1994.
- Kosáry, D.: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába* I. Budapest 1970.
- Košič, Jožef: *Starine železnih in salajskih Slovenov* (Fragment iz zgodovine ogrskih Slovencev). Objavil in opombe pridejal dr. Josip Gruden, ČZN, XI, 1914.
- Kovačič, Fran: *Gradivo za prekmursko zgodovino*, ČZN, XXI, 1926.
- Louda, J.: *Znaky československých měst*. Praha 1975.
- Magyar Életrajti Lexikon*, II. kötet. Budapest 1967.
- Magyar Nagylexikon*, 3. kötet, Budapest 1994.
- Magyar nemzetségi zsebkönyv*, vol. 1-2. Budapest 1888.
- Magyari, L.: *Madárbrázolások a középkori címeres nemesleveleken*, *Aquilla* 63-64, 1956-57, str. 249-258.
- Nagy, Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 10. kötet. Pest 1863.
- Nagy, Iván: *Magyarország vármegyéi és városai, Történelmi tár*, Budapest 1884 (-89).
- Neue Ungarische und Siebenbürgische Chronik oder Kurz verfaßte historische Beschreibung des Königreichs Ungarn*, XXXIV. Frankfurt am Main 1669.
- Novák, Jozef: *Slovenské mestské a obecne erby*. Martin 1972.
- Novák, Jozef: *Rodové erby na Slovensku* 1; Martin 1980.
- Pallas Nagy Lexikona* (az összei ismeretek enciklopédiája), I. kötet, Budapest 1893.
- Pray, Georgius: *Annales Regum Hungariae, ab Anno Christi CMXCVII.º ad Annum MDLXIV deducti*. Vindobonae 1763/-70, Vol. 1-5.
- Pray, Georgius: *Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae*. Pestini 1805.
- Profous, A. – Svoboda, J.: *Místní jména v Čechách*, IV. díl. Praha 1957.
- Révai Nagy Lexikona* (az ismeretek Enciklopédiája), XIX. kötet. Budapest 1911 (-26).
- Slovenský biografický slovník. Od roku 833 do roku 1990*, V. zväzok (R-Š). Martin 1992.
- Smej, Jože: *Pregled srednjeveške zgodovine Murske Sobote: Predstavitev novega mestnega grba*, ZČ, 1990, št. 4, 547-551.
- Smej, Jože: *Prizadevanje Sobočanov za mestne pravice od leta 1366*, *Vestnik*, 29. 3. 1990, str. 11 (in 5. 4. 1990, str. 8; 12. 4. 1990, str. 8).
- Sokolovský, Leon: *Erb Rimavskej Seči, Vlastivedné štúdie Gemera 8*, Rimavská Sobota 1990, str. 7-32.
- Stredoveké české listiny* (ur. István Knieszsa). Budapest 1952.
- Supplementum ad Lexicon linguae Hungaricae aevi antiquioris. Lexicon vocabularum Hungaricorum Stephani Szamota* (ur. Gyula Zolnai). Budapest 1902-1906.
- Šebjanič, Franc: *Korespondenčni viri za proučevanje gospodarskih in socialnih razmer v Prekmurju v 17. stoletju*, ZČ, 37, 1983, št. 1-2, str. 31-36.
- Šiftar, Vanek: *Vloga petanjskega gradu pri širjenju protestantizma. Zbornik Štefana Küzmiča*, Murska Sobota 1974.
- Škafar, Ivan: *Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiakonata. Acta Ecclesiastica Sloveniae* 3, Ljubljana 1981.
- Tacsikánd, de N. – Géza Csergheő: *Wappenbuch des Adels von Ungarn /sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone*. Nürnberg 1885, Heft 1-7, str. 32-34, Heft 22-28, str. 619-620.
- Teleki, József: *Hunyadiak kora Magyarországon*, Hatodik kötet /Első resz. Pesten 1863, str. 71-85.
- Theuer, Franz: *Tragödie der Magnaten. Die Verschwörung von Muray bis zum Ödenburger Reichstag*. Wien-Köln-Graz 1979.
- Varsik, Branislav: *Slovenské listy a listiny z 15. a 16. storočia*. Bratislava 1956.
- Vas vármegye. Magyarország és városai* (sorozat reprint kiadása Praznovszky Mihály bevezető szövegével). Budapest 1989.
- Verancsics, Antal: *Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelmi emlékek*, Scriptorum XXXII. Budapest 1875, II. osztály, 12. kötet.
- Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije, III. knjiga*. Ljubljana 1999, št. 1744-E, str. 460 in 1748, str. 463.
- Wertner, Mór: *Számos genealogiai táblával, I.- II. kötet /A magyar nemzetségek, A XIV. század közepéig*. Temesvár 1891-1892.
- Zelko, Ivan: *Prekmurje do leta 1500. Historična topografija Slovenije /I*. Murska Sobota 1982.
- Zelko, Ivan: *Zgodovina Prekmurja. Izbrane razprave in članki*. Murska Sobota 1996.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Problematik der Quellen und Literatur über die Familie Szécs

Die Familie Szécs erhielt von der Mitte des 13. bis zum Ende des 14. Jahrhunderts die meisten Donationen in Form von Landbesitz in den Komitaten Gömör, Nograd, Baranya, Pest, Vas und Zala. Die beiden letzteren Komitate umfaßten in der Vergangenheit das Gebiet des heutigen Übermurgebiets (Prekmurje). Neben den Familien Amadei und Hahold (Banffy aus Dolnja Lendava)

stiegen die Szécs durch Übernahme der Herrschaft Gornja Lendava im Jahre 1366 zur wichtigsten hochadeligen Familie empor, die bis zu ihrem Aussterben (1685) aktiv in den Alltag ihrer Untertanen eingriff. Dabei sollen das 16. und 17. Jahrhundert besonders hervorgehoben werden, als zur Zeit der Religionsgegensätze auch die Szécs auf ihrer Herrschaft das neue Bekenntnis (Kalvinismus und Luthertum) einführten. Trotz ihrer bedeutenden Rolle ist in der slowenischen Geschichtsschreibung - im Gegensatz zur ungarischen, slowakischen, österreichischen und kroatischen - ein Fehlen von Abhandlungen und Studien zu bemerken, die ihre Genealogie bzw. Geschichte beleuchten würden.

izvirni znanstveni članek

UDK 339.14(497.4 Kranjska)
prejeto: 12. 6. 2001

† Josip Žontar (1895–1982)*

Kranjski "consensus commercialis" in njegovo delo za napredek železarstva

IZVLEČEK

Josip Žontar je napisal prispevek z gornjim naslovom, ki je deloma izšel tik pred vojno leta 1941 v *Tovarniškem vestniku*, glasilu *Kranjske industrijske družbe*, tretji del pa je zaradi okupacije ostal v rokopisu. V nadaljevanju je objavljen prispevek, ki govori o ustanovitvi dvornega komerčnega direktorija in kranjskega konsesa, o uglednih članih kranjskega komerčnega konsesa, o pritožbi proti Zoisovemu monopolu v trgovini z železom, o poskusu izvoza tržiških kos v Rusijo ter o borbi proti italijanski in švedsko-ruski konkurenci, v celoti. Uvodno poglavje pa se ne nanaša le na predzgodovino prispevka, ampak kaže tudi na to, kako težko si je utirala pot gospodarska zgodovina.

KLJUČNE BESEDE

kranjski komerčni konses, trgovina z železom

SUMMARY

THE CARNIOLAN "CONSENSUS COMERCIALIS" AND HIS WORK FOR THE ADVANCEMENT OF IRON MANUFACTURE

Josip Žontar wrote an article with the above title, which was partly published just before the war, in 1941, in *"Tovarniški vestnik"*, the gazette of the *Kranjska industrijska družba* (The Carniolan Industrial Society) while the third part of the contribution remained because of the occupation in handwriting. In continuation the contribution is about the foundation of the court commercial director and the Carniolan consensus, about the reputable members of the Carniolan commercial consensus, about the complaint against Zois's monopoly in iron trade, about the attempt to export the scythes from Tržič to Russia and about the struggle against the Italian and Swedish-Russian competition. The introductory chapter does not refer to the pre-history of the contribution only but also reveals with what difficulty the economic history paved its way.

KEY WORDS

Carniolan commercial consensus, iron trade

* O Josipu Žontarju prim.: Življenje in delo Josipa Žontarja: Ob stoletnici rojstva, Ljubljana-Kranj 1996, 52 str. s prispevki Jožeta Žontarja (Prelomna leta v očetovem življenju), Darje Mihelič (Problematika raziskovanja lokalne zgodovine in vloge Josipa Žontarja v njej), Sergija Vilfana (Josip Žontar in pravna slavistika), Ferda Gestrina (Delo Josipa Žontarja za gospodarsko in socialno zgodovino) ter Franca Rozmana (Prispevek Josipa Žontarja k zgodovini pisju Jugovzhodne Evrope).

K predzgodovini prispevka

Leta 1939 je Avgust Kuhar, urednik Tovarniškega vestnika, glasila Kranjske industrijske družbe,¹ dal pobudo za pripravo zgodovine železarstva na Jesenicah ter se s tem v zvezi obrnil na vrsto zgodovinarjev. Najprej je pisal Rudolfu Andrejki, ki je bil tedaj načelnik statističnega oddelka pri ministrstvu notranjih zadev v Beogradu. Ta mu je odgovoril, da je o Kranjski industrijski družbi oziroma njeni ustanovitvi nekaj malega napisal v svoji Trgovski zgodovini Schellenburgove ulice v Ljubljani, ko je orisal zgodovino Luckmannove rodbine (Trgovski tovariš 34/1937, str. 37). Opozoril pa je, da je v istem letniku Trgovskega tovariša tudi pomemben članek Draga Potočnika o železarstvu na Gorenjskem (str. 97-104). Če pa bi želel podrobnejših prvotnih virov, se je treba obrniti na Trgovski register v Ljubljani, na Zbornico za trgovino, obrt in industrijo (v poštevi prihajajo zlasti njena letna poročila iz časa 1870-1872) ter na Okrajno načelstvo v Radovljici (tako glede vpisa v obrtni register kot glede odobritve novih industrijskih zgradb Kranjske industrijske družbe).

Februarja naslednjega leta je Kuharju o Pokornih zapisih o železarstvu na Jesenicah odgovoril škofijski arhivar Maks Miklavčič. Sporočil je, da med urejenimi zapiski svetnika Franceta Pokorna kakega izčrpnega materiala o železarstvu na Jesenicah ni dobiti. Če bodo kje kake večje beležke o tem, jih pošlje uradno preko župnijskega urada na Jesenicah, da jih prepisejo in potem vrnejo po isti poti škofijskemu ordinariatu, s pripisom za arhiv. Če pa ne bi našel toliko, da bi bilo sploh vredno pošiljati, se naj Kuhar oglasi na Breznici, kjer je svetnik Pokorn v pokoju. Pripomnil je, da Pokorn, ki je bil pred njim škofijski arhivar, še ni vsega dal iz rok. Nadalje je svetoval, naj bi se Kuhar obrnil na Pavla Urankarja, profesorja na Tehniški srednji šoli v Ljubljani, ki je pisal o železarstvu na Jesenicah za Krajevni leksikon Dravske banovine.

Pavle Urankar je odgovoril 15. marca 1940 in se opravičeval zaradi zamude, močno je bil namreč zaposlen s pripravami za Zgodovino Motnika in Tuhinjske doline. Ob delu za Krajevni leksikon si je sicer beležil vire o železarstvu, na žalost pa je te beležke že pred leti izgubila uprava Krajevnega leksikona. Kuharju je svetoval, da bi pregledali do tedaj objavljena dela o Gorenjski ter vrsto nadaljnjih knjig in revij, kjer bi bilo pričakovati kaj o zgodovini železarstva. Končno je še opozoril, da

hranijo veliko gradiva tudi arhivi v Ljubljani (zlasti muzejski), v Gradcu in drugod. Pri tem se je opravičeval, da je "nametal nekaj stvari brez vsakega reda, kar mu je pač prišlo na misel in da ne more nič konkretnega svetovati".

Josip Žontar pa je vzel vprašanje veliko bolj resno. Pripomnil je, da Kuharjevi želji najbrž ne bo mogel tako ustreči, kot on to želi. Ako gre njegov cilj za tem, da se iz dotlele priobčenega gradiva in iz knjig sestavi opis zgodovine našega železarstva, ne bo dosti več dobil, kakor je že znanega predvsem iz Müllnerja, ki pa je zelo nekritično in površno prepisoval vire.² Ostale spise, ki pridejo v poštev, pa najde omenjene v opombah Zgodovine Kranja. Zgodovino našega železarstva je treba šele napisati na podlagi virov, ki jih je dosti, pa še raztreseni so po raznih arhivih v Ljubljani (v Narodnem muzeju, zlasti v stanovskem in v Zoiso-vem arhivu), Celovcu, Gradcu, Innsbrucku, Münchnu in na Dunaju. Pred leti, ko je delal na svoji "Zgodovini mesta Kranja", je moral pregledati brez števila spisov, vmes je bilo marsikaj tudi o našem železarstvu. Začel je izpisovati in ko je inž. F. Emmer šel na Jesenice h generalnemu direktorju Kranjske industrijske družbe dr. Karlu Nootu, ga je naprosil, da vpraša generalnega direktorja, ali bi dovolil objavljati v Tovarniškem vestniku gradivo za zgodovino železarstva, dalje ali bi imela Kranjska industrijska družba kak interes na zbiranju takega gradiva ter na izdaji zgodovine našega železarstva. Inž. Emmer je posređoval Žontarju odgovor generalnega direktorja, ki pa ni bil prav nič vzpodbuden: Kranjska industrijska družba nima niti interesa niti sredstev za tako zbiranje, niti ne bi podprla izdajanje takšne zgodovine. Tudi ni Tovarniški vestnik namenjen za objavljanje zgodovinskih sestavkov. Glede na tako porazen odgovor je Žontar zbrano gradivo zavrzel in od tedaj ni več beležil gradiva o železarstvu.

V nadaljevanju je Žontar pripomnil, da se po končanem delu na "Zgodovini Kranja" bavi s strogo znanstvenimi študijami, razen tega bo moral najbrž prevzeti organizacijo izdajanja "Zgodovine mesta Ljubljane".³ Po njegovem mnenju bi

¹ Avgust Kuhar je bil po vrnitvi iz Francije do oktobra 1935 urednik Elektrotehniškega vestnika v Ljubljani, nato pa urednik Tovarniškega vestnika Kranjske industrijske družbe. (Gornjesavski muzej na Jesenicah, arhiv KID: personala, a.e. 22). - Za vse posredovane podatke se sodelavcem muzeja najlepše zahvaljujem.

² Mišljeno je delo Alfonsa Müllnerja, *Geschichte des Eisens in Inner-Österreich von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts*, I. Krain, Görz und Istrien, Wien-Leipzig 1909, 763 str.

³ Na podlagi sklepa kulturnega odbora mestnega sveta je 25. januarja 1940 njegov načelnik Silvo Kranjec sklical posvet o pripravi monografije zgodovine mesta Ljubljane. Udeležili so se ga Milko Kos, Rajko Ložar, Josip Mal, France Stele, Fran Zwitter in Josip Žontar. Načrt, ki ga je pripravil Žontar, je predvideval 4 do 5 knjig. Nalogo glavnega urednika je prevzel France Stele. Prvi del monografije bi obsegal geografski uvod, prazgodovino in rimsko obdobje, zaključil pa bi z ljubljanskim območjem ter Ljubljano v srednjem veku; za posamezna poglavja so bili določeni avtorji. Vojna je zelo zavrla dela, povsem pa so bila ustavljena leta 1945 in po tem

morali urediti po vzoru drugih velikih podjetij (spominja se, da je to videl pri Alpine Montan, Schoeller Werke in drugod v Nemčiji)⁴ kartoteko zgodovinskega gradiva, ki bi jo od leta do leta izpopolnjevali in vedno tudi imeli kaj na razpolago za objave v Tovarniškem vestniku. Na koncu je še obžaloval, da se nista že nekako pred dvema letoma spoznala.⁵

Ne le omenjeno dopisovanje, marveč tudi vsebina Tovarniškega vestnika kaže, da si je Kuhar resnično prizadeval za članke z zgodovinsko vsebino. Tudi Žontar se je omehčal in napisal zanj prispevek z naslovom: Kranjski "consensus commercialis" in njegovo delo za napredek železarstva. Ta je deloma izšel v Tovarniškem vestniku tik

pred vojno leta 1941 v dveh dvojnih številkah (št. 5-6 /1.3./, str. 11-12 ter št. 7-8 /1.4./, str. 7-8.). Tretji del zaradi okupacije ni več izšel ter je ostal v rokopisu v očetovi zapuščini. V nadaljevanju je objavljen prispevek, ki tudi po šestdesetih letih ni izgubil na aktualnosti, v celoti. Delo sicer nima opomb - glede na značaj vestnika to tudi ni bilo potrebno, - je pa v besedilu povedano, da temelji na arhivskem gradivu Komerčnega konsesa v Ljubljani (1747-1774, danes v Arhivu Republike Slovenije, fond AS 9). V opombah sem dodal opozorila na novejšo literaturo. Vsekakor pa že ta uvod kaže, kako težko si je utirala pot gospodarska zgodovina.

Jože Žontar

času se tudi omenjala niso. Rezultat dela za prvi zvezek monografije je bila Kosova Srednjeveška Ljubljana: Topografski opis mesta in okolice, ki je nato izšel leta 1955 kot 1. zvezek Knjižnice Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino.

⁴ Gre za podjetja v Avstriji, ki pa je bila v času nastanka tega prispevka priključena Nemčiji.

⁵ Gornjesavski muzej na Jesenicah, arhiv KID: spisi.

Ustanovitev dvornega komerčnega direktorija in kranjskega konsesa

Sredi 18. stoletja so prišle vzhodnoalpske in sudetske pokrajine v težak gospodarski položaj. Pruski kralj Friderik II. je osvojil Šlezijo, na katero so bile omenjene dežele v industrijskem in trgovskem pogledu skoraj popolnoma navezane. V Šleziji je bila krepko razvita industrija tkanin iz volne, lanu in svile. Tu je bilo središče trgovine, ki je posredovala med vzhodom in zahodom Evrope. Iz Češke so pošiljali v Šlezijo prejo in slabše vrste platna. Prejo so predelali na statvah, češko platno pa izvažali skupaj z lastnimi izdelki, ker z njimi niso mogli več kriti rastočih potreb izvoza. Enako so dobivali iz Češke in Moravske grobo volno, ki so jo porabili za izdelovanje slabših vrst sukna. Nato so ga izvažali skupno z boljšim domačim blagom. Iz Koroške in Štajerske so dobavljali kose in srpe, iz Češke steklo, iz Avstrije železo, kositer in usnje, iz ogrskih dežel pa baker, sol in vino. Vse je šlo v promet v trgovini s poljskimi, ruskimi in moldavsko-vlašskimi (romunskimi) deželami, ki je bila zelo živahna. Nasprotno pa so preskrbovali šlezijski trgovci omenjene pokrajine s finimi vrstami tkanin in drugimi industrijskimi proizvodi, zlasti z začimbami in kolonialnim blagom, ki je prihajalo iz Hamburga v Wroclaw. Kranjska in kraške dežele jadranskega primorja so težile bolj proti jugu, vendar Trst in Reka, ki sta bila od 1719 svobodni luki, nista kazali večje živahnosti.

Odkar je prešla Šlezija trajno v pruske roke, je morala postati trgovska odvisnost in industrijska nesamostojnost sudetskih ter vzhodnoalpskih dežel tem bolj nevarna. Nujno potrebno je bilo začeti s smotnim in vztrajnim delom, da se oprosti država grozeče odvisnosti od močnejšega sosedu in da postane zopet gospodarsko samostojna. Vodilni državniki so bili mnenja, da zavisita blagostanje in napredek države od razmaha trgovine, industrije in prometa. Zato so začeli odločno izvajati načela gospodarske politike merkantilizma.

Toda na neki značilni boleznj je bolehalo avstrijska državna uprava. Preveč so bili prepričani, da bo zaželeni cilj tudi dosežen, ako ustanove poleg ostalih 17 osrednjih uradov še enega s predsednikom, podpredsednikom ter določenim številom svetnikov in tajnikov. Tako je bil na predlog grofa Haugwitzja leta 1746 ustanovljen "komerčni direktorij" oz. "Consilium supremum commerciale" kot osrednji urad za pospeševanje industrije in trgovine v državi. Leta 1749 je prevzel njegovo vodstvo grof Rudolf Chotek. Vprašanje pa je bilo, ali bo birokratsko urejena oblast kos težki nalogi in ali bo izpolnila one upe, ki jih je stavila vanj cesarica Marija Terezija.

V posameznih pokrajinah so pri deželnih vla-

dah (imenovanih reprezentance in komore) uredili posebne "subdelegirane komerčne konsese" (consensus commercialis), ki so bili dolžni poročati osrednjemu uradu na Dunaju o stanju gospodarstva v deželi ter staviti primerne predloge za njegovo izboljšanje. Delokrog konsesov se je polagoma širil. Izdana so bila posebna navodila leta 1749 ob ustanovitvi in podrobneje leta 1763. Konsesi so morali ob koncu vsakega leta poročati, kaj so ukrenili za napredek trgovine in industrije. Staviti so morali predloge, katero produkcijo bi bilo potrebno povečati, katerim vrstam tujega blaga prepovedati uvoz, kakšna podjetja bi kazalo na novo ustanoviti in podobno. Konsesi so morali nadalje vsako leto poslati t.i. komercialne tabele, t.j. statistične izkaze o manufakturah in tovarnah v deželi. Iz tega naj bi osrednji urad spoznal, kaj bi bilo potrebno ukreniti za napredek te ali one industrijske panoge.⁶ Žalibog pa kranjski konses sam o mnogočem ni imel pravega znanja. Ko se je n.pr. leta 1764 dvorni komerčni svet bavil z velikim načrtom o pospeševanju čebelarstva v alpskih deželah, je zastavil kranjskemu konsesu vprašanje, naj sporoči, koliko se pridobi medu in voska na leto na Kranjskem. Konses je odvrnil, da mora biti produkcija medu in voska precejšnja, ker se izvažajo preko Salzburga v Nemčijo, toda točnega števila ne morejo navesti, ker ne dobe na razpolago carinskih podatkov o prevozu blaga čez mejo. O notranji trgovini z medom, voskom in čebelami pa zopet ni imel konses prave slike, ker ni bilo posebnih sejmov za te vrste blaga v deželi. Enega izmed vzrokov slabega poznavanja trgovine moramo iskati torej v tem, da konses ni imel carinskih podatkov, drugega pa v nasprotju med deželno vlado in konsesom. Vidi se, da so tudi okrožni glavarji dokaj malomarno izvršili naročila in poizvedbe, ki jih jim je naložil komerčni konses.

Zato je bil predsednik kranjske deželne vlade kar zadovoljen, ko je cesarica Marija Terezija, po vzoru Češke tudi na Kranjskem leta 1772 združila komerčni konses z deželno vlado. V okviru deželne vlade je imela delovati odslej le neka "komerčna komisija" pod predsedstvom deželnega glavarja. Eden izmed svetnikov deželne vlade pa naj bi imel stalni referat v "commercialia". V Ljubljani pa so napačno tolmačili, da je z inkorporacijo delovanje konsesa popolnoma ukinjeno tako, da so jih morali z Dunaja leta 1775 ukoriti. Ker so pa naslednje leto tudi dvorni komerčni svet združili s češko-avstrijsko dvorno pisarno, je prenehalo s tem tudi v Ljubljani delovanje mnogo obetajočega komerčnega urada (komisije).

⁶ Splošno o komerčnih konsesih: Jože Šorn, Delovanje komerčnih konsesov, Zgodovinski časopis 24/1970, str. 1-5.

*Gnadtivi Freigospud od
shlahtenga Kamna!*

*Sedavnu bi bil vshe rad njim Ljetoš
niga Ljeto Ljeto teh gorstih
rezhi vedet dal, aku bi bil
vedel de nebodo tohu dolgus
ki nam prifili, tier sim pak
potem svejdit mogel de je jeh
she nimamo u kratkim trost-
tati, jen tier jeft vejni de njim
ta Ljeto teh gorstih rezhi možnu
per Ljeto lesti, sim sa potrdnu
obratil, de se jim ima ena krat-
na postita od tajstih rezhi postati,
druge rezhi pak kitar so oni fer
sa njih prihoda na Ljeto
odloshili, sim sdaj von spustil,
jen popravlani inu popravlani inu
bin, dokler oni pridejo, de kider
pridejo vse to rezhi popravlenu
bo.*

*Da Ljetošni Ljeto teh gorstih rezhi, je
sadošti Jrežhen, inu ušel, koter
tudi s: nekateri mi Supernastami
Imežhan.*

*Veselo naj pervizh to grosnu leppe
Aude pizgorni se mi Ljetoš po-
sthegnani udimu, uszhi dejl od
Aude so take, koter so oni sami,
u Samah tajsti zhermi kup, od
sedla dali, kider so u Samah
Monto gledali vidili, kitar so
oni sami pohvalili de je Ljeto
de kider vedili de smo shiter
zher to veseli, zherm tukaj po-
nasati kuhlu bi per eni glihi.*

Poročilo bistrškega jamskega pisarja Antona
Žerovnika baronu Zigi Zoisu 27. aprila 1792.
Zoisov plemiški naziv Edelstein je prevedel z
"Zlahten Kamen" (Arhiv Republike Slovenije 1052,
Zois pl. Edelstein, fasc. 204).

Ugledni člani kranjskega komerčnega konsesa

Med člani komerčnega konsesa oz. komisije v Ljubljani najdemo vrsto zelo sposobnih oseb. Ko je preurejal grof Friderik Haugwitz državno upravo, je določil leta 1747 za člana novoustanovljene deželne vlade v Ljubljani svetnika dvorne komore na Dunaju Franca Henrika barona Raigersfelda (1697-1760). Njegov oče se je pisal še Rakovec in je bil potomec kmeta - svobodnjaka iz Rakovice pri Kranju. Franc Henrik baron Raigersfeld je dovršil pravne študije, prepotoval Belgijo, Nizozemsko, Francijo in Anglijo ter je bil dlje časa v službi veletrgovske hiše Orlando na Reki, potem pa privilegirane orientalne kompanije v Trstu. Da naveže trgovske stike z inozemstvom, je potoval na neki trgovski ladji omenjene družbe na Portugalsko. Zaradi svojega širokega poznavanja svetovnega gospodarstva je bil gotovo najbolj sposoben prevzeti predsedstvo kranjskega komerčnega konsesa. Toda s svojimi naprednimi nazori je prišel kmalu v nasprotje s šefom deželne vlade. V vprašanju cehovstva je bil Raigersfeld docela pravilnega mnenja, da je neobhodno potrebno takoj vse cehe ukiniti ter napraviti velikopotezen načrt za razvoj industrije zlasti tkanin (platna, volne, svile) na Kranjskem. Toda deželna vlada je bila proti in skoraj ves čas svojega uradovanja ni imel Raigersfeld drugega posla kakor presoati osnutke cehovskih pravil najrazličnejših rokodelstev po kranjskih mestih in trgih, ki so si prizadevali obdržati svoj privilegirani položaj.

Po smrti zaslužnega predsednika Franca Henrika barona Raigersfelda (1760) je njegov naslednik Franc Adam grof Lamberg s Kamna in Zagorice predlagal, da se nastavi za komerčnega svetnika pokojnikov sin Ivan Luka baron Raigersfeld, ki je dovršil Theresianum. Zakaj ni prišlo do tega, se ne da ugotoviti. Raigersfeld se je posvetil nato diplomatski službi. Najdemo ga v Londonu kot svetnika avstrijskega poslanstva. Tam se je poročil z ugledno Angležinjo. Njegov sin je bil že angleški državljani, kapitan angleške vojne mornarice, zadnji potomec Rakovcev - baron Raigersfeld.⁷

Tudi Franc Adam grof Lamberg si je prizadeval za napredek industrije v deželi. Ko je izšel patent o pospeševanju predenja po deželi, je uredil na svojih zemljiških gospodstvih predilnice in tkalnice volne. Leta 1769 si je dal uradno potrditi, da smejo predice iz vasi: Begunje, Zgoše, Rodine, Poljče, Dvorska vas, Bled, Radovna, Rečica, Ribno in Zagorica izdelovati prejo samo za njegove delavnice

⁷ O Francu Henriku baronu Raigersfeldu: Matevž Košir, Od kmeta do barona - iz Rakovice do Londona, Kranjski zbornik 2000, str. 78-88.

volnenega blaga. Vasi severozahodno odtod pa si je dal rezervirati Valentin Ruard (znani veletrgovca z Dunaja in fužinar) za svojo tovarno nogavic na Savi pri Jesenicah. V njegov okoliš so spadale predice iz vasi Bela peč, Radeče, Podkoren, Kranjska Gora, Dovje, Mojstrana, Gozd, Hrušica, Jesenice, Moste, Bela, Dobrava, Grad (Bled), Mlino, Ribno, Poljšica, Spodnje in Zgornje Gorje ter Selo.⁸

Od ostalih svetnikov komerčnega konsesa se je udeleževal v industrijskem podjetju tudi Janez Nepomuk Ursini grof Blagaj, gospod na Boštanju, ki je imel tovarno platna v Šmarju ter si dal zagotoviti leta 1769 za svoj okoliš vse vasi v župniji Šmarje, Škocijan pri Turjaku in Lipoglav.

Ker je predpisal dvorni komerčni svet, da mora deželna vlada pozvati k sejam komerčnega konsesa tudi dva ali tri ugledne trgovce, so naprosili leta 1749 v Ljubljani predvsem župana Matevža Franca pl. Peera. Ta je ravno prevzel od Marka Antona Perizhofferja pl. Perizhoff leta 1740 prejeti privilegij za nasaditev plantaže murv na Kranjskem. Po tem privilegiju je imel do leta 1775 izključno pravico saditi murve v deželi. V ta namen je uredil Peer veliko drevesnico v bližini Ljubljane, ki jo je odkupil komerčni konses po njegovi smrti. Peer je dal tudi na lastne stroške tiskati navodilo za gojitev sviloprejk.⁹

Med predlaganimi člani trgovci najdemo tudi ljubljanskega trgovca Andriolija; zakaj ni bil postavljen, se ne da ugotoviti. Namesto njega srečamo Friderika Weitenhillerja, ki je po posredovanju grofa Haugwitz leta 1747 kupil od kranjskih deželnih stanov njihovo suknarno na Selu pri Mostah; ta je bila ustanovljena z deželnoknežjim privilegijem leta 1724 in imela izključno pravico zakladati graničarje v Vojni krajini z blagom za uniforme.¹⁰

Najuglednejša oseba iz trgovskega sveta, ki je do leta 1755 redno prihajal k sejam komerčnega konsesa, je bil veletrgovca Michelangelo Zois. Dovolj je znan njegov trgovski talent, s katerim je kmalu dohitel Petra Antona pl. Codellija (+ 1727) in prevzel leta 1735 od njegovih dedičev široko razpleteno trgovino z železom in izdelki iz železa. Toda ni se omejil le na eno vrsto blaga. V arhivu dvorca Brdo pri Kranju hranijo še danes listino z 12. novembra 1735, v kateri dovoljuje cesar Karel VI. tržaškemu trgovcu Michelangelu Zoisu dobaviti 10.000 starov ovsa iz Notranje Avstrije za cesarsko

armado v Italiji prosto vseh carin in mitnin.¹¹

Zois je imel v trgovini z železom izredne uspehe. O tem priča tudi poročilo dveh članov moravskega komerčnega konsesa, grofa Alojzija Podstackeja in inšpektorja manufaktur Prokopa, ki sta potovala leta 1754 preko Ljubljane v Italijo, da proučita možnosti izvoza za izdelke moravskih podjetij. V svojem poročilu navajata, da je uspelo Michelangelu Zoisu spraviti v svojo oblast skoraj vse kranjske in koroške železarne. Deloma je podjetja kupil, večinoma pa sklenil z njimi dobavne pogodbe na daljši rok, tako da ima v trgovini z železom naravnost monopol. V 12 letih je ustvaril pol milijona goldinarjev dobička. Trži preko Trsta, kjer ima skladišča jekla, železa, srpov, kos, žice, žebeljev, pločevine, bakra, pa tudi platna. Najbolj se uveljavlja na tržišču v Senigalliji, zalaga pa z železom vso Italijo. Z neapeljskim podkraljem je sklenil pogodbo, da bo zalagal državo z železnimi izdelki po dogovorjeni ceni.

Ker je bila uprava rudnikov železa in fužin v rokah posebnega višjega rudarskega sodnika in gozdnega mojstra, so vabili k sejam komerčnega konsesa oz. komisije tudi višjega rudarskega sodnika Janeza Krstnika pl. Nemizhoffena, za njim pa Ivana Wolfa pl. Aichelburga. V tehničnih vprašanjih so klicali tudi znamenitega profesorja mehanike p. Gabrijela Gruberja S. J.

Pritožbe proti Zoisovemu monopolu v trgovini z železom

Spisi kranjskega komerčnega konsesa nudijo zanimiv pogled v razne industrijske in obrtne panoge, s katerimi se je moral ta urad baviti. Na tem mestu želim prikazati njegov delež pri reševanju problemov našega železarstva.

Leta 1750 se je pritožil pri dunajski vladi Anton Grošelj, fužinar iz Kroke,¹² proti veletrgovcu Michelangelu Zoisu. Trdil je, da je pooblaščen od ostalih tamošnjih podjetnikov. V svojem spisu je poudaril, da so kranjski fužinarji navezani na koroško železo, ki ga pa ni mogoče dobiti v zadostni količini, ker ima Zois nekakšen monopol v tem pogledu. Zato prosi, da uradno razveljavijo Zoisovo pogodbo za odkup železa iz rudnikov in fužin bamberske škofije na Koroškem, zlasti v Wolfsbergu. Dvorni komerčni svet je stal na stališču, da za napredek trgovine ni primerno, ako ima ena oseba monopol izvoza surovega železa. Bolje bi bilo, da domači obrtniki predelajo železo v razne izdelke in ostane zaslužek doma. Dvorni

⁸ O Valentinu Ruardu kot fužinarju: Ivan Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem I., Ljubljana 1969, str. 117-120.

⁹ O Matevžu Francu pl. Peeru: Josip Žontar, Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede I/11, Ljubljana 1957, str. 36-38.

¹⁰ O Frideriku Weitenhillerju: Vlado Valenčič, Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 3, Ljubljana 1981, str. 33.

¹¹ Vlado Valenčič, Zois Michelangelo, Slovenski biografski leksikon IV, Ljubljana 1991, str. 828-832. - Listina z dne 12. 11. 1735 je danes neznano kje.

¹² O Grošljih v Kropi: Jože Šorn, Začetki industrije na Slovenskem, Maribor 1984, str. 148.

komerčni svet je sporočil deželni vladi v Ljubljani tudi, da so podobno pritožbo vložili zoper Zoisa puškarji v Borovljah, ki jim je moral Zois obljubiti, da jih bo redno preskrboval z zadostno količino železa. Zato naj se enako obveže Zois, da bo zalagal fužinarje v Kropi in Kamni Gorici z železom.

Pri kranjskem konsesu pa so prikazali Grošljevo vlogo kot grdo obrekovanje Zoisa, ki si je pridobil izredne zasluge za trgovino z železom. Zois tudi ne izvažal surovega železa, marveč le železne izdelke. Zato ne more biti kriv, ako manjka fužinarjem v Kropi železa. Grošelj pa ni odnehal in se je pritožil na dunajsko osrednjo oblast. Višji rudarski sodnik pl. Nemizhoffen je dobil nalog, da zadevo preišče. Po njegovem poročilu Grošelj sploh ni bil pooblaščen od ostalih fužinarjev, da nastopa proti Zoisu. Tudi se ostali fužinarji ne strinjajo s tem, da bi uporabljali v Kropi koroško železo. Zato so Grošlja strogo kaznovali. Rudarski sodnik ga je pozval v Ljubljano in ga dal zapreti v mestni zapor, dokler ne bi plačal globe 12 cekinov zaradi obrekovanja Michelangela Zoisa. Zdi se pa, da je bil Grošelj popolnoma prepričan o pravilnosti svojega nazora, ker se je leta 1768 še enkrat obrnil na vlado s prošnjo, naj mu Michelangelo Zois povrne storjeno škodo, ki jo je utrpel.

Grošelj pa ni bil edini, ki se je pritoževal zoper Zoisov monopol. Novembra 1766 je naročil dvorni komerčni svet kranjskemu konsesu, naj opravi natančne poizvedbe o ovadbi, ki so jo prejeli na Dunaju: baron Michelangelo Zois je baje glavni trgovec s koroškim železom, ki ima pri njegovi prodaji v taki meri monopol, da more po lastni volji trgovski promet s koroškim železom pospešiti ali ustaviti ter pritiskati na ceno blaga v škodo vsej deželi. Kranjski konses bi moral v teku 6 tednov podati strokovno mnenje o delovanju Zoisa. Znal pa se je dobro izmazati. V svojem poročilu trdi, da bi zelo rad ustregel uradnemu pozivu, da pa ne more izpolniti ukaza, ker se zadeva ne tiče kranjskega, marveč koroškega železa. Za to pa je pristojen koroški komerčni konses. Menijo pa, da pritožba zoper Zoisa ni utemeljena, ker je vendar koroškim fužinarjem na prosto dano, s kom sklepajo prodajne pogodbe za železo. Ako pa skuša Zois v trgovini z železom obogateti, to ni nikako kaznivo dejanje. Želeti bi bilo, da bi imeli še več tako sposobnih trgovcev, kakor je Zois, ki ga upošteva tudi vlada, saj mu je pred kratkim (leta 1760) podelila baronski naslov.

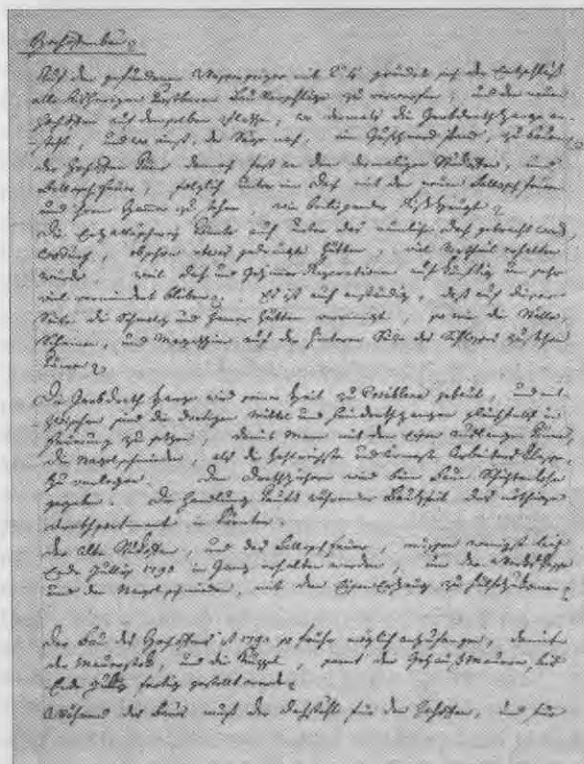
Poskus izvoza tržiških kos v Rusijo

Leta 1763 je sporočil dvorni komerčni svet na Dunaju, da je dana prilika vsako leto izvoziti večstotisoč kos v Rusijo. Zato naj sporoči kranjski komerčni konses, ali bi bili tržiški producenti kos

in srpov v stanju prevzeti dobavo določene količine teh izdelkov. V ta namen naj predloži konses imena kosarjev, obrtna znamenja izdelkov, vrste kos, cene ter plačilne pogoje (morebitni plačilni odlog). Ker pa v spisih nisem mogel najti odgovora o zadevi, je najbrž zadevo reševal višji rudarski sodnik. Izgleda, da iz poskusa navezati stalne trgovske stike z Rusijo, ni bilo nič. Zdi se, da so ovirali pri tem tržiške producente Korošci, ki so delali težave pri dobavah koroškega jekla, ki so ga rabili v Trziču za izdelovanje kos. Vidi pa se, da so uživali tržiški izdelki že tedaj velik sloves.¹³

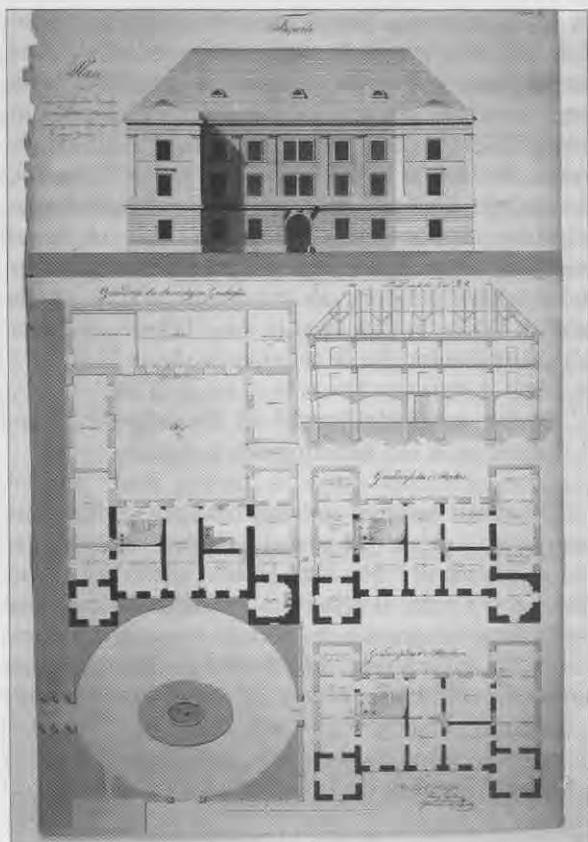
Borba proti italijanski in švedsko-ruski konkurenci

Strokovni krogi so že dalj časa presojali stanje kranjskega železarstva precej kritično. Trdili so, da stalno nazaduje. Leta 1747 je želel radovljiški graščak grof Thurn z državnim posojilom ustanoviti privilegirano trgovsko družbo za izvoz kranjskega železa, ki bi podprla tudi fužinarje, da bi mogli modernizirati svoje obrate. Toda fužinarji niso

Instrukcija Žige Zoisa za plavž v Bistrici, 1789
(Arhiv Republike Slovenije 1052, Zois pl. Edelstein, fasc. 204).

¹³ O tržiških kosarjih: Ivan Mohorič. Zgodovina obrti in industrije v Trziču, Trzič-Ljubljana 1957, str. 69-94.

Franc Hutter, načrt javorniškega gradu iz leta 1837, napravljen v zvezi s preureditvijo zgradbe (Gornjesavski muzej na Jesenicah, arhiv KID: zbirka načrtov).

zaupali grofu Thurnu. Zato mu tudi dunajska vlada ni odobrila privilegija.¹⁴

Sredi 18. stoletja pa je začela groziti trgovini s kranjskim in koroškim železom druga nevarnost. Mejne državnice v severni in srednji Italiji so se skušale osamosvojiti v proizvodnji železa. Pozimi leta 1751 je sporočil avstrijski poslanik v Benetkah markiz de Priè, da nameravajo Benečani ustanoviti v bližini Padove več tovarn železa, med njimi tudi za izdelovanje kos. Ker nimajo strokovno izvežbanih delavcev, jih skušajo dobiti iz Koroške, železo pa nameravajo uvažati iz Bosne preko Dalmacije. Zato sta dobili deželni vladi na Koroškem in Kranjskem nalog, da pazita glede izselitev delavcev. Odslej ne sme noben podanik zapustiti dežele brez potnega lista. Tuje emisarje, ki bi prigovarjali ali zapeljavali k izselitvi, naj strogo kaznujejo. Glede kos pa so bili na Dunaju še vedno mnenja, da Benečani brez kranjskega in koroškega jekla ne bodo mogli izdelati boljše kakovosti kos.

¹⁴ Več o načrtih grofa Thurna: Ivan Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem I., Ljubljana 1969, str. 110.

Pri tem pa so zanemarili, da se je bližala še hujša nevarnost, namreč uvoz švedskega in ruskega železa in jekla v Italijo. Leta 1722 je nek referent še smatral za možno, da bi cesar prepovedal ladjam, da vozijo švedsko železo po morski poti skozi Kanal mimo Calaisa in skozi preliv Gibraltar. Nasprotno pa niso na Dunaju niti jemali resno razna tako imenovana študijska potovanja švedskih montanistov n.pr. Angersteina in barona Funka, ki so prepotovali Štajersko, Koroško in Kranjsko ter si ogledovali tehnične naprave pri rudnikih in fužinah.

Novo pobudo za preučevanje razmer v železarstvu na Kranjskem in Koroškem je dala francoska spomenica (*Reflexions sur l'ordonnance du 24 avril 1759 portant etablisement d'un magasin de fer à St. Veit*), ki jo je o svojih opazovanjih sestavil neki Mr. Moter, ko je prepotoval obe deželi ter jo predložil dvornemu komercialnemu svetu. V njej kritizira tehniko proizvodnje železnih izdelkov, pa tudi slabo organizacijo prodaje. Podrobno primerja tehniko izdelovanja orožja (pušk, topov) v Borovljah in v Liègu v Belgiji, podobno način izdelovanja žebeljev na Kranjskem in v belgijskih ter francoskih tovarnah. Iz poročila se da posneti, da so v zahodni Evropi že uporabljali popolnejše stroje, ki so omogočali izgotoviti bolj enakomerne, pa tudi mnogo večje število izdelkov. Zato je priporočil, da tehnično izpopolnijo podjetja na Koroškem in Kranjskem, ki bi mogla zaradi bližine morja izvažati ne le v Italijo, marveč tudi v Španijo, Portugalsko in v Levanto ter uspešno konkurirati s francoskimi podjetji. Dovolj naj se tujim podjetnikom, da se tu naselijo in ustanove privilegirana podjetja. Omejen strokovnjak je bil celo mnenja, da bi kazalo urediti na Kranjskem tovarno orožja (topov in krogel), ki bi utegnili tekmovati s francoskim podjetjem v Auxonne (jugovzhodno od Dijona).

To obsežno spomenico je prejel julija 1762 tudi kranjski konses v pretres, z naročilom da stavi primerne predloge za napredek kranjskega železarstva. Toda po smrti barona Raigersfelda je manjkalo deželni vladi ljudi širšega obzorja. Niso vedeli, kaj bi svetovali. Šele na ponovni poziv dvornega komercialnega sveta se je obrnil kranjski konses dve leti kasneje na uglednega koroškega industrialca pl. Thysa s prošnjo, naj mu sporoči, kaj so ukrenili za povzdigo trgovine in industrije železa na skupni seji konsesa in višjega rudarskega svetnika. Ker pa do konca leta ni bilo odgovora, je pisal kranjski konses koroškemu januarja 1765. leta ponovno. Šele sedaj so poslali v Ljubljano prepis zapisnika seje z dne 18. aprila 1764, na kateri so bili na dnevnem redu ukrepi za izboljšanje izdelovanja žebeljev in žice, o pospeševanju prodaje kos, srpov in železne posode ter proti konkurenci švedskega in ruskega železa. Seje so se udeležili

člani koroškega komerčnega konsesa in rudarskega urada. Povod za sejo je bilo poročilo z Dunaja, da so Neapelj, Sicilija in papeževa država kar preplavljeni s švedskim in ruskim železom, ki se prodaja za 25% ceneje kot koroško. Zato so začeli na seji koroškega komerčnega konsesa razpravljati o tem, kaj naj se ukrene v obrambo, kako bi se izboljšala kakovost koroškega železa in jekla, obenem pa znižala cena. Vrhovni rudarski mojster je trdil, da to dejstvo pozna, vendar meni, da bo imelo koroško železo, zlasti pa jeklo, vedno prednost pred švedskim. Upa, da bo kmalu zopet sledil dvig trgovskih poslov. Da bi uspelo konkurenco švedskega železa kar v kali zadušiti, predlaga, naj pišejo komercialni intendanci v Trstu ali naravnost kakšnemu neapeljskemu trgovcu, po kakšnih cenah uvažajo švedsko železo. Ako izvira cenenost švedskega in ruskega železa, ki mora vendar preiti težko in nevarno pot, od cenejše manipulacije, bi bilo potrebno, da se obrnejo na avstrijskega poslanca na Švedskem, ki naj bi preskrbel sortimente švedskega železa in jekla z znaki in imeni, da bi mogli napraviti primerne in pravilne kalkulacije. Najbolje bi bilo seveda, ako pošljejo strokovnjaka na Švedsko, da prouči tamošnji način manipulacije, zlasti rudarjenja.

Komerčni svetnik pl. Thys je naročil iz Belgije poseben stroj za rezanje železa, ki bi pospešil produkcijo žebeljev in žice. Značilno je, da je bilo več članov komerčnega sveta mnenja, da bo težko uvesti takšen stroj v koroških obratih, ker so tamošnji fužinarji in njihovi delavci naravnost "zatelebani" v podedovani stari način izdelovanja. Zato bo potrebno, da člani konsesa najprej sami napravijo poskuse s strojem.

Kranjski konses sam ni imel pojma o ureditvi domačih rudnikov železa, niti o kakovosti železne rude, še manj o načinu predelovanja surovega železa. Tudi mitniški uradi mu niso hoteli poročati o količini izvoženih železnih izdelkov. Vse to je bilo na razpolago višjemu rudarskemu sodniku na Kranjskem. Zato je konses prosil dvorni komerčni svet, naj ga pozove na sestanek konsesa. Tam naj poroča rudarski sodnik pl. Aichelburg izčrpno o naslednjih vprašanjih:

1. Ali je na razpolago dovolj rude za povečanje in razširjanje železarn?

2. Ali je na razpolago dovolj jamskega lesa in lesnega oglja, oziroma ali se ravna pri izkoriščanju gozdov po gozdarskih strokovnih načelih?

3. Ali se pojavljajo v bližini fužin sledovi plasti črnega premoga in kje v deželi bi se dalo kopati premog v taki bližini, da bi ga bilo možno prepeljati k fužinam in železarnam?

4. Ali se kranjsko železo in jeklo slabo prodaja? Ali je iskati vzroke v visoki ceni blaga, ki izvira morda odtod, da so topilnice daleč proč od rudni-

kov, kar podraži prevoz rude in da so rovi zaradi pomanjkanja denarnih sredstev preveč površinsko in na kratko ter premalo v globino speljani? Ali pa izvira v slabši kakovosti ali pa v inozemski konkurenci?

5. Ali bi se dala cena železnih izdelkov znižati?

6. Ali ne bi bilo primerneje, da ne bi pošiljali za prodajo v inozemstvu surovega železa iz dežele, marveč bi ustanovili na Kranjskem nekaj tovarn železa in jekla?

7. Za katere vrste železnih oziroma jeklenih izdelkov bi bile tovarne najbolj potrebne?

Ker pa kranjski konses toliko časa ni poročal o predlogih za izboljšanje železarstva, so z Dunaja povprašali za vzroke. Zagovarjali so se s tem, da o železarstvu, ki spada v kompetenco rudarskega sodnika, niso imeli nikakega pojma. Prosili so ga za razna pojasnila, šele potem bodo mogli zadevo uspešno rešiti.

Medtem je koroški konses žel že prvi uspeh svojega razpravljanja. Na njegovo pobudo je predložila komercialna glavna intendantca v Trstu izčrpno poročilo o škodljivih konkurencah v Italiji. V njem navaja, da je bila trgovina z železom vedno ona panoga, od katere je zavisel blagor Kranjske in Koroške. Dotlej ni bilo nevarne konkurence v Italiji. V republiki Genovi, v Toskani, vojvodstvu Castro, Ronciglione, papeški državi, Bresciji in Bergamu (Beneška republika) so bili sicer od nekdanj majhni rudniki železa in male železarne. Zadnjih 10 do 15 let pa so se podjetja močno povečala. Podjetja v Castro in Ronciglione dobivajo sedaj surovo železo tudi iz Piombina. Produkcija je tako narastla, da je papeška komora prepovedala uvoz tujega železa v rimski Campagni in Umbriji, torej v pokrajinah države ob Sredozemskem morju tja do Ancone, razen Urbina, Ravene in Ferrare. Tudi v Marki Anconi je bil prepovedan uvoz tuje železne žice. Ako bodo domače železarne še tako napredovale, bodo sledile najbrž kmalu še nadaljnje prepovedi. Fužine v Castro in Ronciglione so zadnja leta tako narastle, zlasti podjetje v kraju Palo nedaleč od Sredozemskega morja, da so začeli izvažati v kraljestvo Neapelj-Sicilijo. Ob tirolski meji so nastale nove naprave v Feltre in Cadore. Pred dvema leti so odkrili železno rudo v Graffignani (Modena), zlasti v gorah Parme in dobavljajo železo proti Bologni.

To so bili prvi udarci kranjski in koroški trgovini z železom. Kajti v Italiji izdelano blago je bilo konsumentu bližje, zato ceneje. Ne odloča pa boljša kakovost kranjskih in koroških železnih izdelkov, marveč le nižja cena.

Poleg tega pa je italijanske dežele še poplavilo železo iz severa, iz Švedske in Moskve. Ko je preteklo leto napravila tržaška trgovska družba prvi poskus prodaje kranjsko-koroških železnih

izdelkov v Španijo, je ugotovila, da iz severa uvažajo tja za 20-30% ceneje. Zavedati se moramo - tako je končalo poročilo - da je skrajni čas, da se ukrene potrebno.

Tržaška intendantca je priključila svojemu poročilu zanimive priloge: dopis avstrijskega poslanika v Milanu grofa Karla pl. Firmiana, poročilo angleških trgovcev Jackson & Rutherford v Livornu, ki so predložili statistiko o rastočem uvozu švedskega in ruskega železa ter njegovih cenah, dalje dopis avstrijskega poslanika v Neaplju Ernsta grofa Kaunitz-Rittberg. Vsi dokazujejo, da se švedsko in rusko železo v Italiji širi ter zaradi nizke cene izpodriva kranjsko-koroško. Ta poplava je postala še občutnejša po končani sedemletni vojni (1763).

Trgovski konzul v Neaplju je sporočil, da je dotlej preskrboval državo izključno z železom Michelangelo Zois. Zdaj pa kupujejo skoraj izključno severno železo. Dunajski cent ruskega železa plačujejo po 8 goldinarjev 6 krajcarjev, švedskega po 6 goldinarjev 40 krajcarjev, medtem ko cent kranjsko-koroškega železa, naloženega na ladjo v Trstu, stane 8 goldinarjev 12 krajcarjev. Torej sploh ni konkurenčno. Kajti k tej ceni bi bilo še prišteti stroške prevoza, zavarovalnino in plačilni odlog.

Podkonzula v Palermu in Messini sta soglasno sporočila, da je Sicilija poplavljen z rusko-švedskim železom. V zadnjem letu so izvozili tja 68.160 dunajskih centov severnega železa, kranjsko-koroškega pa le 22.720 centov. Posebno žalostno glase izvlečki iz trgovskih pisem Zoisovega zastopnika v Messini Maria e Marchetti, ki vse nadaljnje pošilke kranjsko-koroškega železa stornira, ker je dotok švedsko-ruskega železa tako močan, da cena železa trajno pada. Da bi mogli pravilno presoditi kakovost rusko-švedskega železa, je trdka Brentano v Genovi poslala v Trst zaboje s 27 vzorci severnega železa, ki ga je intendantca odpremila dalje v Ljubljano.

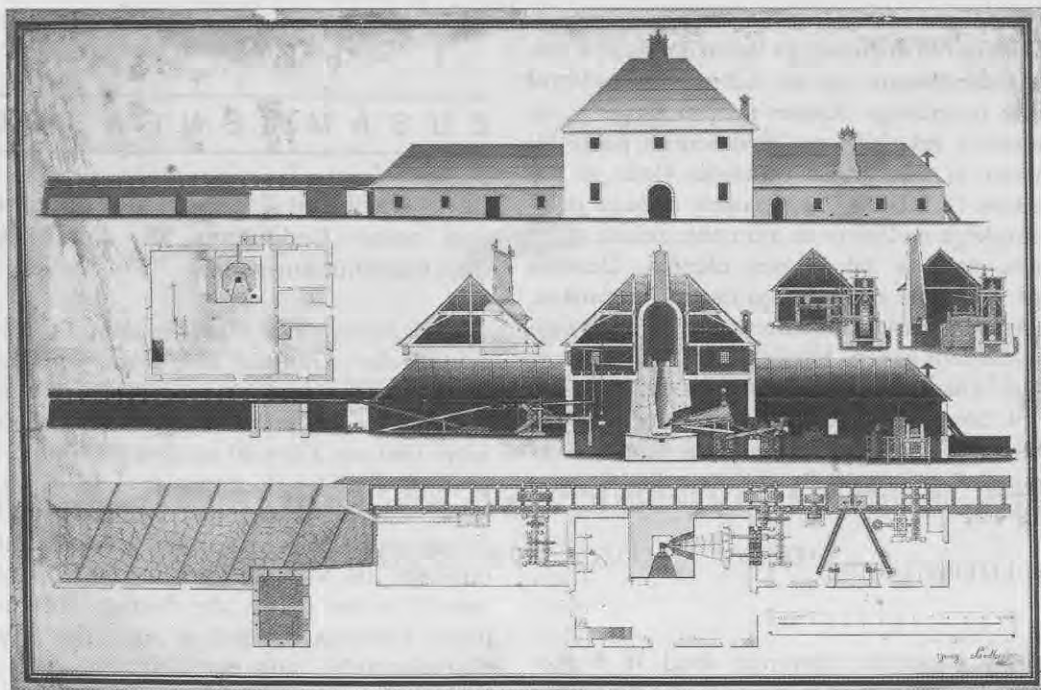
Kranjski konses je menil, da intendantca v Trstu popolnoma pravilno sodi, da izvira padec cen le od obilice blaga na trgu. Več je blaga kakor kupcev. Nujno potrebno je, da zmanjšajo naklade in mitnine oziroma uvedejo premije za izvoz železa, sicer bo severno železo popolnoma obvladalo Italijo. Na Kranjskem pa bo utihnila ena fužina za drugo, opustili bodo rudnik za rudnikom. Usahnil bo vir, ki je preživel tisočere. Koliko rudarjev bo zapustilo deželo, koliko delavcev pri fužinah bo brez kruha, koliko kmetov ne bo imelo zaslužka od lesa, oglja, prevoza, ako nas premaga sever.

Na podlagi obravnavanega poročila glavne intendantce v Trstu, je pozval kranjski konses Michelangelo Zois, naj sporoči svoje mnenje o ukrepih zoper švedsko-rusko konkurenco. Avgusta 1765 je

predložil posebno spomenico, ki se popolnoma krije z ugotovitvami tržaškega urada. Kot edino uspešno sredstvo smatra znižanje cen kranjskega in koroškega železa. To bo pa možno le, ako odpravi država vse naklade na produkcijo železa in carini železo po posebni znižani tarifi. Koristne bi bile tudi izvozne premije. Pred nekaj dnevi ga je svaril trgovski prijatelj iz Senigallije, naj nikar ne kupi koroškega železa, ker ga ne bo mogel na tamošnjem tržišču prodati zaradi poplave s severnim železom. Kranjsko železarstvo pa je zelo šibko. Manjka potrebne rude, še tisto, ki se dobiva, prinašajo z velikimi stroški od daleč. Jame in rovi so precej oddaljeni od topilnic. Pogosto so plasti rude prav kratke in so kmalu izčrpane. Tudi les za kurjavo je potrebno od daleč pripeljati k rudnikom. Začelo ga je primanjkovati, ker se postopa z gozdovi negospodarno.

Kranjski konses je povzel vse trditve Zoisja v svojem referatu, toda predlagal je tudi, naj se ustanovi na Kranjskem večje železarsko podjetje in pokliče strokovne mojstre iz Nürnberga in Augsburga. Na Dunaju s tem niso bili zadovoljni. Dvorni komerčni svet je zahteval ponovno sejo, ki se je naj udeleži tudi višji rudarski sodnik pl. Aichelburg, ki do tedaj še ni pokazal nikakšne dejavnosti. Posebno so nasprotovali na Dunaju predlogu izvoznih premij in odpravi deželnih naklad, ki služijo za kritje določenih državnih potrebščin. Tudi bi bilo nepotrebno na državne stroške naročiti iz Nemčije specialiste za železno industrijo. Kranjski konses naj se obrne raje do koroškega konsesa, da mu pošlje nekaj spretnih in v finih železarskih delih izučenih fantov. Po tem nasvetu se je kranjski komerčni konses res ravnal in oktobra 1765 pisal v Celovec. Od tam so odvrnili, da jih nimajo, naj se obrne do štajerskega konsesa. Iz Gradca so zopet odpisali, da imajo samo dva, ki jih ne morejo odstopiti, naj se obrne kranjski konses na rudarski urad v Eisenerzu. Ta je poslal ljubljansko prošnjo železarni v Waidhofenu ob Ybbsu in v Steyr. Ceh v Waidhofenu je izrazil bojazen pred eventualno konkurenco kranjskih železarn, ako bi dobili v Ljubljani na razpolago spretno in izučene mojstre za izdelovanje finih železnih izdelkov. Vobče so trdile železarne, da finejša dela izdelujejo tuji, to je angleški, švicarski in francoski delavci, domačini znajo le groba železarska dela.

Končno se je usmilil kranjskega komerčnega konsesa štajerski in sporočil oktobra leta 1769, da je v graški tovarni finega železa in jekla, ki je last Josipa Žige pl. Polau nek zelo spreten angleški mojster Jaxeson, ki bi bil pripravljen priti v Ljubljano in urediti moderno tovarno finih izdelkov iz železa pod naslednjimi pogoji: dosmrtno letno plačo 150 goldinarjev, prosto stanovanje in kurjavo,

*Georg Sandler, naris, prerez in tloris Zoisovega plavža na Javorniku iz leta 1797
(Gornjesavski muzej na Jesenicah, arhiv KID: zbirka načrtov).*

posebno nagrado za pouk vajencev in pomočnikov.

Kranjski konses je dal to sporočilo objaviti po vsej deželi, toda nihče se ni javil, ki bi financiral tako podjetje. Zato je moral konses odpisati v Gradec, da zaenkrat še ne more o stvari odločiti. Na Kranjskem se vprašanje železarstva ni premaknilo z mrtve točke. Nasprotno pa je graška tovarna finih železnih in jeklenih izdelkov, ki je imela tri angleške mojstre, lepo napredovala in imela maja 1770 že skladišče izdelkov v vrednosti 20.000 goldinarjev ter zahtevala, da se prepove uvoz vseh onih izdelkov, ki jih tovarna že izdeluje v enaki kakovosti.

Kranjski konses sam ni poznal tehnike predelovanja železa. Zato tudi ni mogel dati strokovnega mnenja, ki ga je zahteval ponovno dvorni komerčni svet leta 1770, kako bi se izboljšala produkcija železa in jekla. Zato se je obrnil do višjega rudarskega sodnika pl. Aichelburga, ki je po preteku pol leta odpisal konsesu prav malomarno in suhoparno, da kranjski fužinarji predelajo domače železo samo v različne velike in male žebelje, dalje nekaj malo žice, pločevine, paličastega železa in jekla. Vse se izvaža v Trst. Samo kovači in fužinarji v Trzinu izdelujejo kose, srpe, sekire, nože za rezanje zelja, krampe, lopate, verige, snežne kopače, greblje, klešče in podobno, toda večinoma iz koroškega, ne pa iz domačega železa.

Zaradi tega poročila je konses smatral za po-

trebno, da povabi pl. Aichelburga na sejo, kjer bi pojasnil, zakaj se iz kranjskega železa ne dajo napraviti oni izdelki, kakor iz koroškega, dalje kako bi se usposobilo domače železo za finejšo predelavo. Kako bi se ustanovila na Kranjskem tovarna jekla?

Višji rudarski sodnik se je udeležil seje 22. junija 1771 in trdil, da iz domačega surovega železa izdelujejo žebelje, ki jih večinoma potrošijo v deželi, fužine v Bohinju, pri Kamniku in ob reki Krki pa tudi izvažajo izdelke iz tega železa (na primer leta 1769 600 centov, leta 1770 500 centov). Nasprotno pa jekla na Kranjskem ne izdelujejo iz železa, marveč le iz železne rude, zato pa je precej trdo in krhko ter nima one mehkote in finoče, ki je za nadaljnjo predelavo potrebna in ki je značilna za koroško jeklo. Zato izvažajo kranjsko jeklo v surovem stanju v obliki palic v zabojih. Višji rudarski sodnik je menil, da ni mogoče predlagati ustanovitve kakšne tovarne jeklenih izdelkov na Kranjskem, ker bi ravno spretni tržiški fužinarji gotovo že davno uporabljali domače jeklo, ako ne bi bilo prekrhko.

Zato je tudi konses odstopil od svojega načrta, da bi predlagal ustanovitev jeklarne na Kranjskem. Dvorni komerčni svet se je s tem odgovorom zadovoljil. Ker se je pa zaradi švedsko-ruske konkurence dalo kranjsko jeklo vedno težje prodajati v Italijo, ga je ponudil kranjski konses koroškemu in štajerskemu, ako ga rabijo za svoje tamošnje to-

varne. Toda oba sta odgovorila, da ga ne moreta prevzeti. Koroški fužinarji ga sami izvažajo v Italijo, štajerske tovarne ga pa dobivajo v zadostni količini iz Innerberga. Konses sam ni mogel spraviti zadeve v tek. Višji rudarski sodnik pa je bil malomaren in brezbrizen; dunajska vlada je naslednje leto 1772 trdila, da je sokriv slabega položaja kranjskega rudarstva in industrije železa.

Kmalu nato je bil konses ukinjen. Deželna vlada se ni brigala za nadaljnjo usodo železarstva. Zoper švedsko-rusko konkurenco ni bil izvršen noben učinkovit ukrep. Idealist Žiga baron Zois je v svojem znanstvenem stremljenju celo dovolil Švedu pl. Stockenströmu obisk rudnikov in fužin in dopisoval z njim celo o produkciji železa. Jožef II. pa je ukinil višje rudarsko sodišče v Ljubljani.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

AS - Arhiv Republike Slovenije: fond št. 9 (Komerčni konses v Ljubljani); fond št. 1052 (Zois pl. Edelstein, rodbina).

Dopolnilno:

Gornjesavski muzej na Jesenicah, arhiv KID.

ZAL - Zgodovinski arhiv Ljubljana, LJU 499, Mesto Ljubljana, Kulturni odsek.

LITERATURA

Müllner Alfons: *Geschichte des Eisens in Inner-Österreich von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts, I. Krain, Görz und Istrien*, Wien-Leipzig 1909, 763 str.

Dopolnilno:

Košir, Matevž: *Od kmeta do barona - iz Rakovice do Londona*, *Kranjski zbornik 2000*, str. 78-88.

Mohorič, Ivan: *Zgodovina obrti in industrije v Trziču*, Tržič-Ljubljana 1957, str. 69-94.

Mohorič, Ivan: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem I*, Ljubljana 1969.

Šorn, Jože: *Delovanje komerčnih konsesov*, *Zgodovinski časopis* 24/1970, str. 1-5.

Šorn, Jože: *Začetki industrije na Slovenskem*, Maribor 1984.

Valenčič, Vlado: *Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja*, *Zgodovinski arhiv Ljubljana*, Gradivo in razprave 3, Ljubljana 1981.

Valenčič, Vlado: Zois Michelangelo, *Slovenski biografski leksikon IV*, Ljubljana 1991, str. 828-832.

Žontar, Josip: *Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja*, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede I/11, Ljubljana 1957.

ZUSAMMENFASSUNG

Der krainische "consensus commercialis" und seine Bedeutung für die Entwicklung des Eisenhüttenwesens

Der vorliegende Text begann im *Tovarniški vestnik* der *Kranjska industrijska družba* zu erscheinen. Nach der zweiten Folge stellte die Zeitung ihr Erscheinen wegen der Besetzung im Jahre 1941 ein. Obwohl seitdem 60 Jahre vergangen sind, ist der Text noch immer aktuell und wird in seiner Gesamtfassung hier veröffentlicht. Ergänzt wurde er lediglich durch den Hinweis auf neuere Literatur. Im Vorwort werden die Umstände dargestellt, unter denen der Beitrag entstanden ist, unter anderem berührt er auch die slowenische Historiographie aus der Zeit vor dem Zweiten Weltkrieg.

Das Hofkommerzdirektorium wurde im Jahre 1746 gegründet, der krainische "consensus commercialis" entstand drei Jahre später mit der Aufgabe, Industrie und Handel zu fördern. Beide stellten ihre Tätigkeit im Jahre 1776 ein. Unter den namhaften Mitgliedern des krainischen "consensus commercialis" befanden sich Franz Heinrich Baron Raigersfeld, Franz Adam Graf Lamberg, Valentin Ruard, Johann Nepomuk Ursini Graf Blagai, Matthäus Franz von Peer, Friedrich Weitenhiller, Michelangelo Zois. Zu den Sitzungen wurde auch der Oberbergrichter und Forstmeister Johann Täufer von Nemizhoffen eingeladen, nach ihm aber Johannes Wolf von Aichelburg, wenn technische Fragen behandelt wurden, auch Gabriel Gruber.

Unter anderem setzte sich der "Consensus commercialis" auch mit Fragen des Eisenhüttenwesens und Eisenhandels auseinander, z.B. im Jahre 1750 mit der Beschwerde Anton Großeljs, eines Eisenhüttenbesitzers aus Kropa (Kropp) gegen das Monopol von Zois für den Eisenhandel, im Jahre 1763 mit dem Versuch einer Ausfuhr von Sensen aus Tržič (Neumarkt) nach Rußland. Die Hauptfrage waren seit 1762 jedoch die Verhältnisse im Eisenhüttenwesen in Krain und der Rückgang des Eisenhandels. Die Ursache dafür ist in einer immer größeren Einfuhr von schwedischem und russischem Eisen und Stahl nach Italien, dem Hauptabsatzmarkt für das krainische Eisen, zu suchen.

izvirni znanstveni članek

UDK 674.093(497.4 Bistra)

674.093"16/19"

prejeto: 20. 3. 2001

Vladimir Vilman

mag. etnologije, višji kustos gozdarskega in lesarskega oddelka Tehniškega muzeja Slovenije, Parmova 33, SI-1000 Ljubljana

Žagarska dejavnost na veleposestvu Galle v Bistri pred drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Gozdnata zaledna pobočja in izdatni vodni viri kraškega sveta Bistre in Dola med Vrhniko in Borovnico so ponujali ugodne pogoje za razvoj žagarske dejavnosti. Razgledani menihi nekdanje kartuzije so jo pričeli uvajati že leta 1659, najverjetneje pa tudi že prej. Živahna žagarska dejavnost je v Bistri in Dolu potekala z večjo ali manjšo intenziteto vse do leta 1952, ko je prenehala delovati parna žaga, torej najmanj 293 let. V preteklosti so tu delovale štiri žage na vodni pogon in ena na parni pogon. Žagarstvo v Bistri ni povsem zamrlo niti dandanes. Delavci Tehniškega muzeja Slovenije občasno razžagajo v obstoječi rekonstruirani vodni žagi nekaj hlodov v prikaz nekdanjega načina dela za radovedne obiskovalce.

KLJUČNE BESEDE

žagarstvo, veleposestvo Galle, kartuzijski samostan Bistra

SUMMARY

THE SAWING ACTIVITY AT THE GALLE ESTATE IN BISTRA BEFORE WORLD WAR II

The wooded sides of the hills and plentiful water sources of the karst region of Bistra and Dol between Vrhnika and Borovnica offered advantageous conditions for the development of sawing activity. The learned monks of a former Carthusian monastery began introducing it already in 1659, probably even sooner. A busy sawing activity was going on with a greater or lesser intensity all the time up to 1952 when the steam saw ceased work, that is at least 293 years. In the past there were four water saws and a steam one there. Sawing in Bistra did not quite die away. The workers of the Tehniški muzej Slovenije (The Technical Museum of Slovenia) occasionally cut in the existing reconstructed water saw some logs to present the former manner of work for the inquisitive visitors.

KEY WORDS

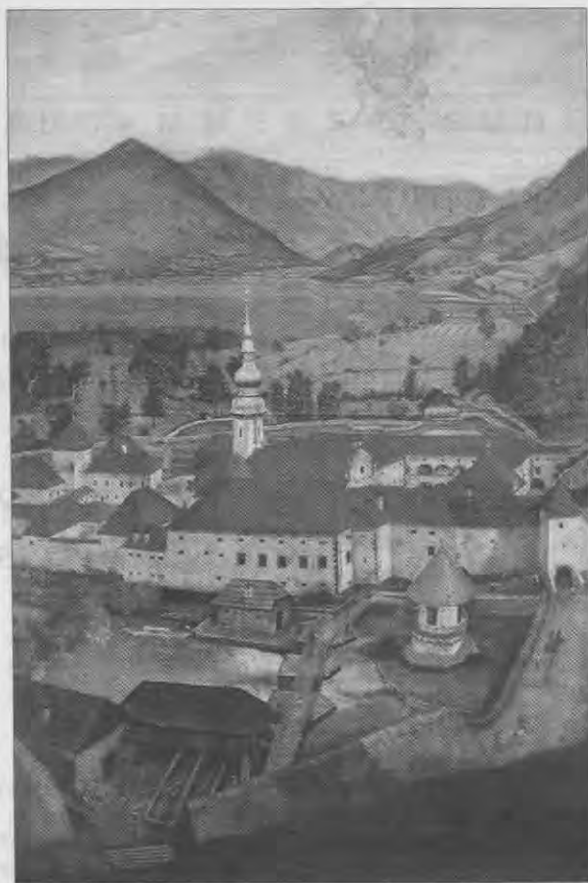
Sawing, Galle estate, Carthusian monastery Bistra

Vodne žage v Bistri

Potok Bistra ima več izvirov, ki so zajeti s tremi jezovi. Na zahodni strani kartuzije se nahaja jez, ki ga imenujejo "pri kovačiji". Tu je še pred 2. svetovno vojno stala mogočna kovačija. Vodo iz izvirov na vzhodni strani gradu zadržujeta "Figarjev" jez in jez "pri malnu". Vsi trije glavni tokovi se združijo na severni strani nekdanjega samostanskega kompleksa v skupen vodotok, ki se kmalu izlije v Ljubljano. Ob nalivih ti kraški vodotoki močno narastejo, v sušnih obdobjih pa povsem presahnejo, tako, da primankuje vode za pogon naprav. Kljub spreminjajoči se količini vodne sile so v preteklosti v Bistri in bližnjem Dolu delovale štiri žage na vodni pogon in ena parna žaga.

Prvi krajevni zapisek o žagarstvu zasledimo v urbarju gospostva Bistra iz leta 1659. V njem je navedeno, da je imel samostan na pristavi svojega žagarskega mojstra, ki je dnevno prejemal 4 hlebčke črnega kruha, letno pa 1 par škornjev, poseben dodatek v vrednosti 2 goldinarjev in skupno letno denarno izplačilo v višini 8 goldinarjev. Kartuzijski gozdar je dnevno prejemal isto količino kruha, le letno plačilo je bilo nekoliko više in je znašalo 10 goldinarjev. Podložniki so morali letno pripeljati v samostan 536 vozov lesa in 1450 desk. Skupno so morali podložniki iz Verda, Zavrha in Borovnice opraviti 48 dni dela v gozdu. Žagarstvo je bila nesporno pomembna gospodarska dejavnost kartuzije.¹ Najstarejši likovni upodobitvi vodne žage v Bistri zasledimo na oljni sliki kartuzije neznanega slikarja iz leta 1724, in na intarzirani leseni mizici, ki jo je leta 1782 izdelal zadnji kartuzijski prior Bruno Ortner. Obe deli sta ohranjeni in se nahajata v kompleksu Tehniškega muzeja Slovenije v Bistri.

Cesar Jožef II. je 29. januarja 1782 z odlokom razpustil kartuzijo. Vse premoženje je prešlo v upravo verskega sklada, ustanovljenega v okviru državne uprave. Vrednost nepremičnin v Bistri je znašala 71.441 goldinarjev.² Državna gosposka v Bistri, ki je prevzela samostansko posest v upravo za verski sklad, jo je leta 1826 prodala trgovcu in tovarnarju Francu Galletu. Ekonomska teorija tedanjega časa je narekovala, da razpuščen samostanski objekti za državo gospodarsko niso pomembni in jih velja prodati zasebnikom. Ob prodaji kartuzije se je nahajala na posestvu ena vodna žaga. V cenilnem protokolu iz leta 1833 sta navedeni že dve žagi in dva mlina, na 4 in 5 koles. Eden od

*Detajl oljne slike kartuzije v Bistri iz leta 1724
(foto Vilman, 2001)*

njiju je stal ob jezu "na malnu" na vzhodni strani kartuzije.³

Franc Galle se je v drugi polovici 19. stoletja aktivno ukvarjal tudi z mlevsko dejavnostjo za trg. Arhiv Slovenije hrani cenik različnih mlevskih izdelkov iz leta 1884, ki so jih kupci kupovali na železniški postaji v Borovnici. Zdrob in moko so prodajali pakirane v 85 kilogramskih vrečah, otrobe pa v 50 kilogramskih vrečah.⁴ Leta 1911 je dal Galle porušiti en mlin, na istem mestu pa je postavil elektrarno na turbinski pogon, ki prenovljena proizvaja električno silo še danes.

Galletovemu veleposestvu je pripadlo na pobočjih nad Bistrom okoli 670 ha gozdov. Razmeroma velika gozdna posest je omogočala izdaten promet z lesom, ki je kril stroške vzdrževanja posestva in izplačila zaposlenih delavcev. Razen gozdov so veleposestvu pripadale velike kmetijske površine, različna gospodarska poslopja in obrtne delavnice.

¹ Wallner, Wirtschaftliche Verhältnisse und Hausordnung der Karthuse Freudenthal im Jahre 1659, *Mittheilungen des Musealvereines für Krain*, Laibach 1892, str. 93.

² Kobe Arzenšek, Iz zgodovine Bistre, *Kronika*, IX, 1961, št. 3, str. 171.

³ AS, fond Franciscejski kataster za Kranjsko, a.e. 204, Catastral Schatzungs Elaborat der Steuergemeinde Vert - Steuerbezirk Freudenthal 1834.

⁴ AS, fond Bistra, a. e. III/3 - uradna korespondenca, Preis-Courant Mech. Freudenthaler Mahlmöhle.

Na Galletovem veleposestvu so redili od 30 do 35 glav živine in 8 parov konj. Z govejo živino so obdelovali večino kmetijskih zemljišč, s konji pa spravljali hlodovino iz gozda in prevažali žagan les na železniško postajo na Borovnico. Za boljše izkoriščanje razpoložljive lesne surovine v gozdu je postavil lastnik ob potoku Bistra še tretjo žago na vodni pogon.⁵

Nekdanja zgornja ali dvojna žaga

O tej žagi je ohranjena le ena fotografija in razmeroma malo tehniških podatkov, ki so jih navedli domačini Franc in Vinko Pečlin ter Jože Novak. Nekatero podrobnosti je opisal tudi tesarski mojster Anton Petrič iz Borovnice, ki je z očetom gradil in vzdrževal vodne žage.

Zgornja ali dvojna žaga se je nahajala tik ob jezu "pri kovačiji", to je med staro kovačijo in še danes obstoječo muzejsko vodno žago. V bistvu je stala ravno na istem mestu kot upodobljena samostanska žaga na omenjeni oljni sliki iz leta 1724 in na intarzirani mizici iz leta 1782. Stavba dvojne žage je bila lesena. Na zgornjem delu je temeljila na velikih kamnitih kvadrilih, na spodnjem delu pa na pilotih, ki so jih zabili v zemljo. V dolžino je merila dobrih 26 m, v širino pa 6 m. Med žagalnico in kovačijo se je nahajal prostor s pečjo za gretje žagarjev in pripravo hrane. Jez z zapornicami je omogočal visok padec vode, kar je osnovni predpogoj za delovanje vodne žage. V takšnih okoliščinah so se graditelji vodnih žag najpogosteje odločili za vretenski pogon žagalnega mehanizma. Izdelava vodnega vretena je za razliko od izdelave velikega vodnega kolesa lažja, hitrejša in cenejša. Zaradi direktnega pogona jarma z ojnico in pogonsko kljuko, montaža dodatnih jermenic ali zobnikov ni potrebna. V obratnem primeru so ti nujni, da zagotove ustrezno prestavno razmerje za potrebno število obratov oziroma nihajev jarma.

Naprava je bila konstrukcijsko izredno zanimiva in samosvoja. Izstopali sta predvsem dve tehniški posebnosti:

A. V istem objektu sta se nahajali dve samostojni in ločeni žagalni napravi, torej dve pogonski vodni vreteni, dve pogonski ojnici, dva žagalna jarma, dva voza za vpenjanje hlodov in tudi dve rampi za valjenje hlodovine. Zaradi tega so jo pogosto imenovali tudi dvojna žaga. Naprava je imela tudi dve vzporedni, a ločeni dotočni vodni koriti. Tovrstna konstrukcija žage je omogočala istočasno žaganje dveh hlodov v enake ali različne sortimente. Istočasno obratovanje obeh žagalnih jarmov pa je bilo izvedljivo le v obdobjih izdatne aktivnosti bližnjih izvirov, najpogosteje jeseni in

spomladi. V posameznih letnih časih so izviri toliko usahnili, da je bilo moč žagati le z enim žagalnim jarmom ali pa še s tem ne.

B. Konstrukcijska posebnost žage je bila tudi "dvojna namembnost" odtočnega korita spodnjega vodnega vretena. To odtočno korito je bilo istočasno tudi dotočno korito za pogonsko vodo velikega podlivnega vodnega kolesa, ki je vrtelo pogonsko os slamoreznice. Ta se je nahajala v stavbi tik ob žagi. Ob visokem vodostaju je "ista voda" tako gnala dve žagalni napravi in slamoreznico, kar je nesporno iznajdljiv in gospodaren način izkoriščanja razpoložljive vodne sile.

*Zgornja ali dvojna žaga v Bistri
(fotodokumentacija TMS)*

Nekdanja spodnja žaga

O nekdanji spodnji žagi so še pred dobrim desetletjem pričali ostanki temeljev, na katerih je Tehniški muzej Slovenije zgradil leta 1993 mlin na vodni pogon. Vanj smo vgradili mlevski mehanizem iz opuščenega mlina pri Trebnjem na Dolenjskem. Verodostojen podatek o letnici izgradnje žage nam ni znan. Spodnja žaga je bila tretja žaga na vodni pogon, ki jo je lastnik posestva postavil v Bistri, najverjetneje v zadnji četrtini 19. stoletja. Prvotno je bila konstrukcijsko izvedena s pogonom na vodno vreteno. Očitno pa ta izvedba ni ustrezala, ker na tistem mestu ni zadostnega vodnega padca oz. potrebne pogonske moči vode za vretenski pogon.

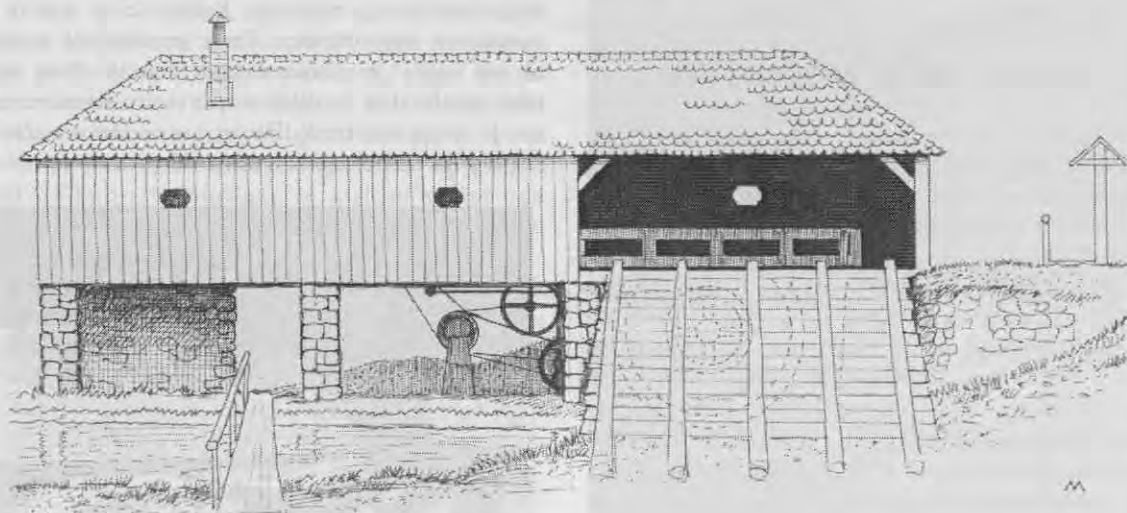
Prenovljena stavba je bila lesena. Slonela je na betonskih oziroma kamnitih temeljih na ozkem kopnem jeziku med krakoma potoka Bistre. V dolžino je merila 16,5 m v širino pa 6,2 m. V žagalnici se je nahajal poseben prostor s pečjo, kjer so se žagarji lahko greti in si pripravljali hrano. Tu je bil tudi sanitarni kotiček. Žagalni mehanizem obnovljene žage je poganjalo veliko podlivno vodno kolo s premerom 3,5 m. Na obodu kolesa so bile pritrjene preproste kvadratne lopate, ki jih je voda odrivala.

⁵ Dokumentacija lesarskega oddelka TMS, Mehora, *Gospodarske razmere v Bistri*, str. 1.

NEKDANJA SPODNJA ŽAGA V BISTRI - REKONSTRUKCIJA

(SPREDNJI IZGLED - IZ SEVERNE STRANI)

MERILO 1:50

Risba spodnje žage v Bistri (Mehora, 1972)

Na pogonski osi vodnega kolesa je bila pritrjena glavna jermenica, ki je bila z glavnim pogonskim jermenom vezana na pogonsko transmisijo. Ta se je nahajala pod delovno pohodno površino žagalnega prostora. Na njej sta bili pritrjeni dve manjši jermenici, prva za pogon jarma žage in druga za pogon krožne žage za žaganje žaganic. Žaga je imela vztrajnik z gonilnim ekscentrom. Jarem je bil robusten, tako da so vanj lahko vpeli po več žagnih listov. Jermenice, zobniki, osi in jarem so bili železni, kar je omogočalo večje delovne obremenitve oziroma hitrejša, natančnejša in gospodarnejša žaganje. Podajilo je bilo enostavno, voz pa navaden, dolžine 6 m. Pomik voza je zagotavljala vlečna veriga.⁶

Hlodovino so valili na žago po posebnem mostovžu, ki so ga postavili preko potoka. Žaganice so zlagali v kope tik ob žagi na njeni južni strani. Žaga je prenehala obratovati leta 1900, ko je Galle zgradil parno žago. Vanjo je dal prenesti žagalni mehanizem spodnje žage. Tu ga je gnal elektromotor preko jermenične transmisije.

Nekdanja Figarjeva žaga

Iz obdobja po razpustitvi kartuzije je hranila

Franka Zupan, hčerka Antona Kobija, dve kupoprodajni pogodbi za objekte ob izviru "na malnu". Po pogodbi iz leta 1800 je Jurij Verbič iz Vrhnike, po oddobritvi državne oblasti, kupil od Antona Bonača, podložnika iz Bistre, star mlin in žago, skupaj z vrtom, pod za mlačev, kozolec, travnik in del gozda za 3.200 goldinarjev. Njegov brat Matjež Verbič pa je od istega posestnika kupil leta 1802 kajžo, nekaj sveta in drugo polovico gozda za 760 goldinarjev.⁷

Zanimiv je razvoj gospodarske dejavnosti v času po omenjenih kupoprodajah. Verbiči so bili dobri gospodarji. Ob enem izmed izvirov Bistre, ob Figarjevem jezu, je Lovro Verbič, imenovan Figar, zgradil vodno žago. Datum izgradnje te žage nam ni znan. Tako imenovana "Figarjeva žaga" je bila četrta vodna žaga, ki jo je poganjala voda istega povirja, rečice Bistre.

Proti koncu 19. stoletja je Lovrov sin Jože Verbič zgradil v Dolu ob Bistri lesni obrat, stolarno, v kateri so proizvajali iz masivnega lesa upognjeno sedežno pohištvo (stole) z več tipi sedežev. Stolarno so leta 1895 zabeležili v statističnem letopisu kmetijskega ministrstva na Dunaju.⁸ Nosila je po-

⁶ Dokumentacija lesarskega oddelka TMS, Mehora, Tehniška risba spodnje žage, *Nekdanje vodne žage v Bistri*, Ljubljana 1972.

⁷ Dokumentacija lesarskega oddelka TMS, Franjo Sevnik: *Zapiski o žagah v Bistri*, str. 2.

⁸ *Statistisches Jahrbuch des k.k. Ackerbau - Ministeriums für 1895, Wien 1896*, III. zvezek, str. 265, /Freundenthal: Möbelfabrik aus gebogenem Holz/.

Figarjeva žaga v Dolu pri Bistri leta 1888 (zasebna last Frančiške Kobler, vnukinje Antona Kobija)

JOSEF VERBIČ in Freudenthal, Franzdorf.

Erste krainische Fabrik gebogener Möbel aus nur imprägniertem massiven Holze.

*Pisemska ovojnica Prve kranjske tovarne
upognjenega pohištva iz leta 1895
(dokumentacija lesarskega oddelka TMS)*

nosen naziv "Prva kranjska tovarna upognjenega pohištva v Bistri". Les za proizvodnjo stolov je Verbič sekal v svojem gozdu nad železniško progo na pobočju nad Bistrom. Hlodovino so vlačili s konji po gozdni vlaki, ki so jo imenovali Figarjeva pot. Pri sečnji lesa so bili zaposleni 3 sekači, pri spravilu hlodovine pa 2 furmana. Na žagi sta delala 2 žagarja. V proizvodnjo stolov je bilo vklju-

čenih 5 do 10 priučenih delavcev, odvisno od povpraševanja na tržišču. Za proizvodnjo nosilnega ogrodja stolov so uporabljali bukov les, ki so ga predhodno parili, upogibali in impregnirali. Sedežne dele stolov so izdelovali na dva načina, z lepčenjem slepega in plemenitega furnirja, ki so ga kupovali drugod, in s pletenjem viter. Pletarska dela so večinoma opravljale žene iz okolice na domu. Izdelke so zlagali in pakirali v stolarno in jih odvažali z vozovi na železniško postajo v Borovnico, od tu z vlaki do naročnikov.⁹

Jože Verbič, geometer in navdušeni muzik, je podedoval po očetu žago in stolarno. Leta 1908 je prodal žago in stolarno lesnemu trgovcu Antonu Kobiju z Brega pri Borovnici, ki je bil sicer deželni poslanec na Dunaju. Slednji je preselil stolarno v Borovnico, kjer je nadaljeval s proizvodnjo stolov iz upognjenega lesa. V času druge svetovne vojne je bila ob bombardiranju viadukta uničena. V Bistri je Anton Kobi pričel leta 1912 s prezidavo nekdanje stolarne v mlin. Lastnik je leta 1919 umrl, mlin pa so dogradili leta 1922. Istega leta so zgradili tudi lastno elektrarno, z obratovanjem pa je prenehala Figarjeva žaga. Novi mlin in pripadajočo mlevsko obrt je prevzela leta 1925 Franka

⁹ Dokumentacija lesarskega oddelka TMS, navedbe Vinka Pečlina, nekdanjega voznika in žagarja na Galletovem veleposestvu (5. 5. 1988).

Kobi, poročena Zupan.¹⁰ Pomembno posodobitev oziroma razširitev mlina so izvedli leta 1936, vendar je cenena vodna sila še vedno ostala glavni pogonski vir, električni tok pa dodatni ali nadomestni. Turbina je preko zobnikov gnala glavno transmisijo z jermenicami posameznih mlevskih naprav.¹¹ Sodobno urejen "Valjni mlin Bistra" v lasti Franke Zupan je tik po 2. svetovni vojni zaposloval 5 delavcev. Tedensko so namleli 40 ton moke, letno do 108 vagonov.¹²

Obstoječa muzejska vodna žaga

Obstoječo muzejsko vodno žago je nekdanji lastnik Franc Galle postavil na njenem sedanjem mestu v drugi polovici 19. stoletja. Obratovala je vse do leta 1904, ko jo je lastnik demontiral. Od nekdanje žage se je ohranila le prazna stavba, ki je takšna stala 50 let. Leta 1951 je vlada LRS ustanovila Tehniški muzej Slovenije, ki je čez dve leti v Bistri prvič odprl za javnost "Gozdarski, lesno-industrijski in lovski muzej" kot svoj samostojni in sestavni del. Z ozirom na izpričano žagarsko dejavnost kartuzije je k muzeju sodila tudi vodna žaga.

Osrednje vprašanje pri ohranitvi muzejske vodne žage v Bistri je bil problem njene prvobitnosti. O njej, v pravem pomenu besede, ne moremo govoriti, ker so prvobitni predvsem temelji. Obstoječo so sestavili iz delov raznih drugih žagalnih naprav v okolici. Že prvi ravnatelj Tehniškega muzeja Slovenije prof. Franjo Baš je bil leta 1954, ravno zaradi vprašanja avtentičnosti, pred veliko dilemo ali žago znotraj muzejskega kompleksa v Bistri sploh rekonstruirati ali ne. Končno je prevladalo prepričanje, da je ravno zaradi muzejskih obiskovalcev vendarle ustrežnejše ohraniti rekonstruirano napravo na lokaciji, ki je dobro obiskana, kot da avtentična naprava propade "in situ", torej na mestu nastanka, ki je poznan le posameznikom.

Po predhodnem proučevanju podobnih in sorodnih žag na širšem področju Borovnice, Vrhnik in Polhovega Gradca je zunanji sodelavec muzeja Miloš Mehora prevzel organizacijo obnove, tesarski mojster Franc Petrič iz Borovnice pa njeno izvedbo. Voz in jarem so prenesli iz podobne opuščene žage na Vrhniki. Dotočno in odtočno vodno korito, zapornice, vodno vreteno in ostale pogonske elemente so rekonstruirali glede na obstoječe notranje dimenzije naprave. Rekonstru-

irano vodno žago so predstavili javnosti v tednu muzejev, dne 10. oktobra 1954.

Očitno je Tehniški muzej Slovenije obnovljeno žago izdatno gospodarsko izkoriščal, ne samo v demonstracijskem temveč tudi v povsem lesnopredelovalnem smislu. Ne za prodajo lesa na trgu, temveč za lastno uporabo. Iz zapisnika inšpekcijskega pregleda tržne, gozdarske in delovne inšpekcije z dne 25. aprila 1962 je razvidna ugotovitev, da muzej ni imel uporabnega dovoljenja za primarno predelavo lesa niti dovoljenja za uporabo žage. Na podlagi te ugotovitve je čez nekaj dni tržna inšpekcija Oddelka za gospodarstvo Občinskega ljudskega odbora Vrhnika izdala odločbo o 15 dnevni začasni prepovedi vsakršnih žagarskih storitev na žagi. Ravnatelj Tehniškega muzeja Slovenije je zoper to odločbo vložil ugovor o nespornem spomeniškovarstvenem značaju objekta, ki ga je dodatno utemeljil s strokovnimi mnenji Zavoda za spomeniško varstvo LRS, Inštituta za gozdno in lesno gospodarstvo in Biotehniške fakultete v Ljubljani, da je vodna žaga tehniški kulturni spomenik za katerega veljajo zvezni in republiški predpisi o varstvu kulturnih spomenikov. Okrajni ljudski odbor Ljubljana je ugodil pritožbi Tehniškega muzeja Slovenije in razveljavil odločbo tržnega inšpektorata ObLO Vrhnika.¹³

Žaga je v konstrukcijskem smislu firenčanka s pogonom na preprosto vodno vreteno. Stavba je dolga dobrih 11 m in široka 4 m. Glavni sestavni deli žage so dotočno vodno korito, pogonska os z vretenom in kljuko, pogonska ojnica, jarem z vodili, voz z valji za pomik in podajalni mehanizem. Predpogoj delovanja žagalne naprave je zadostna vodna sila vodnega curka, ki je z vodnim koritom in strmcem usmerjen na vrtljivo pogonsko vreteno. Zgradba dotočnega vodnega korita zagotavlja ustrezno višino in kot padca vode na lopute vretena. Količino dotoka vode na vreteno žage odreja dve zapornici. Ključni pogonski element žage je pogonska os z vodnim vretenom. Os premera 45 cm je izdelana iz hrastovega lesa. Na eni strani pogonske osi se nahaja vreteno ali "bašelj", na drugi strani osi pa je pritrjena kovinska kljuka ali "vinta". Vreteno je sprva imelo pritrjenih 8 loput, danes jih ima 10. Lopute so izdelane iz macesnovega lesa. Pogonska os žage je na zunanji strani vpeta z ležajnim čepom v lesen dvodelni ležaj, na notranji strani pa sloni na delu gonilne kljuke, ki je nasajena v čelo pogonske osi. Žaga nima posebnega sistema mazanja navedenih ležajev. Zadovoljivo drsnost stičnih ploskev znotraj ležajev zagotavlja tekoča voda potoka, ki ju stalno vlaži.

¹⁰ Navedbe Frančiške Kobler, hčerke Franke Kobi in vnukinje Antona Kobija, z dne 14. 3. 2001.

¹¹ Dokumentacija TMS, fasc. Hidroelektrarna Bistra, Gradbeni načrt "Turbinska naprava gospe Franje Zupan v Bistri pri Borovnici", Ljubljana 2. 5. 1936.

¹² AS, MTP, fasc. 96, a.e. 3001.

¹³ Dokumentacija lesarskega oddelka TMS, fasc. "Žaga v Bistri".

Obstoječa muzejska žaga na vodni pogon v Bistri.

Pogonska ojnica je vezni pogonski element med kljuko pogonske osi in jarmom žage. Vrtljiva kovinska kljuka poganja hrastovo ojnico, ta pa navpično dviga in spušča jarem vzdolž vodil. Jarem in ogrodje jarma sta iz hrastovega lesa, njune stične drsne ploskve pa so kovinske in jih je potrebno mazati. Razpoložljiva vodna sila na tem mestu omogoča vpenjanje samo enega žagnega lista v jarem žage. V voz lahko vpneemo hlood do dolžine 420 cm in do premera 65 cm. Zgornji povezni elementi voza imajo številne, izmenično izvrtane odprtine za vtikanje kovinskih kljuk. Na ta način lahko žagar poljubno pritrdi hlood po vsaki odžagani deski ali plohu. Voz drsi po desetih valjih, ki so vgrajeni v tla žagalnice. Podajilo je enostavno. Podajilno kolo pomika vzvod, ki ima na svojem koncu železno ročico ali "vilice". Na vreteno podajilnega kolesa se navija vlečna veriga in vleče vpeti hlood proti žagalnemu listu. V eni minuti podajilo pomakne voz poprečno za 40 cm. Jarem žage opravi poprečno 120 zamahov v minuti, odvisno od pretoka vode. Žaganje deske ali

ploha pri hloodu premera 40 cm traja poprečno 15 minut. Za razžaganje hlooda dolžine 4 m in premera 40 cm na 2 krajnika, 2 deski in 5 plohov sta potrebni približno 2 uri. Povprečno lahko pri 10 urnem delovniku razžagamo od 2 do 3 m³ hloodovine iglavcev. Izplen pri žaganju s to žago je nizek in znaša slabe 3/5 oble hloodovine.¹⁴

Obstoječa vodna žaga je zgrajena iz masivnih in trpežnih gradbenih materialov kot so kamen, hrast in železo, ki razmeroma dobro kljubujejo zobu časa. Kljub temu pa jih stalne spremembe vremenskih razmer načenjajo. Najneugodnejši dejavnik dobrega stanja žage je ravno občasno obratovanje. Narava žagalne naprave je kulturno-spomeniška in ne gospodarska, to pa pomeni, da jo zaženemo le ob določenih prilikah, ko želimo obiskovalcem prikazati njeno delovanje. V vmesnem obdobju naprava miruje, kar najbolj kvarno deluje na leseno konstrukcijo kot tudi na kovinske

¹⁴ Dokumentacija lesarskega oddelka TMS, Miloš Mehora: "Muzejska žaga venecijanka", Ljubljana 1972.

elemente. Zaradi tega jo je potrebno neprestano vzdrževati.

Po rekonstrukciji žage leta 1954 so napravo prvič obnovili leta 1981, ko je močna povodenj odnesla dotočno korito z bašljem. O tej obnovi ni zapisa niti ustrezne fotodokumentacije. Druga obnova je potekala leta 1993, ko je tesarski mojster Franc Drašler iz Borovnice izdelal novo dotočno korito, glavno zapornico, strmec, lopatice vodnega vretena, ležišče pogonske osi, odtočno korito, pokončne nosilce podajalnega kolesa, korito za usmerjanje žagovine, pohodno ploščad pod žagalnico in dva valja pod vozom žage. Opisana obnova je bila razmeroma obsežna, vendar se je pogonski mehanizem pri samem zagonu pogosto zatikal, zlasti pri manjšem pretoku vode. Restavratorski tehnik in delovodja Tehniškega muzeja Slovenije Viktor Strbad, konservatorski manipulant Anton Kondardi in gozdar Ciril Brancelj so naslednje leto izvedli dodatna popravila strmega dotočnega korita ter loput in podnožja vodnega vretena, kar je omogočilo tekoče delovanje žage. Po sedmih letih občasnega delovanja je vodna žaga pred naslednjo prenovi, ki bo časovno sovpadla s 50-letnico ustanovitve Tehniškega muzeja Slovenije.

Parne žage na Kranjskem

Iznajdba parnega stroja leta 1768 je pomenila temelj industrijske revolucije v zahodni Evropi. Nesluten razmah številnih gospodarskih vej ter železniškega in ladijskega prometa je slonel na učinkoviti rabi parnega pogona, ki je botroval globalnemu prehodu rokodelstva v industrijsko dobo. Na Slovenskem so prvi parni stroj postavili leta 1835 v ljubljanski čistilnici sladkorja, štiri leta kasneje v mehanični predilnici v Ljubljani in leta 1844 še v predilnici v Preboldu.¹⁵ Prvo parno žago so Angleži postavili leta 1808. Leta 1841 je pri nas obratovalo 7 parnih strojev s 166 KM in sicer 2 v Ljubljani, v bombažni predilnici in čistilnici sladkorja, 2 pri rudniku svinca v Idriji in 3 v Trstu, v mlinu, v tovarni sveč in v pristanišču. V obdobju do leta 1851 so postavili še 20 novih parnih strojev s skupno močjo 349 KM.¹⁶

Izjemen pomen za razvoj lesnega gospodarstva na Slovenskem je pomenila izgradnja železniškega omrežja. Odsek državne južne železnice je leta 1846 dosegel Celje, 1849 Ljubljano, in 1857 Trst. Nadaljna gostitev železniškega omrežja v naših krajih je v prvi fazi spodbujala razvoj žagarstva zaradi same potrebe po lesu kot gradbenemu elementu za izdelavo železniških pragov. Dolgoročen pomen obstoja železniškega omrežja pa je bil še nepriemerno večji, saj je omogočal hitrejši in cenejši trans-

port velikih količin lesne surovine na velike razdalje. V bistvu so ravno železnice sprostile mirujočo tržno vrednost velikih lesnosurovinskih potencialov naših gozdov, ki so poprej ostajali neizkoriščeni.

Prvo parno žago na Kranjskem je zgradil trgovec in posestnik Ivan Braune v Kočevju leta 1844 na parceli trgovca Ivana Kozlerja. Postavil jo je na kraju, kjer se sedaj nahaja avtobusna postaja. Vgrajen je imela ležeči parni stroj z močjo 20 KS, ki je poganjal dve venecijanki in krožno žago. Parna žaga je imela dobro surovinsko zaledje saj je stala v neposredni bližini Fridrihštajnskega gozda. Po smrti prvega lastnika je žago odkupil lesni trgovec Schöpfer iz Trsta, ki jo je prenovil in ji povečal letno zmogljivost na 2500 m³ razžagane hlodovine.¹⁷

Drugo parno žago na Kranjskem je postavil Karel Obreza, lesni trgovec iz Cerknice, leta 1852 v Travniku v Loškem potoku, 36 km od železniške postaje v Rakeku. Hlodovino so dovažali na žago iz goteniškega pogorja. Pred tem je na istem mestu ob kraškem potoku obratovala žaga samica na vodni pogon. Pogonsko moč Obrezovi žagi je dajal stoječi parni stroj z močjo 20 KM, ki ga je dobavila strojna tovarna Körösi iz Gradca, večino kovinske opreme pa železarna na Dvoru ob Krki. V strojnici je bilo montiranih 6 vertikalnih jermenikov, od tega dva s po dvema listoma in dve krožni žagi. Enolistna vertikalna žaga je v 24 urah našagala 100 žaganic, dvolistna pa 175 žaganic. Traviška žaga je takrat razžagovala samo hlodovino iglavcev najpogostejše v "colarice", to je deske debele 26 mm in široke najmanj 35 cm. Žaganice slabše kakovosti, krajnike in žamanje so predelali v letve in jih vezali v svežnje po 50 kosov.¹⁸

Že leta 1858 je baron Gustav Berg postavil parno žago za izdelovanje tavolet v Mokronogu, najverjetneje leta 1862 pa so postavili parno žago v Kočevju. Za razvoj obsavske lesne industrije je bilo izjemno pomembno leto 1870, ko je radeški graščak Moris Löwenfeld zagnal parno žago v Zidanem mostu. Na tej žagi so izdelovali iz bukovega lesa železniške pragove za južno železnico. Istega leta so na omenjeni žagi izdelali 50.000 železniških pragov, poprečno 200 do 300 pragov dnevno. Za nadaljni razvoj lesnopredelovalne industrije na Slovenskem so bile pomembne nove parne žage na Kočevskem in to na Glažuti /1871/, na Mrzlem studencu /1872/, na Medvedjeku /1878/, v Jelendol, na Rogu /1895/, ter v Rakeku /1875/, v Pudobu /1875/ in tudi v Ljubljani.¹⁹

Na Kranjskem je bilo sredi druge polovice 19. stoletja prijavljenih 10 parnih žag, 597 vodnih žag,

¹⁷ Muzej Kočevje, Jože Žagar: *Gozdno in lesno gospodarstvo Kočevske*, Kočevje 1976, str. 90.

¹⁸ Prav tam, str. 91.

¹⁹ Kobe Arzenšek, Prve parne žage na Kranjskem, *Les*, XV, 1963, št. 3-4, str. 63-66.

¹⁵ Šorn, *Začetki industrije na Slovenskem*, str. 200.

¹⁶ Žumer, *Lesno gospodarstvo*, str. 57-58.

703 jarmenikov, 708 žagnih listov in 52 krožnih žag.²⁰ Zanimivo pa je, da parne žage, vsaj glede števila, niso izpodrinile že obstoječih vodnih žag. Leta 1910 je bilo 102 parnih žag, in celo 2.138 vodnih.²¹ To pomeni, da so vodne žage še močnejše razširile svoje surovinsko zaledje in potisnile parne v območja, ki niso imela pogonskih rek in potokov.

Najpomembnejši lesnopredelovalni stroj v obdobju po uvedbi parnih pogonskih strojev je postal polnojarmenik, robustna in izjemno masivna žagalna naprava na betonskem temelju. Velika pogonska moč je dovoljevala, da so v pokončni kovinski jarem lahko vpeli tudi do 24 žagnih listov. Hlod so v enem samem hodu v celoti razžagali na željene sortimente. Tanki, izjemno napeti jekleni žagni listi so omogočili izplen do 7/10 kubature oble hlodovine. Polnojarmeniki so razžagali 10-15 m³ hlodovine na uro, kar je sprožilo masovno proizvodnjo žaganega lesa in bistveno intenzivnejše izkoriščanje gozdov. Letna zmogljivost polnojarmenikov se je dvignila na 3.000 m³ hlodovine. Polnojarmeniki so potrebovali veliko pogonsko moč, zaradi tega klasična vodna kolesa niso več zadoščala. Kot pogonske stroje so uporabljali stabilne parne stroje, vodne turbine in kasneje električne motorje. Zaradi velike delovne zmogljivosti polnojarmenikov, ki so pogosto obratovali 24 ur dnevno, so žagarske obrate gradili na lokacijah z velikimi surovinskimi zaledji in v bližini pomembnih cestnih ter železniških povezav s svetom.

Nekdanja parna žaga v Bistri

Zaradi naraščajoče lesne industrije in trgovine z lesom, omejene učinkovitosti žagalnih naprav na vodni pogon in omejenega delovnega časa v konicah proizvodnje, omenjene vodne žage v Bistri niso več krile povečanih potreb tržišča. Lastnik Franc Galle, bližnji sorodnik prvega lastnika Franca Galleta, je zato leta 1890 pisno zaprosil pristojni organ za dovoljenje, da sme žagati hlodovino tudi ob nedeljah, praznikih in ponoči. Deželna vlada v Ljubljani je navedeno prošnjo zavrnila. Omejena zmogljivost žag na vodni pogon je Galleta spodbudila k pričetku izgradnji parne žage leta 1900.²² Bila je večji lesnoindustrijski kompleks v kraju. Stala je blizu nekdanje pristave na severozahodni strani posestva v smeri proti Bevkam. Kljub izgradnji parne žage so porušili le spodnjo vodno žago, dvojno in obstoječo muzejsko žago pa so ohranili. Rabili sta obžagovanju tistih hlodov, ki so bili predebili za razžaganje v polnojarmeniku.

V 52 letih svojega obratovanja je parna žaga dvakrat pogorela. Prvič je zagorelo leta 1909. Ohranjena fotografija pogorišča priča, da je lesarski obrat pogorel do tal. Razen nosilnih stebrov so dobro vidni lokomobila in oba polnojarmenika. Iz razpoložljive dokumentacije niso znani niti vzroki niti druge okoliščine dogodka.

Očitno pa prvi požar ni ohromil niti prekinil nadaljne žagarske proizvodnje v Bistri. Ravno nasprotno. Franc Galle je obrat povsem obnovil. Obnovljena parna žaga je bila večja ter pogonsko posodobljena. Za razliko od prvotne, je imela prenovljena žaga dva energetska pogona, parnega in električnega. Leta 1911 je namreč Galle zgradil na jezu "ob malnu" v Dolu ob Bistri lastno hidroelektrarno z generatorjem za proizvodnjo istosmerne toka z močjo 110 kW, ki je rabila občasnemu pogonu žage in drugih gospodarskih naprav na veleposestvu, delovanju gospodinskih pripomočkov in za razsvetljavo grajskih prostorov in ostalih gospodarskih objektov. Gradbeni načrt turbinske hidroelektrarne je izdelalo podjetje iz Celovca.²³ Objekt obnovljene parne žage je imel dva delovna prostora, strojnico in žagalnico, ki sta bila pregrajena s požarnim zidom. Strojnica je merila 28,5 m v dolžino, 5,7 m v širino in 8,6 m v višino. Vanjo so vgradili pogonsko parno lokomobilo tipa Wolf z gonilno močjo 50 KS. Izpušni parni stroj brez kondenzatorja je imel dve veliki masivni kolesi - vztrajnika, premera 250 cm, ki sta bili hkrati pogonski jermenici. Pogonsko vodo je lokomobila črpala iz akumulacijske zemeljske cisterne, v katero se je stekal presihajoči studenec. Parni stroj so kurili z žagarskimi lesnimi odpadki. Po izgradnji in zagonu hidroelektrarne so v strojnico montirali tudi elektromotor z delovno močjo 50 KS. Ta je rabil dodatnemu pogonu pogonske transmisije takrat, kadar sta obratovala oba polnojarmenika, kadar je bilo malo vode ali kadar je sploh ni bilo. Strojnica in žagalnica sta bili povezani s pogonsko transmisijo, ki se je nahajala v kletnem prostoru. Ta je bil 2,7 m globoko pod pohodno delovno površino obrata.

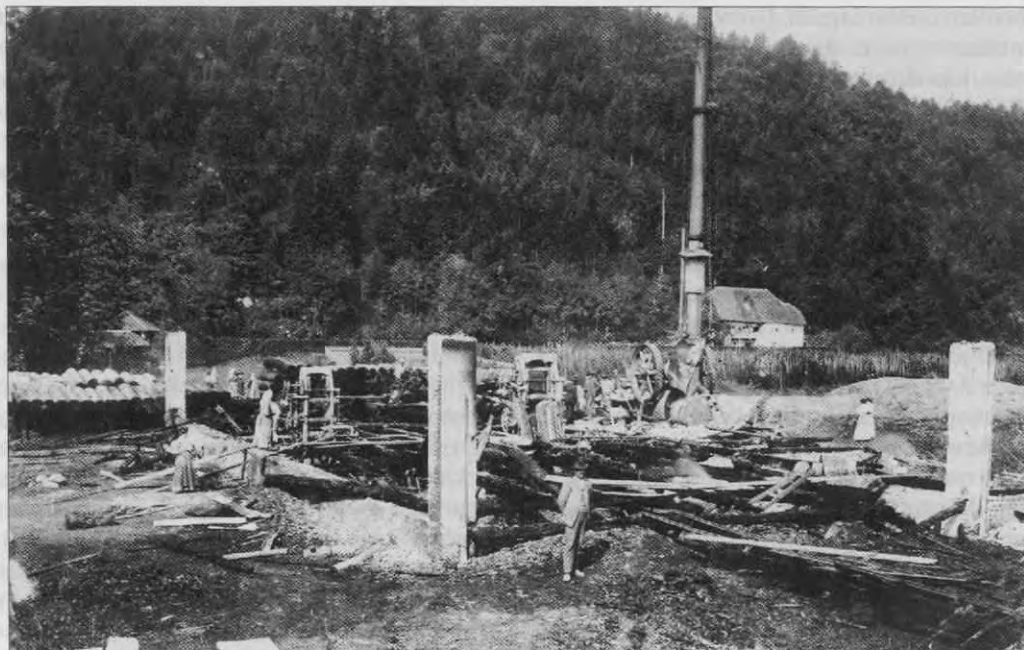
Žagalnica je merila 31,3 m v dolžino, 10,9 m v širino in 11,2 m v višino. V žagalnici sta bila dva polnojarmenika, jaremska žaga, robilnik in čelilnik, nihajna žaga in brusilka. Vse stroje so gnali jermeni, ki so potekali preko jermenic, ki so bile montirane na pogonski transmisiji v kleti. Oba polnojarmenika sta bila znamke Pini-Kay. Večji je imel žagalno odprtino 80 cm. Zaradi obrabe so ga leta 1934 nadomestili z novim hitro žagalnim polnojarmenikom tipa Hoffmann s 250 obrati na

²⁰ *Statistischer Bericht der Handels und Gewerbekammer in Laibach für das Jahr 1875*, Laibach 1878, str. 236.

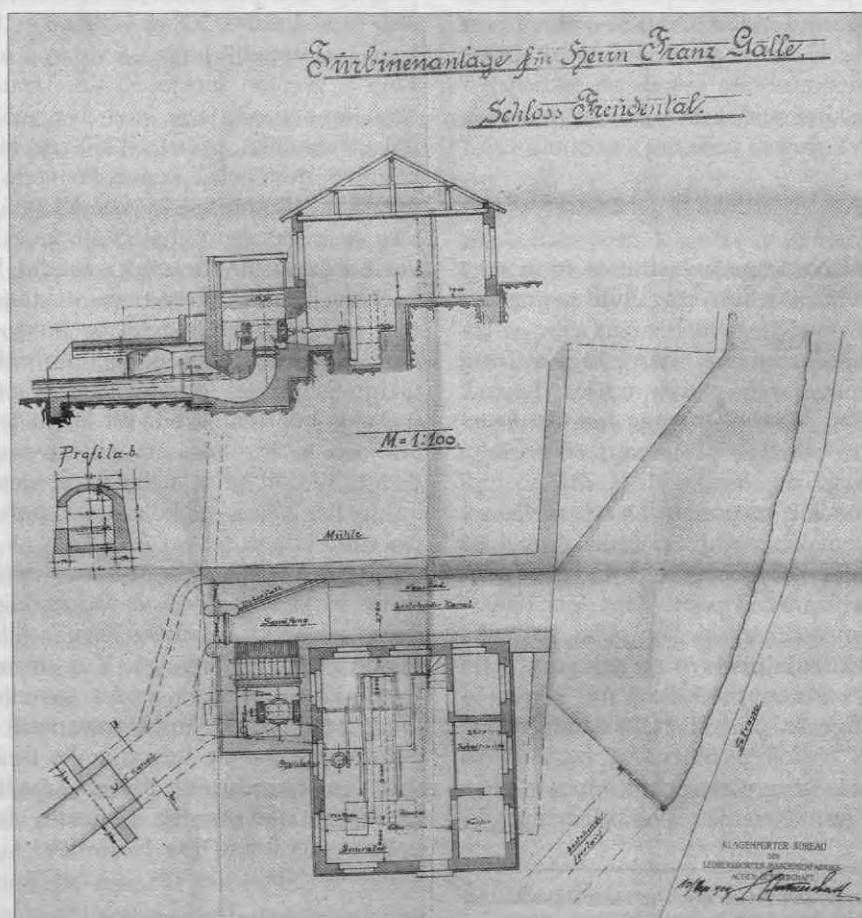
²¹ Žumer, *Lesno gospodarstvo*, str. 59.

²² *Statistisches Jahrbuch des k.k. Ackerbau-Ministeriums für 1900*, Wien 1903/III, str. 43.

²³ Dokumentacija TMS, fasc. Hidroelektrarna Bistra, Turbinenanlage für Herrn Franz Galle - Schloss Freundental /10. 9. 1909/.

Pogorišče Galletove parne žage leta 1909 (fotodokumentacija TMS)

Tloris MHE v Bistri (fotodokumentacija TMS)

minuto in 65 cm žagalne širine. Drugi, manjši polnojarmenik je imel uporabno žagalno širino 50 cm. V žagalnico so vgradili tudi žagalni mehanizem opuščene, spodnje vodne žage. Zaradi zadostne pogonske sile so sedaj lahko žagali z več žagnimi listi, vpetimi v jarem, kar pri vodnem pogonu ni bilo mogoče.

*Parna žaga v Bistri leta 1934
(fotodokumentacija TMS)*

Robilnik in čelilnik sta bila montirana na isti delovni mizi, na eni strani odmična čelilna krožna žaga, v sredini pa robilna krožna žaga za vzdolžno robljenje, tik ob vozičku za pomik desk. Nad delovno mizo je od zgoraj visela pritrjena nihajna krožna žaga za čeljenje desk. V delu žagalnice, ki so mu rekli brusilnica, je bil brusilni stroj za brušenje različnih žagnih listov. Skozi žagalnico so bile speljane tirnice za premikanje naloženih vozičkov. Do polnojarmenikov so dovažali hlude, od polnojarmenikov pa so odvažali deske in plohe. Žagan les so sušili v štirih posebnih kozolcih ob žagi. Ti kozolci so merili v dolžino po 42 m, vanj pa so žaganice zlagli navpično.²⁴ Parna žaga Bruna Galleta je leta 1935 nažagala iz 3.500 m³ hlovine iglavcev 2.500 m³ desk, v letih 1936 in 1940 pa iz 3.000 m³ hlovine 2.000 m³ desk.²⁵

Februarja 1942 je žaga drugič pogorela. Ob tej priliki so ognjeni zublji uničili le ostrešje, ki so ga maja istega leta obnovili. Do konca 2. svetovne vojne je delo na žagi zastalo. Leta 1945 je parna žaga postala splošno ljudsko premoženje. Zasilno so jo obnovili in ponovno pričeli s proizvodnjo. Leta 1952 so obratovanje ustavili, žago pa demontirali.²⁶ Najverjetneje so to storili zaradi gospo-

darnejše lesne proizvodnje v bližnjem Verdu oziroma v Borovnici. V letu 1972 so od parne žage preostali le še cementni temelji nosilnih zidov in strojev. Po meritvah teh ostankov in po podatkih, ki jih je dal starejši domačin Josip Novak, bivši strojnik na tej žagi, je zunanji sodelavec TMS Miloš Mehora izdelal rekonstruirani situacijski načrt žagarskega obrata, iz katerega je razviden tehnološki postopek predelave lesa.

Delavstvo v Bistri

O številčnem stanju delavstva, ki je bilo zaposleno na Galletovem veleposestvu pred 2. svetovno vojno, obstajata dva različna vira. Arhiv Slovenije hrani prevzemni zapisnik državne uprave veleposestva Galle z dne 25. julija 1945, ki navaja v svoji prilogi, da je bilo na Galletovem veleposestvu zaposlenih 63 oseb, od tega 1 delegat, 1 uradnica, 2 gozdna čuvaja, 1 strojnik, 1 mehanik, 3 kovači, 1 ekonom, 1 kuharica, 1 sobarica, 1 kolar, 5 hlapcev, 1 dekla, 1 kravar, 7 gozdnih delavcev, 5 delavcev, in 31 dninaric.²⁷ Takšna pestrost izobrazbenih oziroma delovnih profilov je razumljiva, saj je celotno posestvo merilo 755 ha, od tega je bilo 670 ha gozdov, 21 ha njiv, 59 ha travnikov, 3 ha vrtov in ostalih površin in 1 ha pašnikov. Dober hektar je bil pozidan z različnimi bivalnimi in gospodarskimi objekti.²⁸

Drugi vir navaja, da je Bruno Galle zaposloval pred 2. svetovno vojno pri vseh gospodarskih dejavnostih na svojem posestvu 36 delavcev in delavk, od tega:

A - 21 delavcev in delavk v lesarski dejavnosti, od tega 4 žagarji pri dveh polnojarmenikih, 2 žagarja pri krožnih žagah, 1 strojnik v parni žagi, 1 kurjač v parni žagi, 1 pomožni delavec za odpadke in žagovino, 2 delavki za izdelovanje butar iz ostankov žamanja žaganic, 2 skladiščnika na lesnih skladiščih in 8 hlapcev za sečnjo in spravilo hlovine iz gozda do žag v Bistri;

B - 1 hlevski hlapec v kmetijski dejavnosti za oskrbo živine v hlevih;

C - 2 logarja za vsa gozdarska dela v gozdovih;

Č - 8 delavcev v obrtni dejavnosti, od tega 2 kovača za kovaška in mehanikarska dela, 1 kolar za vzdrževanje vozov, lesne opreme in orodja, 1 šofer, ki je bil tudi sedlar, 1 vrtnar za vzdrževanje vrta in parka, 1 hišnik za vzdrževanje stavb, 1 zidar za zidarska in pečarska dela in 1 pomožni zidar za pomoč zidarju;

D - 3 delavke v gospodinjski dejavnosti, od tega 1 kuharica za vsa kuharska opravila in 2 sobarici za vzdrževanje stanovanj;

²⁷ AS 1188, Prevzemni zapisnik Državne uprave veleposestva Galle v Bistri /25. 7. 1945/, priloga.

²⁸ Prav tam, str. 1.

²⁴ Dokumentacija lesarskega oddelka TMS, Miloš Mehora: *Nekdanja parna žaga v Bistri*, Ljubljana 1972.

²⁵ Dokumentacija lesarskega oddelka TMS, Izpisek iz fonda Zbornice za trgovino, obrt in industrijo /1930-1940/, tipkopis.

²⁶ Dokumentacija lesarskega oddelka TMS, Dopis ing. Emila Pupisa, vodje državne uprave veleposestva Galle v Bistri Ministrstvu za gozdarstvo LRS /8. 6. 1945/, prepis.

E - 2 delavca v upravni dejavnosti, od tega 1 oskrbnik za organizacijsko administrativno upravljanje in 1 kmetijski delovodja za vodenje poljskih del.

Razen navedenih so na posestvu priložnostno zaposlovali večje število delavcev dninarjev za doletena sezonska kmečka dela.²⁹

Iz navedenega seznama delavcev je razvidno, da je bila lesno predelovalna dejavnost v Bistri najpomembnejša. Med obema vojnima se Galleti niso več ukvarjali z mlevsko dejavnostjo za trg. Razlika v navedbah obeh virov o številčnosti delavstva na veleposestvu nesporno izhaja iz različne opredelitve sezonskih delavcev. Veleposestniku Galletu so bili delavci potrebni predvsem pri pridobivanju, predelavi in transportu lesa, za izvajanje vseh rednih in sezonskih del na kmetijskih površinah in za vzdrževanje vseh objektov posestva. Delavci so imeli pomembno vlogo pri ustvarjanju dohodka veleposestva. Razen posameznih izjem je Galle zaposloval večinoma delavce in delavke iz bližnje okolice, torej tiste, ki so bili pri roki in so bili z družinami vezani na domači kraj.

Ključne zadolžitve pri izvajanju žagarske dejavnosti v Bistri so imele štiri osebe in to gozdar Friderik König, logar Jakob Makovec, kurjač, strojnik in vzdrževalec elektrarne Josip Novak ter gaterist na velikem polnojarmeniku Sebastjan Letonja. Najzahtevnejše strokovne gozdarske zadolžitve je do leta 1942 izvajal upravitelj Bistre, gozdar Friderik König, ki je pridobil gozdarsko izobrazbo na gozdarski šoli v Brucku na Muri. Najpomembnejšo nalogo pri organizaciji in izvedbi sečnje in spravila hlodovine iz gozda do bistirskih žag je imel logar Jakob Makovec. V Bistru je prišel iz Rateč leta 1930. Pri Galletu je bil redno zaposlen vse do konca 2. svetovne vojne.³⁰

Komisija za upravo narodne imovine pri predsedstvu narodne vlade Slovenije, ki ji je predsedoval začasni upravitelj državnega veleposestva v Bistri, absolvent gozdarstva Saša Bleiweis je ugotovila, da so v času 2. svetovne vojne Galletove gozdove intenzivno izkoriščali. V gozdogospodarskem smislu so bili urejeni. Od drevesnih vrst je s 75% prevladovala jelka, ki ji je bila z 20% primešana bukev in s 5% javor. Gozdnogospodarski načrt je za navedeno površino predvideval letni obseg sečnje v višini 2.500 m³ iglavcev in 500 m³ listavcev. Višino predpisanega etata so prekoračili v letih 1941 in 1942 zaradi povečanih zahtev po lesu in širokega varnostnega goloseka ob železniški progi, ki so ga zahtevali Italjani. Nekatere dodatne goloseke so Italjani zahtevali tudi na drugih parcelah, vendar so jih v letih 1943 in

1944 ponovno pogozdili s sadikami iz lastnih drevesnic.³¹

Osrednja oseba z najpopolnejšim tehničkim znanjem na Galletovem posestvu med obema vojnima je bil nesporno domačin Josip Novak z Verda. Bruno Galle ga je zaposlil kot 15 letnega fanta leta 1920. Iz njegove delovne knjižice je razvidno, da je bilo njegovo delovno mesto opredeljeno kot "strojnik". Dva dokumenta pričata o nadaljnjem strokovnem izobraževanju Josipa Novaka. 19. septembra 1925 je pridobil uradno spričevalo o usposobljenosti za strojnika pri stacioniranih in lokomobilnih parnih strojih, konkretnije za Wolfovo lokomobilno z močjo 50 KS, brez kondenzacije, z enim cilindrom in batnimi krmili. Istega dne je pridobil tudi uradno spričevalo o usposobljenosti za samostojno službo kurjača pri parnih kotlih, konkretnije Wolfove lokomobile s 7 atmosferami predtlaka in 33 m² kurilne ploskve. Obe spričevali je pridobil tudi na podlagi priloženega dokazila o več kot štiriletnem zadovoljivem delu pri parnem kotlu. Bruno Galle je poskrbel tudi za nezgodno zavarovanje svojih redno zaposlenih delavcev, kar dokazuje ohranjen obvestilo "Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani" in odlok "Središnjega urada za osiguranje radnika u Zagrebu" iz let 1931 in 1932, ki sta priznala Josipu Novaku zmanjšano delovno sposobnost za 30% ter stalno letno rento v višini 2.997 din. Prejemal jo je v mesečnih obrokih po 249 din zaradi izgube desnega očesa. To delovno poškodbo je upravičenec utrpel pri popravilu avtomobilskega uplinjača, ki se je razletel.³²

Čeprav je bil Josip Novak uradno pooblaščen in usposobljen za delo s parnimi kotli, je bil njegov prispevek pri gospodarjenju na veleposestvu v Bistri še pomembnejši na področju elektrooskrbe. Kot je bilo že omenjeno, je Franc Galle leta 1911 zgradil v Dolu elektrarno na istosmerni tok za gospodarske in splošne potrebe posestva. Prvi vzdrževalec elektrarne je bil Gašper Novak, starejši brat Josipa Novaka, ki je svojega mlajšega brata vpeljal v delo na področju elektroenergetike. Vzdrževanje elektroenergetskega objekta je Josip Novak izvajal vse do upokojitve leta 1978. Po drugi svetovni vojni je bil najprej zaposlen pri gozdni upravi v Bistri, z odprtjem prvih muzejskih zbirk leta 1953 pa se je zaposlil pri Tehniškem muzeju Slovenije kot restavrator in oskrbnik elektrarne.³³ Najzahtevnejše elektrotehnično delo je Novak opravil v začetku šestdesetih let 20. stoletja, ko je potekala obnova male hidroelektrarne v Bistri. Iz ohranjenega zapisnika o ogledu omenjenega ob-

²⁹ Dokumentacija lesarskega oddelka TMS, Mehora, *Gospodarske razmere v Bistri*, tipkopis, str. 2-3.

³⁰ Navedbe Danila Makovca, sina Jakoba Makovca z dne 30. 1. 2001.

³¹ AS 1188, Popisni list za gozdna posestva /28. 11. 1945/, str. 1-2.

³² Družinski arhiv Jožeta Novaka, sina Josipa Novaka.

³³ Navedbe Jožeta Novaka, sina Josipa Novaka, z dne 27. 2. 2001.

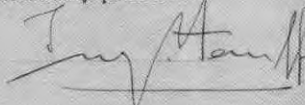
Štev. 221/34. iz l. 1925.

Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev.
 Slovenija.

 Izpričevalo o usposobljenosti.

Gospodu JOŠIP NOVAK,
 rojenemu na Verou pri Vrhniki dne 23. marca l. 1905.
 je bil dovoljen izpit za strojnika pri parnih strojih na podlagi minist. odredbe
 z dne 15. julija 1891. (drž. zak. št. 108) ter na podlagi doprinešenega dokazila o
 več kot tridesetnem mesečnem zadovoljivem zaposlenju pri obratovanju parnega
 stroja Wolfene lokomobile, 50 H.P. brez
kondenzacije, z enim cilindrom, batno krmilo
 Uspeh izpita, ki se je vršil dne 13. septembra 1925., je izpričal,
 da je imenovan za samostojno službo pri stacionarnih in lokomobilnih parnih
 strojih dobro sposoben.

V Ljubljani, dne 15. septembra 1925.

Komisar za preizkuševanje parnih kotlov:

Novakovo spričevalo (zasebna last Jožeta Novaka)

jekta je razvidno, da je elektrarna neprekinjeno delovala od leta 1911. Komisija v sestavi predstavnika Tehniškega muzeja Slovenije, Elektro Ljubljana oklica in Elektrarne Sava Kranj je ob ogledu ugotovila, da je hidroelektrarna pred propadom. V vseh 48 letih obratovanja niso izvedli nikakršnih večjih popravil, zato so soglasno sklenili, da je zaradi varnosti in nadaljnjega gospodanega izkoriščanja energetskega objekta potrebno izvesti vrsto gradbenih, strojnemehanskih, instalacijskih in distribucijskih posegov.³⁴

Nujnost obnove elektroenergetskega objekta je zaradi spomeniškovarstvenih in tudi ekonomskih razlogov v bistvu sprožil prvi ravnatelj Tehniškega

muzeja Slovenije prof. Franjo Baš. Kordinacijo izvedbe z zunanjimi izvajalci je zaupal tedanjemu kustosu Marjanu Vidmarju, tehniški nadzor izvedbenih del pa Josipu Novaku. Naloga slednjega je bila razmeroma obsežna in zahtevna. Gradbena dela so obsegala popravila zidov stavbe, zamenjave ostrejša in kritine, izdelave novih vodnih zapornic. Strojnomehanska dela so obsegala popravilo turbine, ki so jo izdelali leta 1906, izdelavo novih turbinskih ležajev in popravilo regulirnega drogovja. Najpomembnejše strojno delo je bila predelava turbinskega regulatorja za samodejno popolno zaporo turbine. Zaradi tega je bilo potrebno obstoječi zastareli turbinski regulator razstaviti in urediti batne črpalke, servomotor, ventile, manometer in tahometer. Instalacijska dela so zajemala zamenjavo

³⁴ Dokumentacija TMS, fasc. Hidroelektrarna Bistra, Zapisnik o ogledu HE Bistra /6. 1. 1959/.

vseh vodov, previtje obstoječega generatorja za istosmerno napetost za proizvodnjo trofaznega izmeničnega toka, vgradnjo nove celice s močnostnim stikalom in varovalnimi napravami, vgradnjo nove komandno stikalne plošče z instrumenti za vzbujevalni stroj, generator in števec za merjenje proizvodnje ter ureditev notranje instalacije z varovanjem odvodov. Zaradi velikega prestavnega razmerja med turbinsko in generatorsko jermenico, to je 1:10, uporaba usnjene jermenice ni prišla v poštev temveč samo klinastega ali posebnega armirano-gumijastega tujih proizvajalcev. Jugoslovanski proizvajalci takrat niso proizvajali klinastih jermenov željene dimenzije, zato so morali dobaviti pogonski jermen "ekstra multus" iz Nemčije. Za distribucijo proizvedenega električnega toka so speljali nov trofazni izvod do glavne razdelilne plošče na stavbi Tehniškega muzeja Slovenije.³⁵

Sebastjan Letonja, gaterist pri velikem polnojarmeniku na parni žagi, je v Bistri prišel s Ptuja. Pogosto je bilo pri Galletu zaposlenih več članov ožje ali širše družine. Helena Ogrin, hčerka Sebastjana Letonje, je izdelovala pri parni žagi butare iz odpadkov pri žamjanju lesa. Te butare so zložili na čolne in jih prepeljali po Ljubljani do Ljubljane, kjer so jih prodajali za kurjavo. Razen dela na parni žagi je vrsto let obdelovala tri

manjše drevcesnice ob samostanskem kompleksu, kjer so gojili sadike iglavcev za pogozdovanje. Njen mož Karol Ogrin je vrsto let delal pri Galletu kot gozdni sekač. Eden od delavcev z najdaljšim stažem pri žagah v Bistri je bil tudi Vinko Pečlin, ki je delal kot žagar pri manjšem polnojarmeniku parne žage, pogosto pa tudi pri sezonskih delih na poljih in oskrbi živine v hlevih.³⁶

Bruno Galle je imel zelo korekten odnos do delavcev, ki so korektno opravljali svoje zadolžitve. Da bi zadržal dobre delavce, jim je razen mezd nudil tudi nekatere druge dobrine in ugodnosti. Družinam delavcev, zaposlenih na posestvu, ki niso imeli lastnih stanovanj, je nudil brezplačno prebivanje v svojih stanovanjih, ki jih je tudi opremil in vzdrževal na svoje stroške. V treh hišah v bližnjem Dolu pri Bistri je med vojnama prebivalo 12 družin, v nekdanjem samostanskem poslopju pa še 10 družin. Te družine niso plačevale najemnine za stanovanja, nobene najemnine niso plačevale niti za njive, kjer so lahko pridelovali potrebne pridelke. Veleposestnik Galle jim je dovolil tudi brezplačno uporabo vprežne živine in plugov za oranje njiv. Za boljši socialnoekonomski status družin zaposlenih je bila izjemno pomembna tudi brezplačna uporaba električne energije iz Galletove elektrarne, drv iz njegovega gozda, vsak dan so dobili liter mleka, občasno pa tudi hlevski gnoj in potreben tehnični les iglavcev za lastno porabo. Klasične oblike delavske stavke ali podobnih prekinitev dela pri Galletu ni bilo, ker so razmeroma dobre tedenske mezde in navedene ugodnosti pomembno vplivale na dober socialni status zaposlenih, zlasti v primerjavi z delavstvom v bližnji Vrhniki, na Verdu ali v Borovnici. Vsako leto na svečnico, 2. februarja, je bilo po običaju v Bistri slavlje imenovano žagarski ali lovski bal, katerega so se udeležili lesarski delavci, lovci in njihove žene. Ob tej priliki je Bruno Galle plačal stroške za glasbo in dovoljenje za ples in prispeval za vsakega udeleženca po kos svinjske pečenke, kruh in pol litra vina.³⁷

Dolgoletna delavka pri družini Galle je bila tudi Ana Petrovčič, ki se je rodila v Bistri leta 1920. Njen oče Janez Korče je bil že pri Francu Galletu zaposlen kot kočijaš. Gospodarja je vozil s kočijo do železniške postaje v Borovnici, od koder je Galle najpogosteje z vlakom potoval v Ljubljano po poslovnih in zasebnih opravkih. Z nakupom avtomobila se je spremenil njegov delokrog. Prevzel je organizacijo in izvedbo kmetijske dejavnosti na veleposestvu. Pri Galletih je delal več kot 30 let. Mati Ana Korče ni bila redno zaposlena, temveč je

Bruno Galle (zasebna last sina Franca Galleta)

³⁵ Dokumentacija TMS, fasc. Hidroelektrarna Bistra, Chvatal Drago: *Rekonstrukcija elektrarne Bistra pri Vrhniki*, Elaborat Elektrarna Sava Kranj, tipkopis, Kranj 10. 3. 1959.

³⁶ Navedbe Mije Kostanjevec, vnuka Vinka Pečlina, z dne 28. 2. 2001.

³⁷ Navedbe 94-letne Helene Ogrin iz Dola pri Bistri, z dne 23. 1. 2001.

sodelovala le pri sezonskih kmečkih delih, predvsem košnji, pobiranju letine in podobno. Šestčlanska družina Korče je stanovala v nekdanjem samostanskem kompleksu v prostranem trosobnem stanovanju s kuhinjo, kar je bilo za tedanje razmere nadpovprečno dobra nastanitev. Tudi oni so imeli zastoj stanovanje, elektriko, ogrev, mleko in uporabo njive. Zanimivo je dejstvo, da je Bruno Galle izplačeval svojim delavcem in delavkam za delo ob nedeljah dvojno mezdo, kar ni bila navada pri drugih državnih ali zasebnih podjetjih v kraju. Zaradi pridobitve zanesljive in nadpovprečne socialne varnosti je razumljivo, da so si krajani močno prizadevali, da bi se zaposlili na Galletovem veleposestvu. Ana Petrovič je pričela delati na veleposestvu že v starosti 12 let. Sprva je pomagala kuharici pri pripravi večjih obrokov v času večjih obiskov in sezonskih del na polju. Za pomoč v kuhinji ni bila posebej plačana, vendar je bilo to obdobje zelo pomembno za njeno nadaljnje delo, ker se je izkazala za pridno delavko. Po približno štirih letih uvajanja jo je Bruno Galle redno zaposlil, najprej kot pomočnico kuharice oziroma kot hišno pomočnico. Dejansko je opravljala vsa dela, ki so bila vezana na gospodinjstvo. Po rojstvu otrok Bruna Galleta, to je sina Franca in zlasti hčerke Eve, je Ana Petrovič prevzemala vedno več zadolžitev kot otroška negovalka, kasneje tudi kot vzgojiteljica otrok. Po koncu 2. svetovne vojne je nekaj časa kuhala za pripadnike desantnega bataljona, ki so jih nastanili v prostore gradu. Po poroki leta 1950 se je preselila na soprogov dom v Borovnico.³⁸

Vihre 2. svetovne vojne niso hujše prizadele Galletovega premoženja. Večjega popravila so bili potrebni kovačiji, ki so jo razbili Italjani leta 1941, parna žaga, ki je pogorela leta 1942, hiša in hlev na Pokojišču in ribiška hišica v Bevkah, ki so pogorele.³⁹ Za Bruna Galleta in njegovo družino je bila usodna nova oblast, ki mu je odvzela vse nepremično premoženje in večino premičnega. Dober vpogled v njen obseg nam nudi ohranjeni inventarni zapisnik "živega in mrtvega" iz Bistre z dne 9. julija 1945. V dvajset strani dolgem dokumentu so navedeni vsi predmeti in živina in to v kapeli, v sobah št. 19, št. 18, št. 17 in št. 16, v kamrici, v shrambi, v mali kuhinji, v zaprtem hodniku, v jedilnici, v spalnici, na odprtem hodniku, v sobi tov. Christl, na zaprtem hodniku, v mali spalnici, v veliki spalnici, v jedilnici, v dnevni sobi, v kopalnici, v biblioteki, v "antreszimmer", v salonu, v veliki jedilnici, v pisarni, v "montecarlo", v kurilnici, v pralnici, v likalnici, v veliki kuhinji, v shrambi, v drugi shrambi, v "fišterni", v stari pisarni, v vozovnici, na podstrehi, v konjskem hlevu,

v prvi svinjski kuhinji, v kovačiji, v drugi svinjski kuhinji, v govejem hlevu, v shrambi za stroje, v gospodarskem poslopju, v orodjarnici, v svinjskem hlevu, na lesnem skladišču, v magazinu, v mehanični delavnici, v garaži, v elektrarni, v kolarski delavnici in na žagi. Na žalost omenjena inventura navaja pri popisu predmetov na žagi le 2 gatra in 4 ključke. Očitno so popisali predmete parne žage, ki je pogorela leta 1942.⁴⁰ Družini bivšega veleposestnika so odmerili 4 sobno stanovanje v jugozahodnem traktu gradu. Tu se je nahajala tudi soba upravitelja, soba za služinčad in pisarna. Štiri sobe, polne pohištva, so ostale zaklenjene. Ves zahodni trakt sta uporabljala štab in moštvo V. desantnega bataljona, ki se je v gradu nastanil 4. julija 1945. V severnem in delu zahodnega trakta so bila stanovanja delavstva in nameščencev.⁴¹ Leta 1945 je nova oblast ob prevzemu zaposlila na veleposestvu 19 oseb in to 1 uradnico, 2 gozdna čuvaja, 1 ekonoma, 1 strojnika - elektrikarja, 1 mehanika, 3 kovače, 1 kolarja, 5 hlapcev, 1 kravarja, 1 deklo, 1 služkinjo in 1 gospodinjsko pomočnico. V bistvu so zaposlili nekdanje Galletove delavce in delavke, vendar tiste, ki so bili za tekoče delo najpotrebnejši.⁴² Preostali so si poiskali delo v nastajajočih tovarnah ali pa so se upokojili.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AS - Arhiv Republike Slovenije.

MTP - fond Ministrstva za trgovino in promet, fasc. 96, a.e. 3001.

AS 1188 - Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo LRS 1946-1949, Ljubljana okolica.

fond Franciscejski kataster za Kranjsko, a.e. 204, Catastral Schatzungs Elaborat der Steuergemeinde Vert 1834 - Steuerbezirk Freudenthal 1834.

fond Bistra, a.e. III/3 - uradna korespondenca, Preis-Courant Mech. Freudenthaler Mahlmöhle.

Dokumentacija TMS

Chvatal Drago, *Rekonstrukcija elektrarne Bistra pri Vrhniki*, elaborat Elektrarna Sava Kranj, tipkopis, Kranj 10. 3. 1959, fasc. Hidroelektrarna Bistra. Gradbeni načrt "*Turbinska naprava gospe Franje Zupan v Bistri pri Borovnici*", Ljubljana 2. 5. 1936", fasc. Hidroelektrarna Bistra.

Turbinenanlage für Herrn Franz Galle - Schloss Freudenthal /10. 9. 1909/, fasc. Hidroelektrarna Bistra.

Zapisnik o ogledu HE Bistra /6. 1. 1959/, fasc. Hidroelektrarna Bistra.

³⁸ Navedbe Ane Petrovič z dne 17. 5. 2001.

³⁹ AS 1188, dopis Saša Bleiweisa Ministrstvu za gozdarstvo LRS /13. 7. 1946/.

⁴⁰ AS 1188, Inventarni zapisnik /9. 7. 1945/.

⁴¹ AS 1188, Prevzemni zapisnik /25. 7. 1945/, str. 2.

⁴² AS 1188, Prevzemni zapisnik /25. 7. 1945/, str. 1.

Dokumentacija lesarskega oddelka TMS

Dopis ing. Emila Pupisa, vodje državne uprave veleposestva Galle v Bistri Ministrstvu za gozdarstvo LRS /8. 6. 1945/, prepis.

Izpisek iz fonda Zbornice za trgovino, obrt in industrijo /1930-1940/, tipkopis, mapa "Žaga v Bistri".

Miloš Mehora, "Muzejska žaga venecijanka", Ljubljana 1972, tipkopis.

Miloš Mehora, *Gospodarske razmere v Bistri*, Ljubljana 1980, tipkopis.

Miloš Mehora, *Nekdanja parna žaga v Bistri*, Ljubljana 1972, tipkopis.

Miloš Mehora, teh. risba spodnje žage, *Nekdanje vodne žage v Bistri*, Ljubljana 1972.

Navedbe Vinka Pečlina, nekdanjega voznika in žagarja na Galletovem veleposestvu (5. 5. 1988).

Navedbe Danila Makovca iz Vrhnike, sina Jakoba Makovca z dne 30. 1. 2001.

Navedbe Jožeta Novaka iz Verda, sina Josipa Novaka, z dne 27. 2. 2001.

Navedbe Mije Kostanjevec iz Bistre, vnuke Vinka Pečlina, z dne 28. 2. 2001.

Navedbe Frančiške Kobler iz Ljubljane, hčerke Franke Kobi in vnukinje Antona Kobija, z dne 14. 3. 2001.

Navedbe 94-letne Helene Ogrin iz Dola pri Bistri z dne 23. 1. 2001.

Navedbe Ane Petrovčič iz Borovnice z dne 17. 5. 2001.

Franjo Sevnik, *Zapiski o žagah v Bistri*, tipkopis.

Družinski arhiv Jožeta Novaka, sina Josipa Novaka.

LITERATURA:

Kobe Arzenšek, Katarina: Iz zgodovine Bistre. *Kronika*, IX, 1961, št. 3, str.

Kobe Arzenšek, Katarina: Prve parne žage na Kranjskem Les, Ljubljana, XV, 1963, št. 3-4, str.

Statistischer Bericht der Handels und Gewerkekammer in Laibach für das Jahr 1875, Laibach 1878.

Statistisches Jahrbuch des k.k. Ackerbau-Ministeriums für 1900, Wien 1903, III. zvezek.

Statistisches Jahrbuch des k.k. Ackerbau - Ministeriums für 1895, Wien 1896, III. zvezek, /Freudenthal: Möbelfabrik aus gebogenem Holz/.

Šorn, Jože: *Začetki industrije na Slovenskem*, Maribor 1984.

Wallner, Julius: Wirtschaftliche Verhältnisse und Hausordnung der Karthuse Freudenthal im Jahre 1659. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain*, Laibach 1892, str.

Žagar, Jože: *Gozdno in lesno gospodarstvo Kočevske*, Kočevje 1976, tipkopis, Muzej Kočevje.

Žumer, Lojze: *Lesno gospodarstvo*, Ljubljana 1968.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Sägewerk auf dem Großgrundbesitz Galle in Bistra vor dem Zweiten Weltkrieg)

Die Tätigkeit des Sägewerks in Bistra (Freudental) ist in schriftlichen Quellen bereits im Jahre 1659 überliefert, als in unmittelbarer Nähe, dicht neben der Kartause, bereits Holz für die Kartause und die Einwohner der umliegenden Dörfer gesägt wurde. Bis zum Jahre 1952, wo die ehemalige Dampfsäge von Galle aufgelassen wurde, fanden dort zahlreiche Bewohner aus der Umgebung Arbeit. Alle materiellen Reste des Sägewerks in Bistra wären mit Sicherheit restlos beseitigt worden, wenn das Technische Museum die ehemalige Wassersäge nicht restauriert hätte. Die erhaltene Museumswassersäge hat keine wirtschaftliche Bedeutung, ihre Arbeitsleistung ist nicht nennenswert, die Qualität der Erzeugnisse schlecht, die Instandhaltung der Anlage teuer und anspruchsvoll. Die Anlage hat keinen bedeutenderen Denkmalwert, weil sie in ihrem Wesen nicht original ist. Einige ihrer Bestandteile wurden in andere aufgelassene Sägewerke der Umgebung eingebaut, andere wiederum nachträglich nach Maß hergestellt. Trotz alledem kann die erwähnte Anlage dennoch bedingt als Kulturdenkmal im Bereich des technischen Erbes der Holzindustrie betrachtet werden, zeugt sie doch von der einfachsten Konstruktionsausführung eines wasserbetriebenen Sägemechanismus, der einige Jahrhunderte lang zur Holzverarbeitung in Slowenien verwendet wurde.

Der zusätzliche Wert der Anlage besteht darin, daß sie auch zu Demonstrationszwecken benutzt werden kann, was bei derartigen Museen von außerordentlicher Bedeutung ist. Technische Museen müssen in ihrem Wesen Museen der Arbeit sein, in denen die Besucher verschiedene alte Arbeitstechniken bzw. alte auf Naturkräften beruhende technologische Verarbeitungsverfahren kennenlernen können. Diesbezüglich hat das Technische Museum Sloweniens in Bistra einen äußerst günstigen Standort, da es den Besuchern die Nutzungsmöglichkeiten der wasserreichen Quellen anschaulich vor Augen führen kann.

pregledni znanstveni članek

UDK 353.31:94(497.4 Ptuj)"9/19"
prejeto: 6. 4. 2001

Nataša Kolar

prof. zgodovine, višja kustodinja, Pokrajinski muzej Ptuj, Muzejski trg 1, SI-2250 Ptuj

Vojne, vojaštvo in vojske na Ptujju skozi stoletja

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja različne vojaške enote, ki so bile povezane z zgodovino Ptujja, njegovo obrambno vlogo ob madžarskih (10. do 12. stol.) in turških (15. do 17. stol.) vdorih, vojaške vaje in manevre notranjeavstrijske in hrvaške vojske na Dravskem in Ptujskem polju (18. in 19. stol.), delovanje vojske v mestu v Kraljevini Jugoslaviji in Socialistični federativni republiki Jugoslaviji; pregled vojaške dejavnosti na Ptujju pa se zaključuje z vojno za Slovenijo leta 1991.

KLJUČNE BESEDE

Ptuj, vojaške enote, vojašnice

SUMMARY

WARS, THE SOLDIERY AND ARMIES AT PTUJ THROUGH CENTURIES

The contribution presents different military units that were connected to the history of Ptuj, the town's defensive role during Hungarian (10th to 12th centuries) and Turkish (15th to 17th centuries) raids, the military training and manoeuvres of the Inner Austrian and Croatian armies on Dravsko and Ptujsko polje (18th and 19th centuries), the activity of the army in the town during the Kingdom of Yugoslavia and during the Socialist Federative Republic of Yugoslavia. The survey on military activity at Ptuj concludes with the war for Slovenia in the year 1991.

KEY WORDS

Ptuj, military units, barracks

Ugodni geografski položaj ptujskega območja med Alpami in Vzhodom ter Panonijo in Italijo je omogočal poselitve že v prazgodovini. Za nastanek in razvoj Ptuja je bila odločilna lega kraja, zelo pripravna za prometno križišče in vojaško oporišče.

Pod rimsko oblast je prišlo ptujsko območje okrog leta 15. pr. n. št. V času noriško - panonskega upora od leta 6 do 9 je prispela v Ilirik legija VIII. Avgusta, ki je pomagala zadušiti upor. Zgradila je utrjen vojaški tabor. Cesar Klavdij je zamenjal to legijo leta 45 ali 46 z legijo XIII. Gemino, ki je prišla iz Vindonnisse (Švica). V povezavi s to legijo se omenja Petoviona prvič v zgodovinskih spisih (Tacit, *Historiae* III, 20). Leta 69 so se sestali v taboru legije XIII. Gemine panonski legijski poveljniki, da bi podprli izmed možnih kandidatov za cesarja Tita Flavija Vespazijana. V letih 100-103, ko je cesar Trajan premestil legijsko posadko na mejo ob Donavi v Vindobono (?), je Ptuj dobil status civilnega središča in naziv Colonia Ulpia Traiana Poetovio. V nemirnem 4. stoletju je bilo mesto izpostavljeno pohodom najrazličnejših vojsk.¹

Po odhodu Langobardov iz Panonije leta 568 v Italijo so se začeli naseljevati na izpraznjeno območje Slovenci. Po smrti velikomoravskega kneza Koclja 874. leta so dobili salzburški nadškofje od nemškega vladarja v fevd Ptuj z okolico.

Od 10. do 12. stoletja je bil Ptuj predvsem obrambna postojanka pred madžarskimi vdori. Salzburškemu škofu Konradu I. je uspelo z Madžari skleniti mir. V 12. stoletju je bil Ptuj sedež mejnega zemljiškega gospodstva proti Ogrski. Salzburški nadškof Konrad I. je podelil ptujski grad v fevd lungausko ministerialski družini, pozneje imenovani Ptujski. Ptujski gospodje so bili izredno sposobni, podjetni in bojoviti. V drugi polovici 12. stoletja so uspešno vodili dve veliki vojni akciji proti Ogrom. Osvojili so dolino Pesnice do Trgovišča (boji med leti 1158 in 1165) ter vse ozemlje do črte Zavrč - Središče - Šafarsko - Mura.² V teh bojih sta padli tudi obe madžarski postojanki Ormož in Borl. Vojaška moč Ptujskih je bila v 13. stoletju izredna. Na strani Rudolfa Habsburškega so sodelovali v bojih proti Otokarju Češkem z 200 konjeniki,³ to je z najmočnejšim oddelkom s Štajerskega.

Mesto Ptuj je dobilo svoje obzidje v drugi polovici 13. stoletja, ob njem je potekal jarek, varovalo ga je šest okroglih oziroma polkroglnih stolpov. V prvi polovici 14. stoletja se je mestni obrambni sistem povezal z grajskim. Okoli gradu je bilo razvrščenih 12 stražarskih mest.⁴

Od 13. stoletja se je mesto pospešeno razvijalo. Postalo je močno trgovsko in obrtno mesto s privilegiranimi sejmi in posebnim sejmskim sodstvom. Razcvet Ptuja je trajal do 15. stoletja, ko so mesto spet prizadele vojne. Med letoma 1479 in 1490 so zasedli Ptuj Ogrji, začeli pa so se prvi turški vdori, ki so s presledki trajali do 17. stoletja.

V obrambnem pogledu je bil Ptuj v 16. stoletju pomembnejši od Maribora. Bil je osrednja trdnjava na Dravskem polju, imel je tudi vlogo obmejne obrambne postojanke. V petdesetih letih 16. stoletja so začeli italijanski gradbeniki pod vodstvom družine dell' Allio večja utrdbeni dela na Ptuj zlasti na mestnem obzidju.⁵ Za vlade nadvojvoda Karla I, so začeli utrjevalna dela na grajskem kompleksu, predvsem na jedru gradu in južnem ter vzhodnem platoju. Dela sta vodila deželna gradbeni mojstra superintendent Francesco Teobaldi in Salustio Peruzzi.

Italijanska gradbeno-utrdbeni dela so na Ptuj končali do leta 1580, dokončno pa so jih sklenili leta 1588 z zidavo trinadstropne proviantne hiše štajerskih deželnih stanov. Od 1751 do 1860 je bila stavba last vojaške invalidske uprave, nato so se nastanili v njej vojaki. Vojaška uprava je prizidala okoli leta 1760 ob sedanji Slomškovi ulici trakt z oficirskimi stanovanji; imenovali so jo Mala invalidska hiša ali Mala kasarna, ki so jo podrli leta 1905.

V sredini 17. stoletja je Štajerski zopet grozila turška nevarnost. Ponovno so morali utrditi trdnjave ob obmejnih krajih, med njimi tudi Ptuj. Utrdbeni sistem, ki so ga zgradili v 16. stoletju, je bil v tem času že zastarel. Leta 1657 je naročil maršal Montecuccoli svojemu glavnemu inženirju Martinu Stieru izdelavo novih načrtov za preureditev obmejnih trdnjav, ki je njihovo posodobitev predlagal zvezdasti sistem. Čeprav teh načrtov niso uresničili, je dal mestni sodnik in župan Franc Guffante spomladi leta 1664 popraviti mestno obzidje.

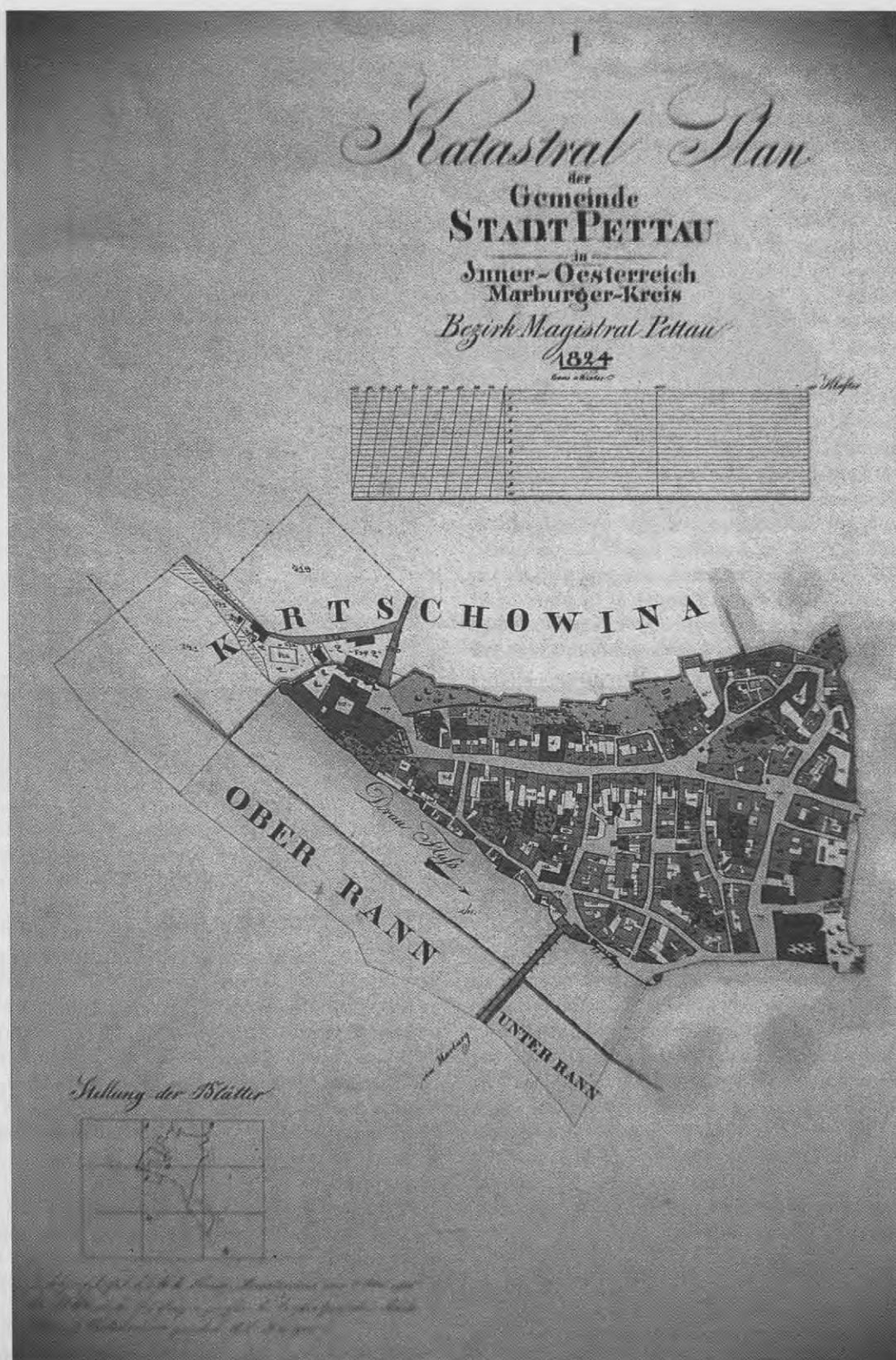
¹ O odkritih prazgodovinskih naselbinah, o rimskem obdobju in o arheoloških najdbah na območju današnjega Ptuja piše Brane Lamut v članku *Od prazgodovine do zgodnjega srednjega veka*, v *Zakladi, pričevanja Ptuja in Ormoža*, katalog razstave, Ljubljana 1987, strani od 6 do 19.

² I. in J. Curk, *Ptuj*, Ljubljana 1970, str. 60 (v nadaljevanju I. in J. Curk, *Ptuj*).

³ O vojaški moči Ptujskih razlaga Bogo Grafenauer v članku *Ptuj v srednjem veku*, ZČ, I. XXIV, zv. 3-4, 1970, str. 173.

⁴ I. in J. Curk, *Ptuj*, str. 76.

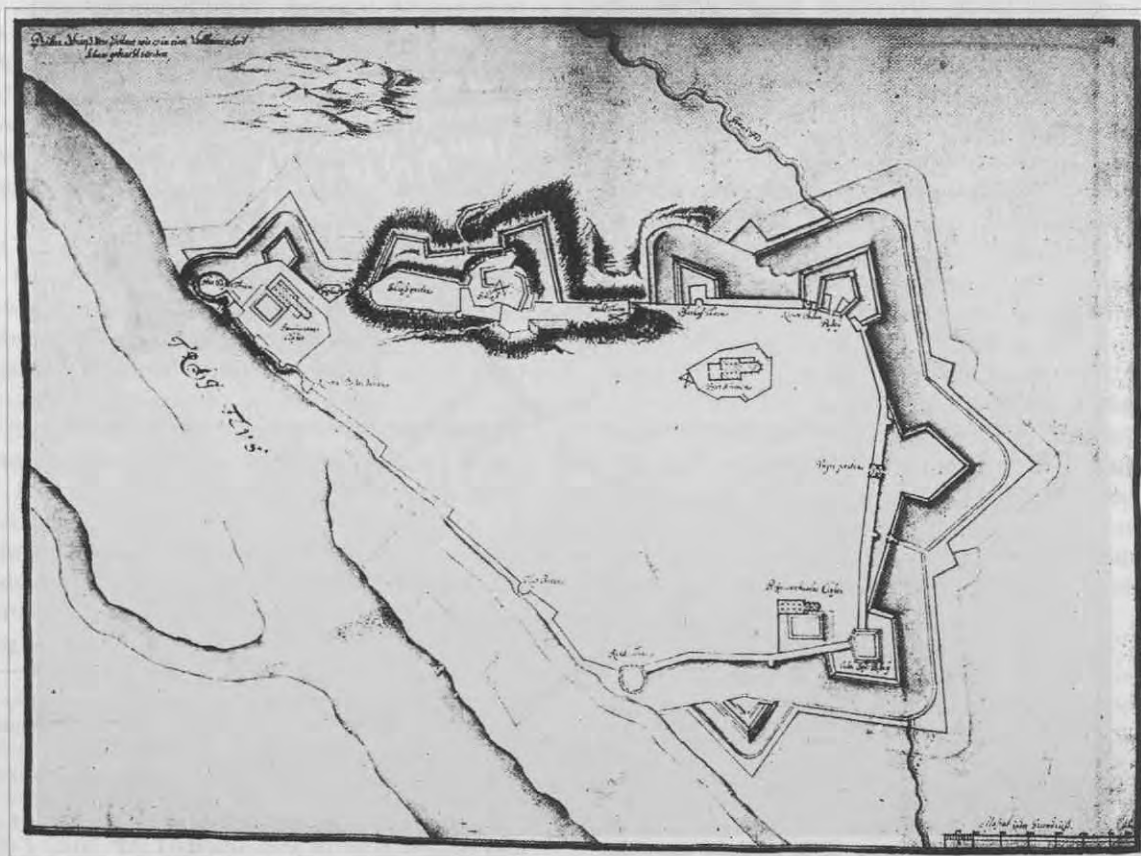
⁵ O poteku obzidja piše Ferdinand Raisp v *Pettau, Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung*, Graz 1858, str. 27 (v nadaljevanju F. Raisp, *Pettau*). Od mogočnega mestnega obzidja, ki so ga začeli postopoma rušiti v prvi polovici 19. stoletja, je ohranjen okrogli stolp ob Dravi (Miheličeva galerija). Kako pa je potekalo mestno obzidje pa lahko vidimo le na franciscejskem katastru Ptuja iz leta 1824. (op. av.).

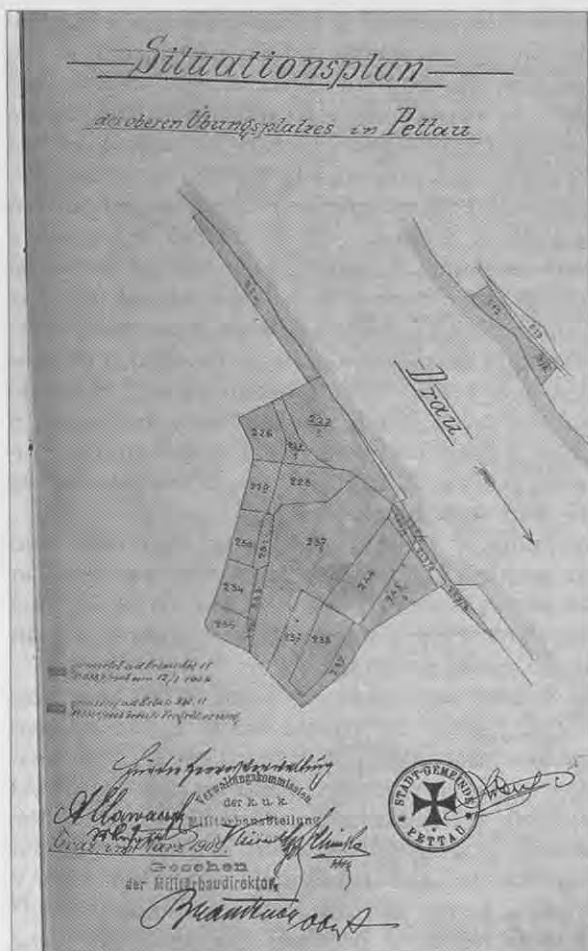
Franciscejski kataster Ptuja iz leta 1824, na katerem vidimo potek mestnega obzidja
(Arhiv Slovenije, Franciscejski kataster, mapa I, št. 463)

*Alois Kasimir, Skica Male kasarne, pred 1905
(Fototeka zgodovinskega oddelka Pokrajinskega muzeja Ptuj)*

*Neuresničen načrt Martina Stiera za posodobitev ptujskih grajskih in mestnih utrd iz leta 1657.
(Fototeka zgodovinskega oddelka Pokrajinskega muzeja Ptuj)*

Situacijski načrt ptujskega zgornjega vojaškega vežbališča ob Dravi iz leta 1909 (ZAP, MOP, šk. 306, ovoj 1895-1908-1909)

Ptujski meščani so prvič nosili orožje za varovanje mesta in države pod županom Guffantejem. Bili so tako navdušeni in zavzeti, da so jim bile odveč 4 kompanije, ki jih je poslal Montecuccoli za okrepitev varovanja mesta in jih niso spustili v mesto. Enako je bilo 1704, ko se je Ptuj branil pred Kruci. Cesar Karl VI. je dovolil 5. marca 1739⁶ meščanom in rokodelcem, da so se urili v uporabi orožja pod vodstvom vojske. S časom se je razvil iz te enote meščanski konjeniški korpus, ki se je leta 1788 preimenoval v uniformirani lovski korpus. Z leti je dobila enota bolj vojaški značaj. Ptujski meščanski korpus je bil razpuščen leta 1837.⁷

V 18. stoletju so bili na Dravskem in Ptujem polju trije veliki vojaški vadbeni tabori, ki sta jih

imeli notranjeavstrijska in hrvaška vojska. Prve vojaške vaje so bile 1750 v bližini Turnišča, obiskala jih je tudi cesarica Maria Terezija. Vodil jih je general Karl Freyherr von Kheüel. Druge so bile leta 1786 na prostoru med Zgornjo Hajdino in Ravnim poljem. General topništva Peter de Langlois je poveljeval šestnajstim bataljonom. Pet tednov so vadili v vseh vojaških veščinah. V začetku junija 1786 je vojaške vaje obiskal cesar Jožef II. Največje, tretje, so bile poleti 1787 na zgornjem Ptujem polju. Tudi na teh manevrih je bil poveljujoči general topništva Peter de Longlois iz Gradca, sodelovalo pa je kar 17.000 vojakov. Do začetka avgusta 1787 so se pripravljali z vajami na vojno s Turki, ki se je začela 9. februarja 1788.⁸

V začetku 19. stoletja, ko je bila habsburška monarhija v vojni z Napoleonom, so 16. decembra 1805 zasedli Ptuj Francozi. Zaradi sklenjenega miru v Bratislavi 26. decembra 1805 so ostali v mestu samo deset dni.⁹ Leta 1808 so ustanovili v avstrijski monarhiji deželno brambo. Ptujsko kompanijo so sestavljali meščani in kmečki sinovi iz okoliških gospodstev. Ustanovljena je bila 10. julija 1808, vodil jo je Franc Poskoschill.¹⁰ V naslednjih letih je postal Ptuj zbirno mesto za razkrojene deželne brambovce.¹¹ Avstrija je bila ponovno v vojni s Francijo leta 1809. Do sredine maja 1809 so bile kratek čas na Ptuj številine avstrijske enote. Francozi so bili ponovno na Ptuj 27. maja, nato od 30. julija do 19. septembra ter pet tednov od 10. decembra 1809 naprej. V tem času so se oskrbovali na mestne stroške, saj jim je moral magistrat plačati 85.000 goldinarjev vojne kontribucije.¹² Do februarja 1810 je hvalevredno opravljal garnizijsko službo ptujski uniformiran kavalerijski korpus, zatem pa je prišel na Ptuj pehotni polk barona Simschena.

Cesar Franc I. je leta 1817 predpisal novo razdelitev nabornih okrožij. Slovenska Štajerska je postala naborno okrožje za 47. pehotni polk, ki je imel vojašnice v Mariboru, na Ptuj in v Celju. S teh območij so bili tudi vojaki. 24. novembra 1824 je prišel na Ptuj 9. lovski bataljon, ki je postavil svojo štabno postajo in garnizijo. Od leta 1824 je bilo mesto naborna postaja za 9. bataljon in od 1849 tudi iz 9. bataljona izhajajoči 20. lovski bataljon.¹³

V revolucionarnem letu 1848 so ustanovili Ptuj-

8 O velikih vojaških manevrih na Dravskem in Ptujem polju v drugi polovici 18. stoletja piše S. Povoden, v *Bürgerliches ...*, na straneh od 233 do 235, njegove zapise pa povzema tudi F. Raisp, *Pettau*, na straneh 155 in 158.

9 ZAP, S. Povoden, *Bürgerliches*, str. 237.

10 ZAP, S. Povoden, *Bürgerliches*, str. 239.

11 ZAP, S. Povoden, *Bürgerliches*, str. 241.

12 ZAP, S. Povoden, *Bürgerliches*, str. 243.

13 F. Raisp, *Pettau*, str. 163.

6 Zgodovinski arhiv Ptuj (ZAP), R - 40, Simon Povoden, *Bürgerliches Lesebuch I.*, 1821, str. 205 (v nadaljevanju S. Povoden, *Bürgerliches*).

7 O sestavi, članih in dogodkih povezanih z meščanskim konjeniškim korpusom piše ptujski kronist F. Raisp, *Pettau*, na straneh od 194 do 203.

čani, kljub vojaški posadki v mestu, 23. marca nacionalno gardo za ohranjanje zakonitega miru in reda ter za varovanje oseb in lastnine. Štela je 233 mož. Jeseni 1848 je bil v mestu tudi armadni korpus grofa Nugenta, ki je štel 8000 mož in je imel 13 topov.¹⁴

V drugi polovici 19. stoletja je prišlo zopet do političnih in geografskih sprememb v Evropi. Vojaški poraz Avstrije s Prusijo in z Italijo leta 1866 je imel vidne posledice v notranjopolitičnih razmerah habsburške monarhije. V sklopu spodnještajerskega 47. pehotnega polka so se na italijanskem bojišču vojskovali tudi dopolnilna vojaška posadka 9. in 20. lovskega bataljona ter 4. pionirski bataljon s Ptuja.¹⁵ Ko je bila februarja 1867 uveljavljena dualistična ureditev monarhije je prišlo do številnih reform, med katerimi je bila tudi vojaška. Svoje naborno okrožje je imel 87. pehotni polk v Celju z okolico, na Pohorju, na Ptuju in v Ormožu. Ob tem polku je imel Ptuj še pionirje - inženirce.

Med letoma 1850 in 1914 je bil Ptuj z okolico skoraj vsako leto začasna prehodna postaja za zbiranje različnih vojaških enot, ko so le-te marširale na številne vojaške vaje v avstrijski monarhiji. Tako so prišle med 19. in 24. avgustom 1893 na Ptuj 29. divizijska baterija iz Celovca, ki je bila do tedaj na strelskih vajah na Krškem polju, pod vodstvom general majorja Moriza Fuxa pa 56. pehotna brigada iz Ljubljane. Na Ptuj so prispeli tudi en eskadron 5. dragonskega polka iz Maribora, štirje bataljoni 17. pehotnega polka iz Ljubljane ter 20. in 31. lovski bataljon iz Gorice. Nastanjeni so bili dragonci pri Sv. Margareti (Gorišnica) in njeni okolici, pehota na Ptuju, 20. lovska baterija na Krčevini in Rogoznici, 31. lovska baterija na Bregu in Hajdini. 29. avgusta je odpotovala večina vojaških skupin pod vodstvom divizionarja Alborija in brigadirja Fuxa skozi Lenart v Feldbach, kjer se je združil celoten 3. armadni korpus za nadaljnji pohod proti Günzu na Madžarskem.

Med tem časom, ko so bile vojaške skupine na Ptuju in v njegovi okolici, so pripravili 23. avgusta vojaške vaje pri Vurberku, 26. avgusta vajo v postavljanju pontonskega mostu čez Dravo na Vičavi (sodeloval je tudi 4. pionirski bataljon), 25. avgusta pa vojaške vaje v bližini Dornave. 31. avgusta in 1. septembra je prišel na Ptuj še 8. huzarski polk iz Celovca. Naslednji dan je odšel proti Günzu, kjer je bil velik cesarski manever.¹⁶ Tudi leta 1896, ko je bil v septembru veliki cesarski manever v Čakovcu, so se zbirale od 9. septembra dalje v okolici Ptuja vojaške enote, ki so odpotovale od tu na manevre

14. in 15. septembra. V ozkem prostoru od Hajdine do Krčevine - Spuhlje je bilo nastanjenih 16 bataljonov, 6 eskadronov, 32 topov, 9960 mož in 1425 konj. Te vojaške enote so sestavljale: 28. pehotna divizija Hegedüo iz Ljubljane, v katero je bila vključena pehotna brigada Lovetto iz Trsta, s 87. pehotnim polkom iz Trsta in 97. pehotnim polkom iz Pule; 8. huzarski polk, 1. divizija iz Celovca s tremi eskadroni, 9. topniški polk s štirimi baterijami in šestnajstimi topovi, 56. pehotna brigada Sterzy iz Ljubljane s 27. pehotnim polkom iz Ljubljane in 47. pehotnim polkom iz Gorice, 5. huzarski polk, dve diviziji iz Beljaka s tremi eskadroni in 7. divizijski topniški polk s štirimi baterijami in šestimi topovi. S Ptuja je odšel na manevre v Čakovec tudi 4. pionirski bataljon. Z manevrov so se vse enote vračale 24. in 25. septembra 1896.¹⁷

Ptujski 4. pionirski bataljon je imel vsako leto od pomladi do jeseni vojaške vaje na Dravi in strelske vaje na vojaškem strelišču. Ni pa jih imel samo na Ptuju, ampak tudi v drugih mestih avstro-ogrske monarhije.¹⁸

V času prve svetovne vojne je bil Ptuj prehodna postaja za vojaške enote in za njihovo začasno nastanitev. Ob pionirskem je imel med prvo svetovno vojno svoj garnizon tudi 3. saperski bataljon. V vojaške namene sta bili zasedeni obe okoliški ljudski šoli. V obeh stavbah so uredili rezervno vojaško bolnišnico, prav tako tudi v Strnišču, kamor so vozili ranjence s soške fronte.¹⁹ V njeni bližini je bilo taborišče za ruske vojne ujetnike, ki so pomagali pri gradnji bolnišničnih barak. Ko je 29. oktobra 1918 dunajska vlada zaprosila antantne sile za premirje, je bila prva svetovna vojna končana, habsburška monarhija pa je razpadla. Na Ptuju je bil nastanjen v tem obdobju saperski polk.

1. decembra 1918 ko je bila v Beogradu razglašena Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, je pripadel Ptuj novi državi. Regent Aleksander Karađorđević je izdal 22. decembra 1918 ukaz o ustanovitvi Dravske divizijske oblasti s poveljstvom v Ljubljani. Tudi v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev so bili na Ptuju pionirji - inženirci, in sicer drugi bataljon 2. pontonirskega polka.²⁰ Tudi ta bataljon je imel v poletnih mesecih praktične vaje na Dravi.

¹⁷ ZAP, F. Raisp, Chronik, str. 41.

¹⁸ Podrobneje pišem o vojski na Ptuju v tem času v članku Nataša Kolar, Vojska na Ptuju od 1850 do 1914, *Kronika*, 1-2, 45/1997, strani od 52 do 56.

¹⁹ Bolnišnica je imela vodovod, majhno termoelektrarno, pekarno, pralnico in kuhinjo. Ograjena je bila z žično ograjo. V gozdu je imela tudi svoje pokopališče. V njeni bližini je bilo taborišče za ruske vojne ujetnike, kamor so pošiljali proti koncu vojne dezerterje. Vida Rojic, Iz zgodovine Strnišča in Kidričevega, *Ptujski zbornik IV*, str. 273.

²⁰ ZAP, Mestna občina Ptuj, šk. 286, dopis 12/1937.

¹⁴ F. Raisp, *Pettau*, str. 208.

¹⁵ ZAP, R - 27, Ferdinand Raisp, Chronik von Pettau 1857-1887, str. 64.

¹⁶ ZAP, R - 26, Ferdinand Raisp, Chronik von Pettau 1888 - 25. 1. 1898, str. 27 (v nadaljevanju F. Raisp, Chronik).

SITUACIJSKI PRIKAZ VOJAŠNIC NA PTUJU V 19. IN 20. STOLETJU

1. Dominikanska vojašnica
2. Ordonančna hiša
3. Velika invalidska hiša ali velika kasarna
4. Mala invalidska hiša ali mala kasarna
5. Vojašnica in skladišče v nekdanji kapucinski cerkvi ter samostanu
6. Vojašnica Ptuj

Foto Sport E. Urschitz, Zapisega vojakov kraljeve jugoslovanske vojske na Ptuj (Fototeka zgodovinskega oddelka Pokrajinskega muzeja Ptuj)

Ko je Nemčija 6. aprila 1941 napadla Kraljevino Jugoslavijo, se je tudi na ozemlju kraljevine začela druga svetovna vojna. Nemška vojska je zasedla 8. aprila Ptuj in Ormož. Okupator je ustanovil v okviru Štajerske domovinske zveze polvojaško organizacijo Wermannschaft. V ptujskem okrožju sta bili ustanovljeni dve postojanki Ptuj - sever in Ptuj - jug, ki ju je uporabljal okupator od pomladi 1942 za boj s partizani, največkrat v Šaleški in Savinjski dolini. Naše kraje so zadnji nemški vojaški oddelki zapustili 8. maja 1945, že naslednji dan pa so vkorakali v mesto borci 1. prekmurske brigade in vojaki bolgarskega polka. Do konca druge svetovne vojne je izgubilo življenje v bojih z okupatorjem z območja sedanje ptujske in ormoške občine več kot 700 žrtev.²¹

²¹ O okupaciji in o narodnoosvobodilnem gibanju na ptujsko-ormoškem območju piše podrobneje Irena Maverič v *Domovina naša je svobodna...* Ptujski okraj med NOB 1941-1945, katalog razstave, Pokrajinski muzej Ptuj 1996, strani od 3 do 18.

Po drugi svetovni vojni se je obnovila podobna vojaška ureditev, kot ga je imela na Slovenskem starajugoslovanska vojska. Jugoslovanska ljudska armada (JLA) je bila razdeljena na vojaška območja. Po tej razdelitvi je pripadalo slovensko ozemlje do leta 1989 ljubljanskemu armadnemu območju,²² ki mu je poveljeval praviloma slovenski general. V ljubljansko armadno območje je spadala tudi Vojašnica Dušana Kvedra - Tomaža na Ptuj.

Vojska je na Ptuj od druge polovice 18. stoletja prebivala v šestih stavbah. Na osnovi franciscejskega katastra Ptuja iz leta 1824 predstavljam situacijski položaj vojašnic v mestu, ki jih danes, razen ene, ni več. Zunaj mestnega obzidja je bila vojašnica in skladišče v nekdanji kapucinski cerkvi ter samostanu in je na katastru ni; njeno približno lego sem označila, kakor tudi lego poznejše Vojašnice Ptuj.

ZUSAMMENFASSUNG

Kriege, Militär und Armeen in Ptuj im Laufe der Jahrhunderte

Der Raum Ptuj (Pettau) wurde infolge seiner günstigen geographischen Lage zwischen den Alpen und dem Osten sowie zwischen Pannonien und Italien bereits zu urgeschichtlicher Zeit besiedelt. Unter römische Herrschaft gelangte er um das Jahr 15. v. Chr. Durch die VIII. Legion des Augustus wurde zu Beginn des 1. Jahrhunderts ein befestigtes Militärlager errichtet. In den Jahren 103-105 erlangte Ptuj den Status eines zivilen Mittelpunkts und den Titel Colonia Ulpia Traiana Poetovio. Im unruhigen 4. Jahrhundert wurde die Stadt von verschiedenen Heeren auf ihren Feldzügen heimgesucht. Nach dem Abzug der Langobarden aus Pannonien nach Italien im Jahre 568 begannen sich die Slowenen in dem geräumten Gebiet anzusiedeln. Im Jahre 874 gab der deutsche

Herrscher den Salzburger Bischöfen Ptuj mit Umgebung zu Lehen. Vom 10. bis zum 12. Jahrhundert war Ptuj in erster Linie eine Festung zur Abwehr ungarischer Einfälle. Der Aufschwung der Stadt währte bis zum 15. Jahrhundert, als sie wieder von Kriegen heimgesucht wurde, auch Türkeneinfälle setzten ein, die mit Unterbrechungen bis zum 17. Jahrhundert andauerten. Im 18. Jahrhundert fanden auf dem Draufeld drei große militärische Übungslager (1750, 1786, 1787) des innerösterreichischen und kroatischen Heeres statt. Im Revolutionsjahr 1848 befand sich in der Stadt das Armeekorps des Grafen Nugent, das 8.000 Mann zählte. Zwischen 1850 und 1918 war Ptuj mit Umgebung fast jedes Jahr Durchgangsstation für verschiedene Militäreinheiten auf ihrem Marsch zu zahlreichen Militärübungen in der Habsburgermonarchie bzw. zum Drauf- oder Ptuj-Feld, an denen auch das 4. Ptuier Pionierbataillon teilnahm.

Im Königreich Jugoslawien hielt sich in Ptuj das zweite Bataillon des 2. Ingenieurregiments auf und führte in den Sommermonaten ebenso praktische Übungen an der Drauf durch. Der Zweite Weltkrieg verlangte große Opfer. Nationalbewusste Slowenen wurden ausgesiedelt, viele Widerstandskämpfer fielen als Opfer von Verrat. Eine beträchtliche Zahl der Menschen kämpfte in den Partisaneneinheiten. Nach dem Zweiten Weltkrieg wurde die Heeresordnung erneuert, wie sie die altjugoslawische Armee in Slowenien kannte. Die Kaserne Dušan Kveder-Tomaž in Ptuj gehörte bis zum Jahr 1989 zum Militärgebiet Ljubljana. Ende der neunziger Jahre des 20. Jahrhunderts gelang es der jugoslawischen Volksarmee nicht, Slowenien von seinem Weg zur völligen Unabhängigkeit abzuschrecken. Das slowenische Parlament verabschiedete am 25. Juni 1991 das Gesetz über die Unabhängigkeit Sloweniens und schrieb somit den Willen des Volkes fest, der im Plebiszit vom 23. Dezember 1990 zum Ausdruck gekommen war. Nur wenige Stunden nach der feierlichen Verkündung eines selbständigen und unabhängigen slowenischen Staates am 26. Juni 1991 griff die jugoslawische Volksarmee Slowenien an. Slowenien antwortete mit bewaffnetem Widerstand. In Ptuj kam es am 27. Juni 1991 zwischen zwei Gruppen von Soldaten der 29. Partisanendivision und Angehörigen der slowenischen Territorialverteidigung zu Gefechten. Die Kriegshandlungen dauerten an bis zur Annahme der Brioni-Deklaration am 7. Juli am 7. Juli. Nach dem Abzug des letzten Soldaten der jugoslawischen Volksarmee im Oktober 1991 begann die neue Epoche der slowenischen Unabhängigkeit.

²² Janez J. Švajncar, *Vojna in vojaška zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1992, str. 203.

pregledni znanstveni članek

UDK 001:378.663(497.4 Ljubljana)"1947"
prejeto: 11. 6. 2001

Tea Anžur

dipl. zgodovinarica, arhivistka - kustosinja, Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani,
Kongresni trg 12, SI-1000 Ljubljana

Naravoslovne znanosti in ustanovitev Biotehniške fakultete

IZVLEČEK

Prispevek na podlagi arhivskega gradiva Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani in drugih virov obravnava študij biotehniških znanosti. Razprava posega še v čas 18. stol. in se zaključí z začetkom šestdesetih let 20. stoletja, ko je bila ustanovljena celovita Biotehniška fakulteta. Polega študija agronomije je združila še gozdarski, biološki, veterinarski in živilsko tehnološki program izobraževanja. Slednji je bil v tem obdobju še v okviru agronomskega oddelka.

KLJUČNE BESEDE

razvoj znanosti, Biotehniška fakulteta, Univerza v Ljubljani, naravoslovne vede

SUMMARY

THE NATURAL SCIENCES AND THE FOUNDATION OF BIOTEHNIŠKA FAKULTETA (FACULTY OF BIOTECHNOLOGY)

The contribution deals on the basis of archival material of the Zgodovinski arhiv (Historical Archives) and the museum of the University of Ljubljana and other sources with the studying of biotechnological sciences. The treatise reaches into the time of the 18th century and concludes with the beginning of the sixties of the 20th century when the Faculty of Biotechnology was founded. Beside studying agronomy the faculty united the forestry, biological, veterinarian and food-processing technological programmes of education. The latter is in the frame of the agronomy department.

KEY WORDS

Development of science, Faculty of Biotechnology, University in Ljubljana, natural sciences

Kratek zgodovinski razvoj

Sredi 18. stoletja je dobilo kmetijstvo z industrializacijo in začetki razkrajanja fevdalnega sistema nov pomen, naravoslovne vede pa potrebo po znanstvenem proučevanju. V sklopu naravoslovnih znanosti se je v preteklosti razvijal tudi študij kmetijstva. Poučevali so ga v okviru botanike s poudarkom na kulturnih rastlinah, posebej so predavali sadjarstvo, čebelarstvo, vrtnarstvo in kmetijsko kemijo. Minister dunajske vlade za gospodarstvo Fremant je že leta 1764 priporočil avstrijskim deželam, naj učenjaki in izobraženi kmetovalci ustanovijo društva, ki bi pripomogla k napredku poljedelstva in koristnih umetnosti. V Ljubljani je bilo leta 1767 ustanovljeno kranjsko društvo za poljedelstvo in koristne umetnosti. Pokroviteljstvo društva je prevzel deželni glavar.¹ Med pomembnejšimi člani te družbe velja omeniti mecena in raziskovalca Petra Pavla Glavarja, šolnika Blaža Kumerdeja, naravoslovca Baltazarja Hacqueta, fužinarja Žigo Zoisa, zgodovinarja in dramatika Antona Tomaža Linhart, botanike G. A. Scopolija, Andreja Fleischmanna, Franca Hladnika in živinozdravnika ter politika Janeza Bleiweisa.²

Pomembna prelomnica je bilo leto 1771, ko je učna stolica za kmetijstvo na predlog Družbe za kmetijstvo in koristne umetnosti na Kranjskem dobila svoje mesto v okviru filozofskega jezuitskega učilišča v Ljubljani. Njen namen je bil dopolniti izobrazbo teologom in filozofom ter ustvariti šolane ljudi, ki bi poučevali napredno kmetijstvo preproste kmečke ljudi. Bila je prva javna šola za kmetijstvo na višješolski ravni. Tu so predavali (ars agraria) patri Gabriel Gruber, Franc Mühlpaher in Janez Giel, ki so jih plačevali deželni stanovi. Žal pa je delo na tem področju zaradi jožefinskih reform in premajhnega zanimanja leta 1780 zamrlo je bila profesura odpravljena.³

Razvoj znanosti in problem lastnih visokošolskih in višješolskih ustanov na Slovenskem je bil vselej povezan s političnimi razmerami. Kranjski stanovi so se v okrilju avstrijske države konec 18. stoletja še naprej borili za izgubljene stolice, ki so bile predhodniki na poti do oblikovanja lastnega univerzitetnega študija in jim jih je dunajska vlada odvzela oziroma premestila. Poleg tega so zahtevali še ustanovitev novih smeri. Že od začetka 17. stoletja je potekal študij filozofije in teologije v Ljubljani. Študij bogoslovja je bil od leta

1783 v Gradcu, filozofski pa je bil leta 1784 iz Ljubljane premeščen v Innsbruck. Od višjih študijev je ostal v Ljubljani le medicinsko kirurški študij. Leta 1788 je Ljubljana zopet imela "filozofski študij", leta 1791 pa še "teološki študij".⁴

Po zgledu organizacije študija v avstrijskih deželah, ki so ustanovljale stolice za kmetijstvo pri filozofskih učiliščih in licejih, naj bi prišlo do njene ustanovitve tudi v Ljubljani, kar pa je preprečila francoska okupacija. École centrale v Napoleonovi dobi je bila visokošolska ustanova, ki je izobraževala za "filozofe, medicine, kirurge, farmacevte, zemljemere, inženerje, arhitekto, juriste in teologe".⁵ Imela je tudi stolico za naravoslovje, botaniko, splošno in farmacevtsko kemijo. Dr. Franc Hladnik kot profesor botanike in naravoslovja je po predlogu rektorja ljubljanskega liceja Jožeta Wallanta tu poučeval kmetijstvo, "ker vodi učence v botanični vrt in na travnik ter jih uči spoznavati koristne in škodljive rastline, drevice".⁶

V letu 1815 je s povrnitvijo starega avstrijskega licejskega šolskega sistema kmetijstvo na liceju v Ljubljani predaval Karel Werner, ki pa je bil že leta 1820 imenovan za profesorja na kmetijski stolici pri Johanneumu v Gradcu. Nasledil ga je suplent Jožef pl. Vest, ki je končal filozofski študij in predmete medicinskega študija kot sta botanika in kemija. Predaval je vse do smrti leta 1832. Od leta 1824 sta bila na liceju združena kmetijstvo in naravoslovje. Oboje je začel leta 1834 predavati Franc Hubek, ko ga je za profesorja imenovala študijska dvorna komisija. Že pred tem je opravljal to delo na Dunaju in v Lvovu. Leta 1841 je po njegovem odhodu v Gradec prevzel njegovo mesto doktorant dunajske univerze Anton Schubert. Nasledil ga je Karel Dežman, doktor medicine in naravoslovja. Pridružila sta se mu dr. Josip Orel in Benvenut Crobath, člana kranjske kmetijske družbe.⁷ Študij je upošteval interes slušateljev na praktični podlagi. Obiskovali so ga duhovniki na farah z večjimi posestvi, sinovi fevdalcev in oskrbniki posestev.

V letih 1848/49 so bili liceji z reformo avstro-ogrskega šolstva ukinjeni. Filozofski študij so razpustili in ustanovili višjo gimnazijo. Kmetijstvo je bilo uvrščeno med neobvezne predmete. Na slovenskem ozemlju je od visokih šol ostal le študij bogoslovja. To je bil tudi eden od pomembnih vzrokov, da se je v okviru narodnega programa sredi 19. stoletja pojavila zahteva po lastni univerzi.

¹ France Adamič, *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani: 1947-1967*, str. 29-30.

² *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani*, str. 526.

³ France Adamič: Prva šola za agronomijo. *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani 1947-1972*, str. 17-18.

⁴ *Pomen Univerze v Ljubljani za Slovence in Državo SHS*, Ljubljana 1927, str. 1.

⁵ Prav tam.

⁶ France Adamič: Stolica za kmetijstvo na ljubljanskem liceju. *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani 1947-1972*, str. 18.

⁷ Prav tam.

Plačana v gotorini.

URADN

UNIVERZE

Dvorce

LJUDSKE REPUBLIKE SLOVENIJE

Letnik IV

V Ljubljani dne 28. junija 1947

Številka 26.

VSEBINA:

150. Uredba o ustanovitvi agronomske fakultete na univerzi v Ljubljani.

151. Uredba o ustanovitvi komisije za fizikulturo pri vladi LRS.

152. Pravilnik o povračilih imetnikom avtorskih pravic za izvajanje in predvajanje književnih in umetniških del.

153. Pravilnik o višini avtorskih honorarjev za književna umetniška in znanstvena dela.

154. Odredba o zaračunavanju stroškov obsevanj na onkološkem zavodu medicinske fakultete v Ljubljani.

155. Odredba o dopolnitvi odredbe o zavarovanju redke flora.

156. Odločba o imenovanju komisije za fizikulturo.

UREDBE, ODREDBE, NAVODILA IN ODLOČBE
VLADE LJUDSKE REPUBLIKE SLOVENIJE

150.

Na podlagi 36. in 37. člena ustave LRS izdaja vlada LRS na predlog ministra za kmetijstvo in gozdarstvo LRS

uredbo

o ustanovitvi agronomske fakultete na univerzi v Ljubljani

1. člen

Na univerzi v Ljubljani se ustanovi agronomska fakulteta.

2. člen

Za agronomsko fakulteto univerze v Ljubljani veljajo določbe začasne uredbe vlade LRS o univerzitetnih oblastih in učnem osebju z dne 30. avgusta 1945 (Ur. list LRS št. 254/45).

Prvega dekana, prodekana in prve profesorje fakultete imenuje minister za prosveto LRS v sporazumu z ministrom za kmetijstvo in gozdarstvo LRS po posvetu z univerzitetnim senatom.

3. člen

Natančnejše začasne določbe o učnem načrtu in ureditvi fakultete predpiše s pravilnikom minister za prosveto LRS v sporazumu z ministrom za kmetijstvo in gozdarstvo LRS po posvetu z univerzitetnim senatom.

4. člen

Agronomska fakulteta začne svoje delo v zimskem semestru 1947/48.

5. člen

Ta uredba velja od dneva objave v Uradnem listu LRS.

S — zak. 267

Ljubljana dne 8. maja 1947.

Predsednik vlade LRS:

Miha Marinko l. r.

Minister za prosveto LRS:

Lidija Sentjura l. r.

Minister za kmetijstvo in gozdarstvo LRS:

Ing. Lysjak Jože l. r.

151.

Na podlagi drugega odstavka 78. člena in v zvezi s določbo drugega odstavka 36. člena ustave LRS izdaja vlada LRS

uredbo

o ustanovitvi komisije za fizikulturo pri vladi LRS

1. člen

Pri vladi LRS se ustanovi komisija za fizikulturo.

2. člen

Naloge komisije so, da

1. skrbi za telesno vzgojo ljudstva, zlasti mladine, to vzgojo vodi in usmerja;

2. vodi in uravnava delo organov za fizikulturo pri ljudskih odborih in pri ministrstvu za prosveto LRS;

3. podpira in vzporeja fizikulturno delavnost, ki je razvijajo Fizikulturna zveza Slovenije in množične organizacije, katerih namen je fizična vzgoja ljudstva, dvigovanje njegove delovne sposobnosti in krepitev obrambne moči države s telesno vzgojo ljudstva.

Komisija dela po splošnih smernicah komiteja za fizikulturo vlade FLRJ.

3. člen

Komisijo sestavljajo: predsednik, tajnik in potrebno število članov, ki jih imenuje predsednik vlade LRS.

4. člen

Z uredbo vlade LRS z dne 12. XI. 1946 (Ur. list LRS št. 272/73) ustanovljeni Zavod za fizikulturo v Ljubljani preide iz pristojnosti ministrstva oziroma ministra za prosveto LRS v pristojnost te komisije oziroma njenega predsednika.

5. člen

Ta komisija ima svoj predračun dohodkov in izdatkov in v letu 1947 razpolaga s proračunskimi sredstvi, ki jih nakaže ministrstvo za finance LRS.

6. člen

Predsednik vlade LRS je pooblaščen, da izda podrobne predpise za izvajanje te uredbe.

Uredba o ustanovitvi Agronomske fakultete na Univerzi v Ljubljani
(Uradni list LRS, IV, 28. junij 1947, št. 47)

Poslopje matične stavbe fakultete na Krekovem trgu (fototeka ZAMU)

Ob ustanovitvi slovenske univerze leta 1919 se je skupina biologov in agronomov zavzemala, da bi se ob študiju biologije razvil še študij agronomije. To so bili Fran Jesenko, redni profesor zagrebške Veterinarske fakultete, Rado Lah, tajnik slovenske kmetijske družbe, najstarejše kmetijske organizacije v stari Jugoslaviji, Franc Mikuž, diplomant kmetijske visoke šole na Dunaju, kasnejši redni profesor za žlahtenje kmetijskih rastlin na Agronomski in gozdarski fakulteti v Ljubljani, ter agronom Alois Tavčar, ki je doštudiral in leta 1921 promoviral v Pragi. Od leta 1922 je bil predstojnik zavoda za rastlinstvo na Kmetijsko gozdarski fakulteti v Zagrebu. Za ustanovitev agronomije je poslal spomenico svetu ljubljanske univerze in Narodni vladi. Vendar do realizacije študija ni prišlo. Slušatelji iz Slovenije so zato do ustanovitve lastne fakultete študirali agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo na fakultetah na Dunaju, v Pragi, Krakovu, Varšavi, pozneje pa v Zagrebu in Beogradu. Iz teh fakultet so izšli tudi bodoči profesorji po 2. svetovni vojni ustanovljene Agronomske fakultete v Ljubljani. Na zagrebško in beograjsko agronomsko fakulteto se je leta 1946 prijavilo 150 kandidatov za študij agronomije iz Slovenije, sprejemali pa so manjše število študentov. Fakulteti v Beogradu in Zagrebu sta bili zlasti v nižjih letnikih prenapolnjeni s slušatelji. Po drugi strani pa je narasla potreba po agronomih v Sloveniji na 250

diplomantov, v prihodnjem desetletju pa naj bi se po predvidevanjih dvignila na več kot 1200.⁸

Ustanovitev in razvoj fakultete

Med 2. svetovno vojno so o ustanovitvi agronomske, gozdarske, veterinarske fakultete razpravljali pri predsedstvu SNOS-a v Kočevskem Rogu, kjer so sklenili, da bodo po osvoboditvi ustanovili na ljubljanski univerzi fakultete za študij kmetijstva, gozdarstva in veterinarstva.⁹

Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo LRS se je po vojni zavedalo, da je potrebno za vzgojo visoko kvalificiranega kmetijskega kadra ustanoviti agronomsko fakulteto. Leta 1946 je s pristankom zveznega Ministrstva za kmetijstvo in gozdarstvo ter v soglasju s Komitejem za šole in znanost pri vladi FLRJ pristopilo k prijavi za njeno ustanovitev. Na podlagi 36. in 37. člena ustave LRS je izdala vlada LRS na predlog Ministrstva za kmetijstvo in gozdarstvo uredbo o ustanovitvi agronomske fakultete na Univerzi v Ljubljani. Fakulteta je pričela delovati takoj po objavi uredbe v Uradnem listu LRS 28. junija 1947. Uredbo je 8. maja 1947 podpisal predsednik vlade LRS Miha

⁸ ZAMU, IV/197, Poročilo o ustanovitvi Agronomske fakultete.

⁹ V. Sadar: Dvajset let Biotehniške fakultete. *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani: 1947-1967*, str. 9.

Marinko, sopodpisnika pa sta bila ministrica za prosveto Lidija Šentjunc in minister za kmetijstvo in gozdarstvo Jože Levstik. Za fakulteto so veljale določbečasne uredbe vlade LRS o univerzitetnih oblastvih in učnem osebju z dne 30. avgusta 1945 /UL LRS št. 254/45/.

O nujnosti ustanovitve Agronomske fakultete je poročal tudi njen prvi dekan prof. Alfonz Pirc v svojem poročilu: "Vsi, ki so v stari Jugoslaviji neposredno ali posredno doživljali propadanje našega kmetijskega gospodarstva in s tem tudi ekonomsko in kulturno propadanje večine naših kmetov, so prav dobro vedeli, da je vzrok tega propadanja predvsem nezadostno uporablanje moderne znanosti in tehnike v tej gospodarski panogi. V stari Jugoslaviji pa ni bilo mogoče uspešno in trajno rešiti tega vprašanja, pa čeprav obstoje pri nas prav odlični prirodni pogoji za razvoj gotovih panog kmetijskega gospodarstva."¹⁰

Dekan Pirc je še poudaril, da morajo biti strokovni kadri specifični z ozirom na naravne pogoje v Sloveniji in prilagojeni za nekatere panoge, ki so v ostalih delih Jugoslavije slabo razvite. Pri tem je mislil na vinarstvo, sadjarstvo, vrtnarstvo in pašništvo.

V okviru prizadevanj za razvoj biotehniških strok in znanosti so jeseni leta 1947 vpisali prvo generacijo študentov Agronomske fakultete, predhodnice današnje Biotehnične fakultete. Bila je matica in v njenem okrilju so se z leti z razširitvijo študija odpirali novi oddelki fakultete, skladno s tem pa se je spreminjalo tudi njeno ime. Leta 1949, dve leti po ustanovitvi, se ji je pridružil oddelek za gozdarstvo, fakulteta pa se je po zgledu zagrebske gospodarske in dunajske visoke šole za "bodenkulturo" preimenovala v Agronomsko in gozdarsko fakulteto. Jeseni leta 1953 se je s priključitvijo veterinarskega oddelka preimenovala v Fakulteto za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo. Tej precej raznoliki visokošolski ustanovi je bil leta 1960 dodan še biološki oddelek, ki je dotdaj deloval v okviru Prirodoslovno-matematične fakultete. Leta 1960 so na agronomskem oddelku vpeljali študijsko smer iz živinoreje, današnji oddelek za zootehniko. Tako preoblikovana fakulteta se je leta 1961 dokončno preimenovala v Biotehniško fakulteto in to ime nosi še sedaj. Jeseni leta 1961 se je začel redni študij živilske tehnologije na ljubljanski univerzi, sprva je bil smer agronomskega oddelka, od leta 1965 pa samostojni oddelek Biotehniške fakultete.¹¹

Agronomska fakulteta je bila slovesno odprta dopoldne 11. oktobra 1947 s slavljem v zbornični

dvorani Univerze v Ljubljani z uvodnim govorom rektorja dr. Antona Melika. Slovesni govor je imel tudi dekan ing. Alfonz Pirc, ki se je najprej zahvalil vsem, ki so pripomogli k ustanovitvi fakultete. Nato je opredelil tudi bodoče naloge generacij študentov, ki jim bo fakulteta nudila zahtevano znanje. Predavanja so se pričela 6. oktobra 1947, vaje v analitskem laboratoriju in biološkem praktikumu pa 15. oktobra 1947.¹²

V zimskem semestru 1948/49 so imeli na fakulteti ustrezne laboratorije za kemijo, botaniko in zoologijo, geologijo z mineralogijo in petrografijo, mikrobiologijo, agrikulturno kemijo in prehrano rastlin ter pedologijo, ki so bili temelji bodočih inštitutov.¹³

Agronomska fakulteta je dobila za začetek svojega delovanja prve skromne prostore, ki jih je bilo potrebno preurediti, v lesenem provizoriju na Hacquetovi ulici v Ljubljani in kasneje leta 1951 na Krekovem trgu. Sledila je priprava, preureditev in oprema predavalnic, laboratorijev za vaje študentov, praktikumov ter preskrba najpotrebnejših učil. Pri tem so nudile pomoč nekatere druge fakultete univerze, predvsem pa ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo LRS, ki je priskrbelo tudi prva denarna sredstva. Predavalnice si je fakulteta uredila na Poljanski cesti št. 4, dekanat, laboratoriji in praktikumi pa so bili v poslopih Kmetijskega znanstvenega inštituta (Kmetijski znanstveni zavod) na Hacquetovi ulici št. 2 in 4. Predavanja iz analitske, anorganske in organske kemije so bila v prostorih bivše realke na Vegovi ulici. Ker so bili prostori fakultete med seboj tako oddaljeni, je bila predvidena gradnja fakultetnega poslopja z dijaškim domom na državnem posestvu Bokalce pri Ljubljani. Z ustanovitvijo fakultete je ministrstvo za kmetijstvo LRS dalo fakulteti v uporabo nedograjeno poslopje na državnem posestvu Bokalce pri Ljubljani, ki naj bi ga uporabljali kot demonstrativno posestvo. Tam stoječo nedograjeno stavbo bi lahko po dograditvi in prenovi uporabili za fakultetne namene.¹⁴ Posebni odbor fakultete je izdelal gradbeni program, ki je poleg fakultetnega poslopja predvideval še dijaški dom in menzo, vendar se je izkazalo, da prostor ni primeren in da je lokacija pod Rožnikom ustrežnejša. Kasneje so bile zamisli usmerjene še na lokacijo v Št. Vidu nad Ljubljano, na Fužine in za Bežigrad, vendar tudi to ni bilo realizirano.¹⁵

¹⁰ ZAMU, IV/197, Agronomska fakulteta, Poročilo o ustanovitvi Agronomske fakultete.

¹¹ France Adamič: Razvoj Biotehniške fakultete kronološki pregled. *Biotehniška fakulteta: 50 let*, str. 19.

¹² ZAMU, IV/197, Agronomska fakulteta, Poročilo o ustanovitvi Agronomske fakultete.

¹³ ZAMU, IV/599, Seznam predavanj na Univerzi v Ljubljani za zimski semestr 1948/49, Ljubljana 1948, str. 54.

¹⁴ ZAMU, IX/5 Agronomska fakulteta, historiat.

¹⁵ Razvoj fakultete v luči investicij. *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani: 1947-1967*, str. 94.

Dekanat Agronomske in gozdarske fakultete na Hacquetovi ulici (fototeka ZAMU)

Ministrstvo za gozdarstvo je načrtovalo še gradnjo Gozdarske fakultete in v ta namen pridobilo pod Rožnikom ustrezno parcelo. Ko je bila jeseni leta 1949 Agronomska fakulteta razširjena v Agronomsko in gozdarsko fakulteto, se je pojavil nov prostorski problem. Fakultetni svet nove fakultete je soglasno določil, da predlaga za leto 1950 zgraditev skupnega poslopja pod Rožnikom.¹⁶ Leta 1957 je bilo sezidano novo poslopje inštituta za lesno in gozdno gospodarstvo ob Večni poti pod Rožnikom in poznejši paviljon ob tej cesti, šele leta 1960 pa je bil izdelan idejni in investicijski program za graditev objektov pod Rožnikom za agronomski oddelek. Novembra leta 1961 je bila svečana otvoritev nove stavbe gozdarskega oddelka ob Večni poti pod Rožnikom. Poslopje agronomskega in živilsko tehnološkega oddelka si je fakulteta oktobra 1969 pridobila na Jamnikarjevi ulici pod Rožnikom, kjer se je kasneje razvilo moderno biotehniško središče z novimi stavbami za uspešno znanstveno raziskovanje in pedagoško delo.

Veterinarski oddelek je imel svoje prostore leta 1953 ločene med seboj. Pouk je potekal v predavalnicah fakultete na Krekovem trgu, v prostorih

Veterinarskega zavoda in srednje veterinarske šole v Ljubljani. V letu 1958 so začeli z gradnjo novih poslopij na Gerbičevi ulici v Ljubljani.¹⁷ Leta 1961 je bila slavnostna otvoritev Veterinarske fakultete.

Matičarji fakultete

Učni kader za večino splošnih predmetov je fakulteta dobila iz obstoječih fakultet Univerze v Ljubljani, za strokovne predmete pa iz ustanov Ministrstva za kmetijstvo in gozdarstvo LRS, zlasti iz Kmetijskega znanstvenega zavoda. Prve profesorje, t.i. matičarje fakultete, je 7. junija 1947 izbrala posebna komisija na predlog Komiteja za šolo in znanost pri vladi FLRJ. Komisijo so sestavljali prof. dr. Anton Melik; prof. ing. Vid Nonveje, direktor Zveznega zavoda za zaščito rastlin; prof. dr. Dobrosav Todorović, redni profesor na Kmetijski gozdarski fakulteti Univerze v Beogradu; prof. dr. Alojz Tavčar, redni profesor na Kmetijski – gozdarski fakulteti Univerze v Zagrebu; ing. Alfonz Pirc, načelnik oddelka za melioracije v Ministrstvu za kmetijstvo in gozdarstvo LRS; in prof. dr. Svetozar Ilešič, izredni profesor na Filozofski

¹⁶ ZAMU, IX/4 Gradnja in lokacija poslopja agronomske in gozdarske fakultete.

¹⁷ Razvoj fakultete v luči investicij. *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani: 1947-1967*, str. 100.

fakulteti Univerze v Ljubljani.¹⁸ Komisija se je sestala 20. junija 1947 na Univerzi v Ljubljani in imenovala tri profesorje "matičarje". Alfonz Pirc je bil imenovan za predavatelja planinskega gospodarstva. Postal je redni profesor za urejanje kmetijskega prostora in za planšarstvo. Dr. Bogdan Vovk, direktor Kmetijskega znanstvenega zavoda, se je posvetil pedologiji. Vinko Sadar, direktor glavne uprave državnih posestev v Ljubljani, pa je dobil zadolžitev, da predava poljedelstvo oziroma splošno kmetijstvo. Za dekana je bil imenovan prof. Alfonz Pirc, dr. Vovk pa za prodekana nove Agronomske fakultete v Ljubljani.

Učni načrt in izpitni redi

Za novo fakulteto so morali sestaviti še učni načrt. V uredbi o ustanovitvi je bilo določilo, da začasne določbe o učnem načrtu in ureditvi fakultete s pravilnikom predpiše minister za prosveto LRS v sporazumu z ministrom za kmetijstvo in gozdarstvo LRS in po posvetu z univerzitetnim senatom. Pravilnik o ureditvi agronomske fakultete na Univerzi v Ljubljani je bil izdan na podlagi 3. člena uredbe o ustanovitvi agronomske fakultete in je določil podrobni učni načrt: *"Agronomska fakulteta naj vzgoji agronoma, ki bo pionir sodobne znanstvene miselnosti v kmetijski tehniki in ki bo znal na podlagi te tehnike na družbeno pravičen način uvajati nove – od sedanjih – višje oblike kmetijskih gospodarstev. Ta cilj bo agronomska fakulteta dosegla, če bo nudila slušateljem dobro naravoslovsko in temeljno strokovno izobrazbo s povdarkom na živinoreji ter če bodo v študijskem načrtu močno zastopani predmeti iz politično-ekonomske in agrarno-ekonomske skupine in mehanizacije kmetijske proizvodnje."*¹⁹

Učni načrt je moral upoštevati tipične slovenske geografske in ekonomske pogoje ter predmete zajeti kompleksno. Agronomska fakulteta bi se morala posvečati tehničnim predmetom, tehničnim problemom poljedelstva, produkciji mesa in mleka, problemom mehanizacije. Matičarji so bili postavljeni pred težavno nalogo izdelave prvega študijskega načrta za pouk agronomije. Zagrebška fakulteta je imela učni načrt po starem avstrijskem načrtu, beograjska pa po francoskem. Na seji univerzitetnega sveta 24. septembra 1947 sta bila na predlog dekana agronomske fakultete Alfonza Pirca potrjena pravilnik in učni načrt, sestavljena na podlagi izkušenj drugih fakultet in ob upoštevanju mnenj komiteja za visoke šole in znanost pri vladi FLRJ v Beogradu. Začasni učni pravilnik o ureditvi

Agronomske fakultete na Univerzi v Ljubljani,²⁰ predpisan 28. junija 1947, je predvidel v okviru učnega načrta osem semestrski študij. Obsegal je predavanja 50-ih obveznih predmetov, vaje v laboratorijih in seminarjih ter prakso v proizvodnji, ki so jo morali slušatelji opraviti v času šolanja na državnih ali združenih posestvih. Kot eksaminatorji pri diplomskih izpitih so bili poleg profesorjev tudi zastopniki iz kmetijske prakse.²¹

Ustroj fakultete je bil povzet po fakulteti v Moskvi. Pouk na fakulteti je bil usmerjen na kmetijsko področje in se je šele od sedmega semestra dalje delil na specialne skupine: vinarsko, sadjarsko, vrtnarsko in mlekarstvo pašniško skupino. Obvezni predmeti za prvi in drugi semester so bili: osnove družboslovja, politična ekonomija, višja matematika, statistika (splošna in kmetijska), tehnična fizika, kemija (anorganska in organska), analitska kemija, geologija z mineralogijo in petrografijo, botanika (splošna in kmetijska), zoologija z osnovami evolucionizma, meteorologija in klimatologija. Za 2. letnik so bila predvidena predavanja iz politične ekonomije, statistike (splošna in kmetijska), agrarne kemije, pedologije, mikrobiologije, genetike, anatomije in fiziologije domačih živali, splošne živinoreje, entomologije in fitopatologije, melioracije z osnovami nižje geodezije, agrarne politike, osnov prava. Za tretje leto študija so bila predpisana predavanja iz prehrane rastlin, vzgoje kmetijskih rastlin in semenarstva, poljedelstva, travništva, prehrane domačih živali, zoohigijene, patologije domačih živali, posebne živinoreje, sladkovodnega ribarstva, gozdarstva, osnov vinarstva, sadjarstva, vrtnarstva, mlekarstva, osnov pašništva in planinšarstva, mehanizacije in organizacije kmetijske proizvodnje. Zadnje študijsko leto so bili za vse slušatelje obvezni predmeti poljedelstvo, posebna živinoreja, računovodstvo in taksacija, uporaba in predelava kmetijskih proizvodov, kmetijske gradnje, mehanizacija kmetijske proizvodnje, planiranje kmetijske proizvodnje in organizacija kmetijske proizvodnje. Slušatelji posameznih skupin so imeli še dodatne obvezne predmete. Vinarska skupina je imela vinogradništvo in kletarstvo, sadjarska sadjarstvo, uporabo in predelavo zelenjave in sadja in čebelarstva. Slušatelji vrtnarske skupine so poslušali še predavanja iz vrtnarstva, uporabe in predelave zelenjave in sadja ter čebelarstva. Za slušatelje mlekarstvo-pašniške skupine sta bila obvezna predmeta mle-

¹⁸ ZAMU, IV/197, Agronomska fakulteta, Poročilo o ustanovitvi agronomske fakultete.

¹⁹ ZAMU, IV/197, Agronomska fakulteta, Poročilo o ustanovitvi fakultete.

²⁰ ZAMU, IV/197, Agronomska fakulteta, Začasni učni pravilnik o ureditvi Agronomske fakultete na Univerzi v Ljubljani.

²¹ ZAMU, Zapisniki rednih in izrednih sej ter sestankov univerzitetnega senata od maja 1945 do januarja 1950; Zapisnik izredne seje univerzitetnega senata z dne 24. septembra 1947, str. 227.

karstvo in planinsko gospodarstvo.²²

Učni načrt za prva dva letnika je bil dokončno sprejet na seji fakultetnega sveta 23. julija 1948. V prvem letniku so predavali kemijo, botaniko, zoologijo z naukom o evoluciji, geologijo z mineralogijo in petrografijo ter višjo matematiko. Slušatelji so pridobivali znanje še iz družboslovja, statistike I, meteorologije s klimatologijo in ruskega jezika. V drugem letniku ni bil predviden predmet "osnove prava in tudi ne noben predmet iz prava",²³ kot so sklenili na konferenci v Beogradu, kjer so določali okvirni učni načrt za vse kmetijske fakultete. Tako so bila obvezna za drugi letnik predavanja iz politične ekonomije, agrikulturne kemije s prehrano rastlin, pedologije, mikrobiologije, genetike, fiziologije z osnovami anatomije domačih živali, kmetijske melioracije z geodezijo ter predmetov kmetijski stroji in orodje I, Statistika II.²⁴ O predmetnikih 3. in 4. letnika naj bi fakultetni svet razpravljaj naknadno v okviru zaključkov beograjske konference. Do leta 1950 je prevladovala iniciativa iz Beograda, da vse fakultete ohranijo povsem ali vsaj čim bolj enotno ureditev visokošolskega študija.

V zimskem semestru 1949/50 so se pričela predavanja za agronome za 3. letnik in leto kasneje za 4. letnik. Fakulteta skoraj do konca šestdesetih let ni imela svojega statuta, po katerem bi se ravnala, zato je od leta 1954 poslovala po načelih splošnega zakona o univerzah.

Solidni temelj notranje organizacije fakultete je bil študijski pravilnik Agronomske in gozdarske fakultete v Ljubljani. Sestavljen je bil na osnovi razpravljanj na medfakultetnih konferencah v Beogradu in sejah visokošolskega sveta pri Ministrstvu za znanost in kulturo LRS v Ljubljani. Veljal je za vse slušatelje, ki so se vpisali v študijskem letu 1950/51 v prvi semester in je v svojem 66. členu navajal posebna določila za študij agronomije in gozdarstva. Učni načrt je bil usmerjen v pridobitev splošnega znanja. Predpisan je bil enovit študijski program. Pravilnik, ki je določal izpitni red, je delil predmete na predmetne in diplomske. Prve je opravljal kandidat po vsakem predmetu in so bili posamični ter obvezni za pristop k diplomskemu izpitu. Kandidat jih je opravljal pred predmetnim predavateljem. Po uspešno opravljenih predmetnih izpiti in praksi v proizvodnji je v skladu s predpisanim učnim načrtom pristopil k diplomskim izpitom.

Za prvi diplomski izpit so morali agronomi polagati izpite iz kemije, splošne biologije in bota-

nike. Izpiti iz živinoreje, prehrane domačih živali, prehrane rastlin in poljedelstva so bili predmeti drugega diplomskega izpita. Za tretji diplomski izpit je bilo potrebno osvojiti znanje iz organizacije kmetijskih obratov in urejanja kmetijskega prostora. Seveda je bil potreben še zagovor diplomske naloge.²⁵ Enako so bili predpisani predmeti diplomskih izpitov za študij gozdarstva. Leta 1953/54 je prišlo do manjše spremembe v študijskem načrtu. Teoretični del pouka so podaljšali za en semester, tako da je imel z opravljeno prakso skupaj devet semestrov.

Študentje so morali obvezno opravljati praktična dela ves semester. Odbor za študentsko praktično delo na terenu je bil ustanovljen leta 1953 z namenom, da organizira in posreduje študentsko prakso doma in v tujini. Študentje so opravljali dela širom Slovenije in v tujini (Švica, Danska, Zahodna Nemčija, Avstrija, Belgija, Nizozemska, Norveška, Francija, Švedska). Na počitniški praksi je bilo npr. leta 1954/55 skupno 55 študentov. Vzpostavili so stike s kmetijsko šolo Plantahof v Švici, s švicarsko kmečko zvezo v Bruggu, dansko študentsko organizacijo agronomov v Københavnu, nemško študentsko organizacijo agronomov v Bonnu ter Slovensko kmečko zvezo v Celovcu.²⁶

Spremembe v okviru učnega programa je prinesel še zakon o univerzah iz leta 1957, ki je omejil študij na 8 semestrov, zaradi česar je en semester prakse zamenjala zgolj enomesečna delovna počitniška praksa, učni program pa se v svojem bistvu ni dosti spremenil. To je bila tretja reforma študijskega programa. Še vedno je bil študij enoten tri leta in se je diferenciral šele v četrtem letniku študijskega. Boljšo kvaliteto v strokovnosti na področju posameznih panog je prineslo leto 1960/61, ko si je študent že ob vpisu natančno opredelil študijsko smer in je bil študij opredeljen glede na proizvodne panoge. Po statutu Biotehniške fakultete, ki ga je sprejel fakultetni svet 7. julija 1961, je fakulteta v celoti sprejela stopenjski študij. Pouk na fakulteti je bil organiziran po stopnjah in učnih smereh. Na biološkem oddelku so bile štiri smeri: botanična, zoološka, antropološka in biološka; na agronomskem oddelku je bilo pet smeri: poljedelska, živinorejska, sadjarsko vinogradniško vrtnarska, kmetijsko ekonomska, živilsko predelovalna. Gozdarski oddelk je imel gozdno proizvodno in gozdno tehniško smer, veterinarski oddelk pa farmsko, splošno in sanitarno živilsko smer.²⁷ Študentje so morali končati fakultetni pouk na prvi stopnji, če so želeli

²² ZAMU, IV/197, Agronomska fakulteta: Pravilnik o ureditvi Agronomske fakultete na Univerzi v Ljubljani, Učni načrt.

²³ ZAMU, IX/5, Splošni spisi, Nastavni plan.

²⁴ ZAMU, IX/5, Splošni spisi, Nastavni plan.

²⁵ ZAMU, IX/39, Študijski pravilnik Agronomske in gozdarske fakultete v Ljubljani.

²⁶ ZAMU, IV/245, Poročilo o delu FAGV 1954/55.

²⁷ ZAMU, IV/1599, Statut BTF za leto 1961.

Veterinarski oddelek Biotehniške fakultete (fototeka ZAMU)

nadaljevati študij na drugi stopnji. Prva oblika študija je omogočala študentu, da je že ob koncu drugega šolskega leta dosegel diplomu prve stopnje, ki je dokazovala pripravo za strokovni poklic. Prvi diplomski izpit je bil predvsem praktičen in ga je kandidat opravljal po predpisanem številu opravljenih izpitov. Za vpis na drugo stopnjo je bila predpisana diploma prve stopnje in dodatni izpit iz matematike, kar je veljalo za agronomski in gozdarski oddelek. Na veterinarskem oddelku je bil možen pogojni vpis tudi brez diplome prve stopnje ob pogoju, da kandidatu manjkata največ dva izpita, ki ju je moral opraviti do konca četrtega semestra.²⁸ V okviru stopenjskega študija je bilo tako omogočena diplomantom prve stopnje strokovna zaposlitev v gospodarstvu.

Številčni vpisi študentov, prvi profesorji ter strokovni predmeti

V prvem šolskem letu 1947/48 je bilo vpisanih 108 slušateljev, od tega 92 rednih in 16 izrednih.

Število slušateljev je izredno hitro naraščalo in ob razvoju novih oddelkov na fakulteti doseglo v študijskem letu 1957/58 že 480 rednih slušateljev. Ob preimenovanju v Biotehniško fakulteto je bilo v letu 1960/1961 vpisanih skupno 760 študentov, od tega 128 izrednih.²⁹

Poleg profesorjev matičarjev je fakulteta zaposlila še novo učno in administrativno osebje. V študijskem letu 1949/50 so na fakulteti kot redni profesorji predavali dr. Fran Zavrnik, ki je učil fiziologijo z anatomijo domačih živali, ing. Ivan Jelačin se je posvetil splošni in posebni živinoreji, dr. Simon Žibert pa je predaval splošno mikrobiologijo in zoohigijeno z veterinarstvom. Izredni profesor ing. Saša Konjajev je predaval kmetijsko mikrobiologijo in mlekarstvo, ing. Rudolf Turk pa statistiko in organizacijo kmetijske proizvodnje. Univerzitetni predavatelj prof. Viktor Petkovšek je študente učil botaniko.

Ves čas je primanjkovalo ustreznega strokovnega proforskega osebja, zato določene stolice niso mogle biti zasedene s stalnimi predavatelji in so si pomagali s honorarnimi. Dr. ing. Ladislav

²⁸ ZAMU, IV/1599, Statut Biotehnične fakultete za leto 1961, 57. člen.

²⁹ *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani*, priloga Statistični podatki.

Guzelj se je posvetil analitski kemiji, dr. ing. Branko Brčić pa anorganski kemiji. Prof. Ciril Bernot, ki je že poučeval na Višji pedagoški šoli, je tu prevzel pedagoško delo na področju poučevanja zoologije z osnovami evolucionizma, Vital Manohin je predaval meteorologijo s klimatologijo, docent Gospodarske fakultete Alojzij Vadnal pa je predaval višjo matematiko. Lektor Filozofske fakultete dr. Nikolaj Preobraženski je kot honorarni predavatelj poučeval ruski jezik, ing. Franc Premerl pa agrikulturno kemijo s prehrano rastlin. Splošni predmet osnove prava je začel poučevati doktor pravnih znanosti Gorazd Kušej, docent Pravne fakultete Božo Kobe pa politično ekonomijo.³⁰

V študijskem letu 1953/54 je imela fakulteta zaposlenih 9 rednih profesorjev, 8 izrednih, 2 predavatelja in 12 honorarcev z drugih fakultet.³¹ Vse do študijskega leta 1959/60 je fakulteta skladno z razvojem novih oddelkov in s tem povezanim povečanjem števila študentov močno okrepila svoj profesorski kader. V študijskem letu 1959/60, ko so bili odprti trije oddelki (agronomski, gozdarski in veterinarski oddelki) z osmimi semestri, je bilo na fakulteti zaposlenih 11 rednih profesorjev, 13 izrednih, 11 docentov in 2 strokovna delavca.³²

Gozdarski oddelki

Študij gozdarstva se je v preteklosti poučeval v okviru kmetijskega šolstva. Imeli smo gozdarske šole, višješolskih in visokošolskih institucij pa ne. V avstrijskem času so dali gozdarstvu obeležje nemški strokovnjaki. Slovenski študentje so potrebna znanja pridobivali na gozdarski akademiji v Maria-brunu pri Dunaju. Ustanovljena je bila leta 1813 in iz nje se je leta 1875 razvil gozdarski oddelki visoke šole za kulturo tal na Dunaju, ki je bila vse do zloma Avstrije edino visokošolsko gozdarsko učilišče. Tu so študirali slovenski strokovnjaki, saj diploma gozdarske akademije v Zagrebu, ustanovljene 1897. leta, v avstrijskih deželah ni veljala. Položaj se je nekoliko izboljšal z ustanovitvijo prve jugoslovanske države leta 1918, ko se je strokovna moč okrepila na račun absolventov gozdarskih fakultet v Zagrebu in Beogradu.³³ Kot prva je bila leta 1919 z združitvijo višje šole Višjega gospodarskega učilišča v Križevcih in gozdarske akademije v Zagrebu ustanovljena Gospodarsko-gozdarska fakulteta v Zagrebu.

*Terenske vaje študentov gozdarjev
(fototeka ZAMU)*

Slovenci smo do lastnega razvoja gozdarskih znanosti prišli po 2. svetovni vojni, ko so v novi gozdarski oddelki, ki je razširil delovno področje Agronske fakultete, v študijskem letu 1949/50 vpisali prvo generacijo študentov gozdarstva. Naloga nove študijske smeri je bila sledeča: "Vzgoji naj se splošni tip gozdarskega inženirja, ki naj sprejeme na fakulteti znanje, v taki širini in globini, da bo imel osnove za nadaljni razvoj v praksi, tako v gospodarstvu kakor v lastni industriji."³⁴

Prva predavna so se začela na Hacquetovi ulici v Ljubljani, nato pa je bila oddelku dodeljena stavba na Krekovem trgu 1. Leta 1957 je bilo sezidano poslopje inštituta za lesno in gozdno gospodarstvo ob Večni poti pod Rožnikom, kamor so se preselili štirje inštituti oddelka. Leta 1961 pa je bila otvoritev nove stavbe gozdarskega oddelka.³⁵

Dipl. ing. Franjo Sevnik, direktor Gozdarskega inštituta, in višji gozdarski inženir dipl. ing. Stanislav Sotošek sta bila matičarja oddelka. Prvi je bil leta 1949 imenovan za rednega profesorja gozdarske ekonomike, v petdesetih letih je poučeval ekonomiko gozdnega in lesnega gospodarstva. Stanislav Sotošek pa je v tem obdobju predaval uvod v študij gozdarstva in lesne industrije, leta 1950 pa je bil izvoljen za rednega profesorja za predmet gojenje gozdov. Študijski načrt, ki se je začel izvajati v letih 1951/52, je predvidel za prvi diplomski izpit opravljanje izpitov iz višje matematike, kemije, botanike, za drugi diplomski izpit iz geodezije, dendrometrije, varstva gozdov in čuvarstva lesa. Tretji diplomski izpit je zahteval znanje iz gojenja gozdov, mehanične predelave lesa, organizacije gozdnega in lesnega gospodarstva. Opraviti je bilo potrebno še zagovor diplomske naloge.³⁶

³⁰ ZAMU, IX/1 Spisi 1-200.

³¹ ZAMU, IV/245 Poročilo o delu fakultete za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo v letu 1954/55.

³² ZAMU, Seznam predavanj za študijsko leto 1959/60, str. 198-226.

³³ Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, str. 548.

³⁴ ZAMU, IX/39, Lik gozdarskega inženirja.

³⁵ ZAMU, IX/5, Agronska fakulteta, historiat.

³⁶ ZAMU, IX/39, Študijski pravilnik Agronske in gozdarske fakultete.

Predvidena je bila vzgoja gozdarskih strokovnjakov splošnega tipa brez posebne usmeritve. Potrebno je bilo redno obiskovanje predavanj, laboratorijskih in terenskih vaj ter seminarjev pa tudi opravljanje delovne prakse od 15. julija do 15. januarja.³⁷ S študijskimi reformami v letih 1960/61 so omejili študij na 8 semestrov oziroma na štiri leta. Na gozdarskem oddelku sta bili dve stopnji, od katerih je vsaka trajala štiri semestre.³⁸ Študij gozdarstva je bil na prvi stopnji enoten, na drugi pa se je delil na gozdno proizvodno in gozdno tehnično smer. V načrtu je bila predvidena tudi tehnološka smer.³⁹ S študijskim letom 1962/63 je bil na gozdarskem oddelku ustanovljen lesni odsek, ki je postal samostojen leta 1968.

Veterinarski oddelek

Kot naslednji v okviru obstoječe fakultete je bil z odlokom slovenske vlade 12. junija 1953 ustanovljen veterinarski oddelek. Osnovne naloge so bile vzgojiti "tip veterinarja splošne prakse",⁴⁰ omogočiti raziskovalno delo in zagotoviti terensko raziskovalno dejavnost.

Slovenski izobraženci so v preteklosti pridobivali ustrezna veterinarska znanja v tujini. V Avstriji je bila veterinarska šola ustanovljena leta 1777 na Dunaju in se je sprva imenovala živinozdravniški inštitut. Tu se je šolala večina slovenskih veterinarjev, ki so bili postavljeni za deželne živinozdravnike ali za profesorje veterinarstva na mediko-kirurških zavodih licejev vse do razpada Avsto-Ogrske.⁴¹ V letih 1896-1900 je bilo na tej šoli med 173 avstrijskimi absolventi le 6 Slovencev.⁴² Dr. Fran Zavrnik, matičar povojnega slovenskega veterinarskega oddelka, tudi sodi med absolvente te šole.

Veterinarsko šolstvo na Slovenskem ima svoje korenine v medikokirurškem zavodu ljubljanskega liceja in v njegovi stolici za veterinarstvo, ustanovljeni leta 1795.⁴³ Na Medikokirurškem zavodu v Ljubljani je služboval z nazivom profesor živinozdravništva v letih 1841-1850 dr. Janez Bleiweis, ki ga lahko prištevamo med prve slovenske stro-

kovnjake na veterinarskem področju.⁴⁴ Tu sta predavala še živinozdravnika Kogl in Verbič.⁴⁵

Leta 1918 ob nastanku Kraljevine SHS, ki je imela izrazito kmečki značaj, v njej ni bilo nobene veterinarske šole. Prva je bila ustanovljena leta 1919 v Zagrebu in je začela z rednimi predavanji leta 1920/21. Po petih letih se je kot Veterinarska fakulteta vključila v zagrebško univerzo. V štiridesetih letih je izšolala 1900 diplomiranih veterinarjev, med njimi 200 Slovencev.⁴⁶ Druga veterinarska fakulteta v Jugoslaviji je bila ustanovljena leta 1936 v Beogradu, tretja pa leta 1950 v Sarajevu.⁴⁷

V Sloveniji se je oddelek veterine razvil v okviru Agronomsko gozdarske fakultete v začetku petdesetih let. Dne 3. novembra 1956 je rektor ljubljanske univerze dr. Božidar Lavrič slovesno proglasil začetek rednega pouka na veterinarskem oddelku Fakultete za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo. Vodstvo je bilo poverjeno štirim profesorjem. Dr. Fran Zavrnik, ki je bil že profesor na zagrebški veterinarski visoki šoli, je bil pobudnik in glavni organizator veterinarskega oddelka in bil leta 1921 imenovan za profesorja histologije in embriologije na zagrebški univerzi. Med prvimi profesorji so bili še dr. Albin Sedej, ki je bil republiški veterinarski inšpektor, dr. Marjan Pavšič, ravnatelj Veterinarskega zavoda Slovenije, in dr. Stane Valentincič, polkovnik JLA. V svojih pogledih na ustanovitev veterinarskega oddelka v Sloveniji so matičarji zapisali: "Naša nova veterinarska fakulteta bo omogočila in olajšala študij veterinarstva na maternem jeziku mnogim sinovom našega naroda, saj jih danes 154 študira veterinarstvo na ostalih treh jugoslovanskih fakultetah. Obenem pa bo s pritegnitvijo študentov olajšala delo in posredno poboljšala študijske pogoje na teh fakultetah, ki so s slušatelji preobremenjene. V tem je tudi njen splošno jugoslovanski pomen."⁴⁸ Kot glavno nalogo so si zadali vzgojo veterinarskega kadra, znanstveno raziskovalno delo in stalno aktivno delo na terenski veterinarski problematiki, kakor tudi na dvigu domače živinoreje.⁴⁹

V šolskem letu 1956/57 se je vpisala prva generacija 35 rednih študentov in oddelek je začel svoje pedagoško raziskovalno delo. Skromne prostore je dobil v dveh paviljonih ukinjene srednje veterinarske šole in v prostorih Veterinarskega za-

³⁷ ZAMU, Seznam predavanj za zimski semester 1950/51, Določila o upravljanju prakse za slušatelje agronomskega in gozdarskega oddelka, str. 87.

³⁸ ZAMU, Seznam predavanj za študijsko leto 1960-61, str. X.

³⁹ ZAMU, Seznam predavanj za študijsko leto 1960-61, str. XVII.

⁴⁰ Srdjan Bavdek, *Spominski zbornik Biotehnične fakultete Univerze v Ljubljani 1947-1977*, str. 66.

⁴¹ Leon Šenk: Razvoj veterinarskega šolstva na Slovenskem. Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani 1947-1972, str. 51.

⁴² *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani*, str. 554.

⁴³ *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani*, str. 554.

⁴⁴ Glej *Zbornik Veterinarske fakultete Univerze v Ljubljani*, Profesor dr. Janez Bleiweis, vitez trsteniški, zdravnik in živinozdravnik.

⁴⁵ Leon Šenk, *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani 1947-1972*, str. 51-52.

⁴⁶ Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, str. 555.

⁴⁷ ZAMU, IV/197, Veterinarske fakultete v Jugoslaviji.

⁴⁸ ZAMU, IV/197, Agronomsko-gozdarsko-veterinarska fakulteta, Mapa št. 5, Pogledi matičarjev na organizacijo Veterinarskega oddelka Fakultete za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo Univerze v Ljubljani, Ljubljana, dne 22. januar 1955.

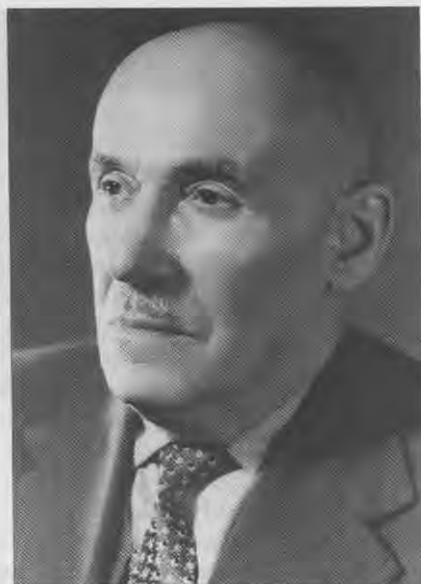
⁴⁹ Prav tam.

voda Slovenije. Študij se je začel kot 10 semestrski, kar je bilo značilno tudi za druge jugoslovanske veterinarske fakultete. Ko je leta 1958 izšel slovenski zakon o univerzi, ki je omejil študij na 8 semestrov, je morala fakulteta vsebinsko desetih semestrov skrajšati na štiri leta. V prvih štirih semestrih študija veterine v študijskih letih 1958/59 so predavali uvod v veterinarstvo, fiziko, kemijo, biologijo, botaniko (krmne, strupene in zdravilne rastline), anatomijo živali, histologijo z embriologijo, fiziologijo, fiziološko kemijo, parazitologijo in politično ekonomijo.⁵⁰ Študijski načrt je predpisal še predavanja iz prehrane domačih živali, živinoreje, patološke anatomije, patološke fiziologije, splošne in specialne mikrobiologije z imunologijo, klinične diagnostike, farmakologije s toksikologijo, splošne kirurgije z onihologijo, porodništva in sterilizacije z umetnim osemenjevanjem, patologije in gojitve divjadi, patologije - terapije in preventivne kopitarjev, patologije - terapije in preventivne prežvekovalcev, patologije - terapije in preventivne prašičev, patologije - terapije in preventivne mesojedov, patologije - terapije in preventivne perutnine in kuncev, patologije in gojenja rib in čebel. Poleg omenjenih predmetov je bila za sedmi in osmi semester predvidena še ambulantna služba, sodno veterinarstvo, higijena in tehnologija animalnih proizvodov, zoohigijena, upravno veterinarstvo in ekonomika živinorejske proizvodnje.⁵¹

Glavni vir predavateljev je bil Veterinarski znanstveni zavod Slovenije. Del profesorjev je bil že habilitiran na tujih univerzah. Fakulteta si je pomagala tudi s honorarno zaposlitvijo učnega osebja. Študijski načrt je predvidel sprva enotno ureditev brez stopenjskega študija, a se je v študijskih reformah diferenciral. V študijskem letu 1960/61 so v šestem, sedmem in osmem semestru uvedli usmerjanje v splošni in farmski študij. Leta 1961/62 je bila vpeljana nova živilsko sanitarna smer. Z novim statutom Biotehniške fakultete iz leta 1961 je bil uveden stopenjski študij s tremi stopnjami. Na prvi stopnji je študij trajal dve leti, na drugi osem semestrov, tretja stopnja je bila nadaljevanje drugostopenjskega študija v obliki magisterija oziroma specializacije. Leta 1961 se je oddelek veterine preimenoval v veterinarski oddelek Biotehniške fakultete. Leta 1990 se je Veterinarska fakulteta osamosvojila in postala samostojna članica ljubljanske univerze.

Biološki oddelek

Ukvarjanje z biologijo kot naravoslovno znanostjo sega daleč pred leto 1919, ko je bila z zako-

Profesor dr. Fran Zavrnik, rojen 12. novembra 1888 v Voličini. Veterinarstvo je študiral na Dunaju, kjer je leta 1913 diplomiral in leto kasneje doktoriral. Od leta 1947 do smrti leta 1963 je služboval na veterinarskem oddelku Biotehniške fakultete. Je matičar povojnega slovenskega veterinarskega oddelka (fototeka ZAMU)

nom kralja Aleksandra ustanovljena slovenska univerza v Ljubljani in se je začela v okviru Filozofske fakultete poučevati biologija. S tem se je ukvarjal že Vajkard Valvasor v znamenitem delu Die Ehre des Herzogthums Krain, kjer je v domačem jeziku navedel imena za razne vrste žit, stročnic, zdravilnih zelišč, praprotnic ter za sadeže raznih dreves in steblik. 18. stoletje, čas razsvetljenstva in tudi čas razcveta naravoslovja, je dalo tri pomembne avtorje: Valentina Popoviča, Antona Apostela in Italijana I. A. Scopolija, ki so doprinesli k razvoju bioloških znanosti. S floristiko so se konec stoletja ukvarjali še F. Wulfen, B. Hacquet in K. Zois.⁵² Dalje velja omeniti profesorja botanike Franca Hladnika na ljubljanski École centrale, ki je bil v času Ilirskih provinc zaslužen za ustanovitev Vrta domovinske flore oziroma današnjega botaničnega vrta ob Lžanski cesti.

Kmalu po ustanovitvi ljubljanske univerze leta 1919 je bil ustanovljen v okviru Filozofske fakultete biološki oddelek, ki je delo zastavil na podlagi koncepta avstroogrskih univerz. Združil je dva inštituta: botaničnega z botaničnim vrtom in zoo-loškega.⁵³ Predmet botanika je pričel predavati kot

⁵⁰ ZAMU, Seznam predavanj za študijsko leto 1958/59.

⁵¹ ZAMU, Seznam predavanj za študijsko leto 1958/59, Študijski načrt, str. 63.

⁵² Viktor Petkovšek: Biologija v našem izobraževanju. *Spominski zbornik Biotehnične fakultete Univerze v Ljubljani 1947-72*, str. 43-44.

⁵³ Š. Sušec-Michieli: Raziskovalno delo iz biologije. *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani: 1947-1967*, str. 61.

gost redni profesor zagrebske Veterinarske fakultete dr. Fran Jesenko, ki je aprila 1920 postal redni član Filozofske fakultete. Ukvarjal se je predvsem z rastlinsko fiziologijo in genetiko. Žal so se njegova profesorska leta kmalu iztekla, saj je tragično preminil zaradi posledic nesreče v gorah leta 1932. Njegovo mesto je prevzel zagrebski botanik Štefan Horvatić, vodil inštitut vse do vojne leta 1941. Nasledil ga je dotedanji asistent Gabrijel Tomažič, ki je to delo opravljal do leta 1954. Nato je bil imenovan za predstojnika botaničnega inštituta prof. dr. Ernest Mayer.

Do leta 1946/1947 je študij potekal po načelih avstrijskih univerz s tremi diplomskimi izpiti. V skupini A so študentje polagali izpite iz zoologije in botanike, pod B iz fiziologije in geologije, pod C pa iz fizike ali kemije. V študijskih letih 1946/47 je prišlo do prve reforme študija. Uvedeni so bili delni izpiti. Glavni ustni diplomski izpit so opravljali po osmem semestru iz snovi diplomskega dela in iz pregleda celotne snovi glavnih predmetov (splošna biologija, splošna zoologija). Diplomsko nalogo so kandidati izbrali iz poljudne panoge: splošne zoologije, biologije, botanike, fiziologije ali antropologije.⁵⁴

Profesor dr. Fran Jesenko. V zimskem semestru 1920/21 je kot gost zagrebske veterinarske fakultete predaval botaniko, aprila 1920 pa je postal redni profesor Filozofske fakultete (fototeka ZAMU).

Do leta 1960 so sledili še razni poskusi reforme študija biologije. Ko se je biološki oddelek vključil v sklop Biotehniške fakultete, je tudi študij biologije zajela splošna reorganizacija visokega šolstva z vpeljavo stopenjskega študija, ki je omogočil stu-

dentom na prvi stopnji celovit dvoletni zaključeni študij z možnostjo zaposlitve. Na drugi stopnji so bile štiri smeri: biološka, antropološka, botanična in zoološka.⁵⁵ Ob reorganizaciji učnega sistema so ukinili dotedanje inštitute in ustanovili pet kateder: za antropologijo, aplikativno botaniko, botaniko, zoo- in fitofiziologijo ter zoologijo.

Zoolški inštitut je bil ustanovljen v začetku leta 1920 in se je usmeril v splošno biologijo, zoološko sistematiko s filogenijo in zoogeografijo. Njegov prvi predstojnik je postal dr. Jovan Hadži, ki je bil habilitiran za privatnega docenta zagrebske Filozofske fakultete. Od leta 1913 je bil honorarni predavatelj za zoologijo na gozdarsko agronomski fakulteti zagrebske univerze. Po prvi svetovni vojni se je odzval vabilu novoustanovljene ljubljanske univerze in bil leta 1920 izvoljen za izrednega profesorja zoologije in predstojnika zoološkega inštituta.⁵⁶ Postavil je pomembne temelje zoološki katedri in znanstvenemu delu na področju biologije na ljubljanski univerzi.

Njegovo delo je nadaljeval dr. Miroslav Zei, ki je bil leta 1948 nastavljen za izrednega profesorja za zoologijo na ljubljanski univerzi. Leta 1956 je postal predstojnik tega inštituta.

Leta 1957 je zakon o univerzah omejil trajanje študija na osem semestrov. Prirodoslovno matematično filozofska fakulteta je bila znova razdeljena na filozofsko in naravoslovno fakulteto. Naravoslovna fakulteta se je leta 1960 združila s Fakulteto za rudarstvo, metalurgijo in kemijsko tehnologijo v novo Fakulteto za naravoslovje in tehnologijo, le biologija je prešla na agronomijo, gozdarstvo in veterino.⁵⁷ Z izgradnjo Filozofske fakultete na Aškerčevi cesti je oddelek tam dobil svoje prostore.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ZAMU - Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani

fondi: Rektorat IV
Biotehnika IX
Seznami predavanj

LITERATURA

Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev, Ljubljana 1957.

Biotehniška fakulteta: 1947-1982, Ljubljana 1982.

Biotehniška fakulteta: 50 let: 1947-1997, Ljubljana 1997.

⁵⁵ ZAMU, Seznam predavanj za študijsko leto 1962-1963, str. X.

⁵⁶ *Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev*, Ljubljana 1957, str. 18.

⁵⁷ Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, str. 613-618.

⁵⁴ ZAMU, Seznam predavanj za zimski semester 1950/51, Biološki oddelek, str. 21.

Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani: 1919-1969, Ljubljana 1969.

75 let Univerze v Ljubljani: 75 let neprekinjenega delovanja Univerze v Ljubljani: 1919-1994, Ljubljana 1994.

Pomen Univerze v Ljubljani za Slovence in državo SHS, Ljubljana 1927.

Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani: Spominski zbornik 1947-1967, Ljubljana 1967.

Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani 1947-1972, Ljubljana 1972.

Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani 1947-1977, Ljubljana 1977.

Zbornik ljubljanske univerze, Ljubljana 1989.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Naturwissenschaften und die Gründung der Biotechnischen Fakultät

Das Studium der Agronomie entwickelte sich in der Vergangenheit zunächst im Rahmen der naturwissenschaftlichen Fächer an den naturwissenschaftlichen Fakultäten. Zu Beginn der siebziger Jahre des 18. Jahrhunderts erhielt das philosophische Studium am Jesuitenkollegium einen Lehrstuhl für Agronomie. Später wurde es an Lyzeen organisiert, die durch die Reform des österreichisch-ungarischen Schulwesens in den Jahren 1848/49 aufgehoben wurden. Die Agronomie als Studienfach verlor viel an Bedeutung und wurde als Wahlfach eingestuft. Zur Zeit der Gründung der slowenischen Universität nach dem Ende des Ersten Weltkriegs erlangte die Agronomie keinen Platz im Rahmen des universitären Studiums, waren doch alle diesbezüglichen Bemühungen der slowenischen Agronomen umsonst. Erst im Jahre 1947 nahm die Agronomische Fakultät den Studienbetrieb auf und wechselte im Lauf der Jahre durch Einbeziehung der forstwirtschaftlichen, tiermedizinischen und biologischen Abteilung ihren Namen. Ab 1961 nannte sie sich endgültig Biotechnische Fakultät.

Folgende Wissenschaftler wurden als die drei ersten Professoren berufen: Alfonz Pirc, Bogdan Vovk und Vinko Sadar. Sie standen vor der schwierigen Aufgabe, ein Studienprogramm für das agronomische Studium zu erarbeiten. Aufgrund von Beratungen in Belgrad, auf Interfakultätskonferenzen und Sitzungen des Hochschulrates beim Ministerium für Wissenschaft und Kultur der Volksrepublik Slowenien wurde die Studienordnung der Fakultät angenommen. Das Studien-

programm wurde den slowenischen Verhältnissen angepaßt und wich von den anderen jugoslawischen Republiken ab, die einen größeren Produktionsraum und eine größere Studentenzahl besaßen. Geringere Veränderungen entstanden im Jahre 1957, als das Studium durch das Universitätsgesetz auf 8 Semester beschränkt wurde. Bis dahin bestand zusammen mit der Praxis ein neunsemestriges, an der Tiermedizinischen Fakultät sogar ein zehensemestriges Studium. Das Studienprogramm blieb in seinem Wesen vorwiegend unverändert.

Einen größeren Wendepunkt bedeutete die Einführung eines neuen Studienprogramms im Studienjahr 1960/61. Das Studium wurde damals nach Produktionszweigen definiert. Das Studium an der agronomischen Abteilung wurde in fünf, an der forstwirtschaftlichen Abteilung in zwei Studienrichtungen aufgegliedert. Nach ausländischem Vorbild wurde im Jahre 1953 der Agronomisch-forstwirtschaftlichen Fakultät noch die tiermedizinische Abteilung angeschlossen, die drei Studienrichtungen entwickelte. Im Laufe der Entwicklung erhielt die Fakultät im Jahre 1960 noch eine biologische Abteilung, die bis dahin im Rahmen der Naturwissenschaftlich-mathematischen Fakultät wirkte. Sie gliederte sich in vier Studienrichtungen. Mitte der sechziger Jahre wurde noch das ordentliche Studium der Lebensmitteltechnologie eingeführt, das ursprünglich im Rahmen der agronomischen Abteilung organisiert war.

Zunächst engagierte die Fakultät Lehrkräfte von der Forstwirtschaftlichen Fakultät in Zagreb, vom Landwirtschaftsministerium und von anderen Fakultäten der Universität Ljubljana. Die neue Fakultät litt lange Zeit unter Platzmangel. Im Jahre 1957 wurde an der Straße Večna pot unter dem Rožnik ein Gebäude für das Institut für Holz- und Forstwirtschaft errichtet. Im Jahre 1961 wurde das Gebäude der forstwirtschaftlichen Abteilung eröffnet. Das Gebäude der Abteilungen für Agronomie und Lebensmitteltechnologie, das die Fakultät im Oktober 1969 in der Jamnikarjeva ulica unter dem Rožnik erworben hatte, entwickelte sich zu einem modernen biotechnischen Zentrum. Die tiermedizinische Abteilung war auf verschiedene Standorte verstreut, seit 1961 befindet sie sich in der Gerbičeva ulica in Ljubljana.

Im ersten Studienjahr 1947/48 waren an der Fakultät 108 Hörer immatrikuliert, davon 92 ordentliche und 16 außerordentliche. Die Zahl der Studenten und Professoren wuchs schnell, so daß im Jahre 1961 760 Studenten immatrikuliert waren, davon 128 ordentliche. Im Studienjahr 1959/60 lehrten an der Fakultät 11 ordentliche und 13 außerordentliche Professoren, 11 Dozenten und zwei wissenschaftliche Mitarbeiter.

izvirni znanstveni članek

UDK 639:908(497.4 Snežnik)
prejeto: 26. 3. 2001

Alenka Kačičnik Gabrič

dipl. zgodovinarica, arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana

Lov in ribolov na snežniškem posestvu

IZVLEČEK

Lov in ribolov na snežniškem veleposestvu nikoli nista predstavljala ekonomske močne gospodarske panoge, vendar so se novi lastniki po letu 1853 vseeno močno zavzeli za povečanje staleža precej iztrebljene divjadi, saj jim je lov pomenil zelo cenjeno zabavo. Izmed divjadi so zaščitili medveda in veliko uharico, medtem ko so volkove sistematično streljali. Z ribolovom sicer niso imeli toliko veselja, kljub temu pa so v grajskem ribniku in bližnjih potokih lovili za lastno zabavo in za potrebe grajske kuhinje.

KLJUČNE BESEDE

Snežnik, lov, ribolov

SUMMARY

HUNTING AND FISHING AT THE SNEŽNIK ESTATE

Hunting and fishing at the Snežnik estate never presented a strong economic line. Despite so the new owners strove considerably after the year 1853 to enlarge the number of the much exterminated game, as hunting was an appreciated amusement. Of the game the bear and the owl were protected whole the wolfs were being systematically shot. They did not as much enjoy fishing but despite so they would fish for their own pleasure and for the needs of the castle kitchen in the fish pond and in the near streams.

KEY WORDS

Snežnik, hunting, fishing

Gozdarsko veleposestvo Snežnik, precej oddaljeno od večine danes pomembnih prometnih poti po slovenskem ozemlju, je bilo varno domovanje in zatočišče vsakovrstne divjadi. Veliko gozdnato območje se na zahodu skoraj dotakne Jadranskega morja, na severu se preko Javornikov, Trnovskega gozda in planote Hrušice nadaljuje v Alpe, na jugu pa se kraški gozd vleče preko hrvaškega Gorskega Kotarja in Dinarskega gorstva globoko v bosanske gozdove. Lega snežniškega veleposestva s 1796 metrov visokim Snežnikom ima celo visokogorski značaj. Prebiralni način gojenja gozda daje s svojo podrastjo izvrstne pogoje za gibanje in skrivanje divjadi. Tu še danes domujejo medvedi, volkovi, lisice, risi, divje mačke, zajci, različne vrste pernate divjadi, v Cerkniškem jezeru pa razne vrste rib.

Ljudje pod Snežnikom so v času, ko je bil nadzor lastnikov šibak, po mili volji lovili divjad, posebna poslastica pa je bila tako imenovana visoka divjad, ki je bila po takratnih predpisih posebej "rezervirana" za lastnike lovišč oziroma za plemstvo.

Ko je snežniško posestvo kupil nemški knez Oto Viktor Schönburg Waldenburg, so bili gozdovi dokaj borno naseljeni z divjadjo, ki naj bi jo v brezvladju petdesetih let 19. stoletja iztrebili okoliški domači divji lovci. V letu 1848 je postal lov prost za vsakogar, tako stanje pa je trajalo do izdaje ustrezne zakonodaje, to je lovskega patenta leta 1849 in odredbe leta 1852.¹ Ker je bil lov prijetna in zelo željena zabava za novega lastnika in njegove plemiške goste, so novodošli lastniki kaj hitro poskrbeli za ponovno naselitev različne divjadi, posebej jelenov, ki so jih pripeljali iz Mecklenburga in Ogrske, na Snežniku. Sam takratni direktor in upravitelj posesti Henrik Etbin Schollmayer Lichtenberg je z lovskega vidika, verjetno malo pretirano samohvalno, področje primerjal s stanjem divjadi v vzhodni Rusiji.²

Posebej na južni strani posestva so bili snežniški gozdovi močno obremenjeni s pravico kmetov do paše. Predvsem veliki ovčarji iz Krasa in Istre so poleti vodili v za pašo zakupljene gozdove številne črede ovac, zraven pa je sodilo še nekaj koz, ki na mladem drevju navadno naredijo ogromno škode.³ Ko se je zrak v višjih legah proti jeseni ohlajal, so se s tropi drobnice spet pomikali proti morju. Seveda na načrtno gojenje in vzgajanje gozdov, prav tako pa tudi stalež divjadi to ni pozitivno vplivalo. Poleg te škode so v nekaterih

predelih gozd požigali, da bi dobili boljšo pašo. Ob zahtevi novosprejetih državnih zakonov, ki so narokovali umno gospodarjenje, so na veleposestvu Snežnik konec 19. stoletja dosegli, da kmetje niso več pasli v njihovih gozdovih. Najpozneje so pašo opustili v revirju Gomanjce.⁴

O postavitvi obore in gojenju jelenjadi v Leskovi dolini je Schollmayer že leta 1912 v reviji Lovec objavil članek Jeleni na snežniški graščini, sicer natisnjen brez navedbe avtorja, vendar se koncept nahaja med ostalim snežniškim arhivskim gradivom.⁵ Podatke zanj je črpal iz poročil, ki so jih morali o vsakoletnem roku jelenov pisati nadzorniki posameznih snežniških gozdnih revirjev, evidenco odstrelov pa so vodili centralno na snežniški upravi. Povzetek tega članka je delno zajet tudi v poglavju o lovstvu in ribištvu v njegovem sestavku Snežnik in schönburški vladarji.⁶

Kasneje so Schönburgi želeli naseliti v svojih revirjih še fazane in kunce, na višje ležečih področjih tudi gamse, vendar se ti na življenske razmere na snežniških terenih niso mogli prilagoditi.⁷

Ruk jelenov in oglašanje divjih petelinov v lovskih revirjih so Schönburgi izredno vestno spremljali, tako preko poročil lovskih uslužbencev ali pa so prišli kar sami, ali celo s prijatelji, opazovat dogajanje med divjadjo. Herman von Schönburg Waldenburg, zadnji lastnik posestva, je v svojih spominih na več mestih pisal o divjih živalih, ki jih je že kot otrok srečal na Snežniku. Nekatere so se mu močno vtisnile v spomin. Poleg človeške ribice, ki jo je imel služabnik Jakob v stekleni posodi v kleti, je bil to še uplenjeni volk, ki so ga lovci za ogled družini položili na grajski most.⁸ Pisal pa je tudi o prijetnem presenečenju ob ugotovitvi, da Italijanom na Mašunu po prvi svetovni vojni ni uspelo ponovno iztrebiti jelenjadi. Jeleni so se v času ruka dokaj močno oglašali. Oglašalo naj bi se bilo približno dvanajst jelenov. Nanje pa niso streljali le vojaki obeh vojskujočih se strani, pač pa zaradi lakote in stiske tudi okoliški prebivalci. Posebej je lakota pestila begunce in skrivače, ki so se kot sence večkrat pojavili in izginili v temnih in globokih gozdovih. V tednih poleti 1919, ko je Herman Schönburg Waldenburg bival na Mašunu, je več snežniških uslužbencev izgubilo življenje, nekajkrat pa so streljali tudi na njegov

¹ von Schollmayer Lichtenberg, *Snežnik in schönburški vladarji*, str. 67.

² AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 101, št. 2462, Schollmayerjev zapis Lov na področju kranjskega Snežnika.

³ *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog*, I, SAZU, str. 447-448.

⁴ von Schollmayer Lichtenberg, *Snežnik in schönburški vladarji*, str. 63.

⁵ Jeleni na snežniški graščini. Lovec, III, 1912, št. 2.

⁶ AS 778, Graščina Snežnik, knj. 7, Schneeberg und die Dynasten von Schönburg. Geschichte der Herrschaft Schneeberg in Krain, II. Band.

⁷ von Schollmayer Lichtenberg, *Snežnik in schönburški vladarji*, str. 68.

⁸ von Schönburg Waldenburg, *Gehörtes und Gesehenes*, str. 33.

avto.⁹ Jelenja čreda se je po vojni kmalu spet številčno okrepila in v nekaj letih so spet slišali več kot sto rukajočih jelenov.¹⁰

Velikih lovskih pogromov za zabavo na Snežniku niso prirejali. Vsak lovec je moral loviti čakajoč, z zalazom na vozu ali naskakovanjem peš.¹¹ Tudi streljanja "od zadaj" knez ni dopuščal. Princ Herman je bil zaradi lovske neposlušnosti pripravljen kaznovati tudi nečaka Wolfa, svojega pravnega naslednika na fidejkomisnem posestvu.¹²

Nasploh je bil Herman v očeh nekaterih ljudi posebnež. Bil je zahteven glede reda v gozdu in učinkovite gozdarske službe. Celo njegov osebni lovec Lojze Sterle je, čeravno ga je kot človeka zelo cenil, o njem dejal, da glede lova pretirava. Po Hermanovem mnenju je bilo vsake stvari in živali škoda. Ko je na Obramcu odstrelil lihega kronskega šestnajsteraka, se je ob mrtvem jelenu celo razjokal.¹³

Za lov v posameznih gozdarskih revirjih je vsepovsod veljal isti režim. Strogo pa je bilo prepovedano loviti po parku, ki se je raztezal okoli gradu, če se je divjad v njem sploh pojavila. Območje parka je bilo zato posebej označeno z mejnimi kamni, pobarvanimi z rdečo oljnato barvo. Zajemal je področje pod Počivalnikom do žage na Obrhu. Če je bilo treba kakšno žival na tem območju kljub temu ustreliti, si je moralo osebje za odstrel najprej pridobiti posebno gospodarjevo dovoljenje.¹⁴ Največkrat so se kot motili miru v parku pojavili otroci iz Šmarate ali iz Kozarišča, pa tudi iz nekaterih nekoliko bolj oddaljenih vasi ali otroci grajskih uslužbencev. Iz parka jih je preganjal čuvaj grajskega parka, večkrat pa so z okrožnicami opozarjali starše, naj otrokom prepovedo igro v parku.¹⁵ Na obrobju parka je Herman leta 1913 postavil neoklasicistično plastiko Diane, grške boginje lova. Kip je kupil na umetniški razstavi v Salzburgu, njegova umeščenost na robu posesti, ki je tudi v ostali Evropi dokaj nenavadna, pa simbolično označuje Snežnik za lovsko posest schönburške knežje družine, za kar je v glavnem tudi v resnici služil.

Staro lovsko orožje iz zbirk Slovenskega lovskega muzeja (Tehniški muzej Slovenije (Publikacije TMS 17), Ljubljana 1985, str. 46)

Kljub temu, da je medved poleg volka in risa veljal za škodljivo žival, so medvede na snežniškem posestvu zaščitili. Odstrel so dovoljevali le redkim posameznikom iz svoje družine. Princ Herman je svojega prvega medveda ustrelil 26. aprila 1893 z visoke preže v Leskovem grmu, princ Ulrik, Hermanov mlajši brat, pa 24. julija 1898 na zalazu pod hribom Grajševka. 23. julija 1900 se je knez Henrik Meklenburški, njun bratranec, ki je bil na Snežniku pogost lovski gost, na zalazu v Leskovem grmu srečal z medvedko in njenima mladičema. Starejšega mladiča je princ Henrik ustrelil, medvedka pa ga je zaradi tega napadla. Vendar se je takrat oglasil mlajši mladič, kar je medvedkino pozornost preusmerilo nanj in princ je nepoškodovan odnesel celo glavo.¹⁶ V spomin na dogodka, ko sta padla "Hermanov in Henrikov medved", so na obeh krajih, kjer sta bila medveda ustreljena, postavili spominske kamne,¹⁷ ki po besedah sedanjega oskrbnika gradu še danes označujejo kraj ulova. Nagačen "Hermanov" medved pa še danes krasi vhodno avlo snežniškega gradu.

Lastniki so bili zaradi zaščite medvedov pa tudi druge ščitene divjadi vedno pripravljeni povrniti škodo, ki jo je povzročala kmetom na njivah in živini.

Škodo so medvedi delali tudi graščini sami, vendar si lastniki kljub temu glede zaščite niso premislili. Za odstrel vsakega medveda na graščinski zemlji so dobro pretehtali vsa dejstva za in proti, preden so ga dovolili. Tudi ko je leta 1910 medved v nekaj dneh raztrgal več velikih in močnih jelenov v bližini prostora za krmljenje divjadi v jelenji obori v Leskovi dolini, Schollmayer ni

⁹ von Schönburg Waldenburg, *Gehörtes und Gesehenes*, str. 106.

¹⁰ von Schönburg Waldenburg, *Gehörtes und Gesehenes*, str. 109.

¹¹ von Schollmayer Lichtenberg, *Snežnik in schönburški vladarji*, str. 71.

¹² Sterle, *Fant, to pa so čakani in pol!* str. 22. V knjigi je Hermanov nečak, naslednji nosilec in upravitelj fidejkomisnega posestva Lož - Snežnik, imenovan Ulrik, ker Herman svojih otrok ni imel. Bodoči snežniški uživalec po fidejkomisni ustanovitveni listini je bil Hermanov nečak Wolf, prvorojeni sin Hermanovega brata Ulrika, ki ni imel nobenega sina z imenom Ulrik. Zato je verjetno v navedenih spominih prišlo do zamenjave imen.

¹³ Sterle, *Fant, to pa so čakani in pol!* str. 18.

¹⁴ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 101, št. 2462.

¹⁵ Sterle, *Fant, to pa so čakani in pol!* str. 5.

¹⁶ von Schollmayer Lichtenberg, *Snežnik in schönburški vladarji*, str. 67.

¹⁷ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 103, št. 2466.

*Medveda so na snežniškem posestvu zaščitili
(Lovec, 2000, št. 5)*

želel sam prevzeti odgovornosti za odstrel. Za nadaljna navodila je pisno prosil lastnika princa Hermana, ki mu je poslal telegram iz Hermsdorfa pri Dresdnu in odobril nujni odstrel s poudarkom, če se medved pač ne da odgnati. Sosednja veleposestva medveda niso ščitila, za vsakega ustreljenega medveda pa je dežela Kranjska lovcu izplačala odstrelno premijo.¹⁸ Ker so sosedje rjave medvede redno odstreljevali, se je njihov stalež vedno gibal okoli šest živali na snežniškem področju.

Posebej veliko je bilo na Snežniku volkov, ki so jih neusmiljeno preganjali in lovili, kar je bila splošna praksa, saj je za vsakega ulovljenega volka graščinska blagajna iz lovskega fonda izplačevala posebno premijo. Zanimivo je, da se je število volkov povečalo vsakokrat, ko je južno od Gorskega Kotarja, v Bosni ali pa še nižje na jugu, pritisnila močna zima. Zveri so iskale prijaznejšega domovanja in so se zatekale na sever v snežniške gozdove. Ker jim je zaradi povečanega števila tudi tu zmanjkovalo hrane, so vedno bolj pritiskale k človeškemu bivališčem. Kadar so snežniški logarji zasledili v gozdovih trop volkov, so na snežniški graščini med gozdarskim osebjem zavladale izredne razmere.¹⁹

Poleg različnih poizkusov iztrebljanja volkov z nastavljanjem zank, pastí, zastrupljene mrhovine, ki niso dali posebnih rezultatov, stupena mrhovina pa je bila poleg tega še nevarna, ker je nastavljen strup lahko našel zaščiteni rjavi medved, so na posestvu prirejali posebne, velike pogrome na volkove. V njih so sodelovali vsi, ki so znali držati puško ali krepelce za zganjanje zveri v rokah ter so bili sposobni prenašati velike napore gibanja na širnem območju, pokritem s povprečno meter visoko snežno oddejo. Zganjali so jih tako, da so vol-

kovom na debela dreves na velikem obkroženem območju navezali vrvi s pisanimi plapolajočimi krpami različnih tkanin, dolgih od 30 do 50 cm, ki naj bi volkove prestrašile. Najrajši so uporabljali kričeče modre, rumene in rdeče krpe. Izjemoma so uporabljali krpe zelene in bele barve, vendar se je izkazalo, da so na mestih teh barv volkovi največkrat pobegnili iz obkoljenega območja, ker so bili teh barv navajeni iz svojega naravnega življenjskega prostora. Poleg tega je bila bela krpa v sneženih pogojih zelo neizrazita in zvitega volka ni mogla prestrašiti. Kadar je med lovom zmanjkalo krp katerekoli barve, so na vrvi navesili vse, kar so takrat nosili s seboj, pa so lahko tisti trenutek brez večje škode pogrešili. Tako so se včasih na vrveh znešle tudi lovske suknje, klobuki, robci, nahrbtniki in drugo.²⁰ Gibanje volkov so pozimi spremljali po sledih v novem snegu. Ko so se volkovi umikali proti s krpami zaprtemu področju, so jim le-tega sproti zmanjševali in jih na koncu na zelo majhnem odprtem delu obkoljene površine postrelili. Lovci so morali biti pri tem načinu lova zelo previdni, disciplinirani in tihi. Volkovi pa so se po daljšem času in večkratnih poizkusih navezanih krp navadili in jim niso več predstavljale ovire, ki bi jih prestrašila.²¹

Velik problem pri sistematičnem iztrebljanju volkov je bila po letu 1918 državna meja, ki je snežniško posestvo razdelila na dva dela med Italijo in Jugoslavijo. Obe državi sta snežniško posest, ki je pripadla njunima državam, sekvestirali, vendar je bil sekvester v Italiji le na papirju in se v resnici ni izvajal.²² V Jugoslaviji pa si je Herman Schönbürg Waldenburg dolgo prizadeval, da so mu vrnilo posestvo.²³

Domačini so v snežniških gozdovih lovili polhe. Polharji so v preteklosti uživali kot služnost ali pa so za ulovljene polhe lastniku gozda morali plačati odškodnino oziroma odkupnino. Po letu 1848 je bil lov na polhe prost vseh dajatev. Polhov je bilo veliko, kmečkim ljudem so pomenili poslastico v vsakdanjem enoličnem in revnem jedilniku. Polšje meso je zelo mastno, pripravljali pa so ga na različne načine. Če so uspeli v jeseni, ko je od srede septembra do konca oktobra najbolj ugoden čas za poljši lov, naloviti veliko polhov, so jih hranili nasoljene v kadeh in jedli vso zimo. Odrte kožuške polhov so posušili in krzno uporabili za izdelavo zimskih kučem, v tej obliki poznanih samo na Notranjskem. Pozimi so jih nosili domači moški. Viške izdelanih kučem in nastrojenih kož

²⁰ Sterle, Fant, to pa so čekani in pol! str. 53.

²¹ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 70, št. 1994, Lov na volkove na Kranjskem Snežniku, Snežnik, 15. 2. 1937.

²² von Schönbürg Waldenburg, *Gehörtes und Gesehenes*, str. 112.

²³ Več glej Alenka Kačičnik Gabrič: Arhivsko gradivo graščine Snežnik. *Kronika*, 48, 2000, 48, št. 1-2, str. 3-12.

¹⁸ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 101, št. 2462.

¹⁹ Sterle, Fant, to pa so čekani in pol! str. 61.

so tudi izvažali. Ker so strojene polšje kože tanke in voljne, so si bogati kupci z njimi podlagali zimsko oblačila. Polšjo mast so raztopili, doma so jo uporabljali kot zdravilo za ljudi in živino, nekaj pa so jo lahko prodali lekarnam po dokaj visokih cenah.²⁴

V obširnih gozdovih je bilo obilo prostora tudi za pernato divjad. Ob rjavem medvedu je princ Herman zaščitil tudi veliko uharico.²⁵ Poleg planinskega orla v višje ležečih območjih ter jezerskega orla in črne štoklje ob Cerkniskem jezeru je tod živelo še veliko kurjadi. Ples in petje divjih petelinov ob dvorjenju so snežniški gospodarji vsako leto pozorno spremljali in lahko se je zgodilo, da so istočasno poslušali z enega stojišča celo dvanajst petelinjih pevcev, ki so ob petju in plesu pozabili na vso previdnost. Izkušen in previden strelec je v enem dnevu lahko ustrelil pet divjih petelinov, tri zjutraj in dva ob večernem obredu.²⁶ Posebej vnet poslušalec in opazovalec divjih petelinov je bil Hermanov prijatelj Douglas Morton, ki je prišel na Snežnik vsako pomlad, da bi si privoščil užitek poslušanja petelinjega svatbenega plesa.

Snežniški gospodarji so izkoriščali tudi svoje ribolovne pravice na Cerkniskem jezeru, ki so si jih delili z lastniki graščin Planina pri Postojni (Haasberg) in Bistra. Zaradi premalo natančno dogovorjenih ribolovnih pravic so se med seboj večkrat sprli, dokler leta 1904 Schollmayer ni izpeljal akcije, da so vse pravice in dolžnosti na posameznih območjih jezera natančno določili in zapisali. V svoji pismeni pobudi za tako rešitev je zapisal, da "se drugače preprirov in sodnih procesov ne bodo nikoli rešili".²⁷ Drug problem je bila posebnost, ki si jo je privoščilo presihajoče jezero in je povzročala spore med lastniki ribolovnega revirja ali njihovimi zakupniki in kmeti, katerih polja in travnike je jezero vsako leto znova poplavlilo. Ko je jezero odteklo, so za njim ostale v blato zarite ribe, ki so zaradi pomanjkanja vode kmalu poginile. Dokler so bile še žive, so jih kmetje na veliko pobirali po svojih poljih, uživalci ribolovnih pravic pa so se zaradi tega čutili prikrajšane. Ribolovni zakon je razsodil, da kmetje do teh rib, kljub temu, da jih lahko najdejo na svojih zemljiščih, nimajo pravice, pobirajo jih lahko lastniki ribolovnih pravic, vendar morajo kmetom izplačati vso škodo, ki jim jo naredijo pri iskanju rib.²⁸

Johan Elias Ridinger: Jelen, jedkanica iz 18. stoletja
(Tehniški muzej Slovenije (Publikacije TMS 18),
Ljubljana 1991, str. 53)

Ker Schönburgi sami niso tako zavzeto ribarili kot so lovili divjačino, so svoj ribolovni revir, označen s signaturo 104 - Lož, ki je zajemal območje voda obeh potokov Obrh, t. j. od Vrhniko do Dan in ob gradu do istoka ob Šmarati in Pudobu ter dotoku potoka iz Loža ob graščinskem poslopju, in še na gornjem delu Cerkniskega jezera do črte, ki vodi od kamna pri vasi Otok na kamen ob vodi Breg, kjer se črta lomi in vodi dalje do cerkve v Lipsenju, oddajali v zakup. Dolgoletni zakupnik snežniškega ribolova je bil Janez Krašovec iz Pudoba, ki je 1. januarja 1913 ponovno za deset let, do 31. decembra 1922, z graščino sklenil zakupno pogodbo. Zakupnina je znašala 360 kron, plačati pa jo je moral v dveh polletnih obrokih in sicer 1. julija in 1. decembra.²⁹

Da tudi pri ribolovu ni šlo vedno vse gladko, priča njegova prošnja za znižanje zakupnine v letu 1908, ko je dolgotrajna poletna suša pomorila veliko rib, največ škode pa je suša prizadejala ribjemu zarodu. V zakupno pogodbo so vnesli še zaščitno klavzulo za zakupnika. Letna zakupnina se mu je znižala na 320 kron, če se je med raki v zakupljenih ribolovnih vodah pojavila kuga in zmanjšala število rakov.

V vodah ob gradu in v grajskem ribniku je bilo ribarjenje prepovedano. Tu so grajski ribolov opravljali v lastni režiji in za lastne potrebe, grajski lastnik in njegovi gostje pa so za svojo zabavo lahko lovili na trnek tudi v vseh ostalih graščinskih vodah, vendar so morali za vse ulovljene ribe zakupniku plačati ulovnino.³⁰

²⁹ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 110, št. 2485.

³⁰ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 110, št. 2485.

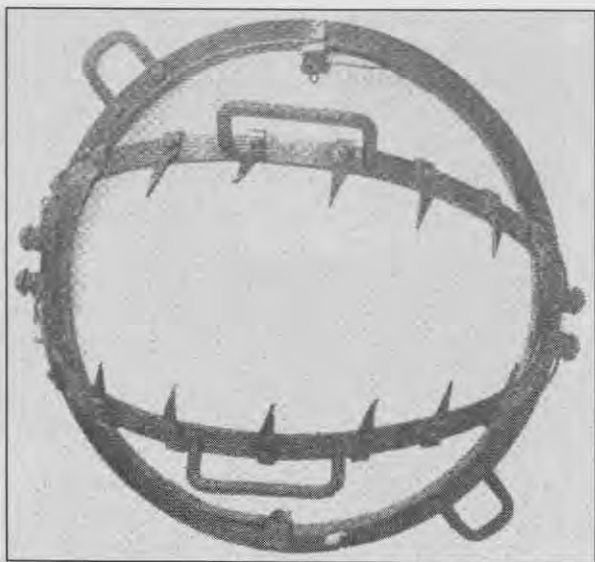
²⁴ Več glej Angelos Baš: Polšji lov na Slovenskem. *Traditiones*, 10-12, 1984, str. 35-57.

²⁵ von Schollmayer Lichtenberg, *Snežnik in schönburški vladarji*, str. 68.

²⁶ AS, Gozdni urad Snežnik, Schollmayerjev zapis Lov na področju kranjskega Snežnika, šk. 101, št. 2462.

²⁷ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 117, št. 2495.

²⁸ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 117, št. 2495.

*Past za divjad (Tehniški muzej Slovenije
(Publikacije TMS 17), Ljubljana 1985, str. 50)*

Po zakonu je lahko imel lastno lovišče tisti, ki je nadzoroval vsaj 200 oralov (115 ha) lovskih zemljišč. Manjše lovske površine so združevali v občinska lovišča, v najem pa so jih dajale občine. Posestvo Snežnik, ki je zajemalo neprimerno večje gozdne površine, je kot gozdna lovišča za lov divjadi najemalo še mnoga sosednja lovišča, najbrž ne zaradi potreb po lovu, ker so si že v obširnih domačih loviščih lahko dali duška, pač pa zaradi nadzora in sistematične skrbi za divjad. Leta 1907 so spet uspeli pridobiti sosednja lovišča v zakup. Ker ni bilo več nevarnosti prekomernega streljanja jelenov v gozdovih pod njihovim nadzorom, so podrli ograjo obore in jelenjad spustili prosto v gozd.³¹

V zakup so za pet let prevzeli še zasebni lov upravičencev iz vasi Jurišče, ki jim ga je odstopil zakupnik Matija Zadel, v letih 1912 do 1917 so vzeli v zakup starotrško občinsko lovišče, v istem času tudi gozdno lovišče občine Knežak, pa še lovišča nekaterih drugih okoliških občin.³²

Zakupne pogodbe so razmejevale posamezne lovske revirje, določevale so najemnino, urejale lovopust, določale pa so tudi odškodnino za škodo, ki jo je povzročala divjad. Najemniške pogodbe so sklepali za tri, pet ali deset let.

Ponekod meje med posameznimi zemljišči in posledično lovišči niso bile točno določene, ali pa so posamezna določila pogodb razumeli različno. Marsikje je zaradi tega prišlo do sporov, ki so jih reševali na različne načine. Najprej sta se sprti strani skušali pobotati, če pa ni šlo drugače, so se

srečali še na sodišču, kar je bila dražja in zamudnejša pot.

Snežniški revirni gozdar v Jurjevi dolini Franc Irovec je 19. novembra 1911 pisal na snežniško upravo, da želi gospod Domicelj iz Zagorja doseči, da bi od tega leta dalje med občini Zagorje in Jurišče razdeljeno gozdno območje ločili na zagorski gozdni in juriški poljski lov. S tem bi osiromašili lov v zagorskem gozdu, ki ga je imela v zakupu snežniška graščina, ker je bil juriški gozd kot enklava od vseh strani obkrožen z zagorjanskim gozdom. Kljub dogovorom in obhodu meja, ki sta ga opravila pooblaščenca gozdarja obeh zainteresiranih strani, se gospod Domicelj teh določil ni hotel držati.³³ Pri tem so bila tudi določila lovskega zakona jasna, saj so predpisovala, da ima pri najemu takih enklav prednost lastnik ali najemnik okoliškega lastnega lova pa tudi pogoji zakupa take enklave morajo biti takšni, kot so običajni zakupni pogoji.³⁴

Vaščani vasi Parje so si po nekaj letih oddajanja svojega občinskega lovišča snežniškemu veleposestvu, ki je bilo enklava znotraj snežniških lovišč, brez posebnega vzroka premislili in želeli zamenjati snežniške zakupnike s tistimi z gradu Planina (Haasberg). Na Snežniku s tem seveda niso bili zadovoljni, motilo jih je med drugim tudi to, da je bil v tem gozdu najlepši prostor, kjer so poslušali in opazovali divje peteline pri dvorjenju njihovim kokoškam.³⁵ Po daljšem dogovarjanju so si tudi to lovišče ponovno pridobili v zakup.

Lovske revirje so dajali v zakup na licitacijah, kjer ga je dobil tisti ponudnik, ki je bil za zakupnino pripravljen plačati največ. Graščina Snežnik predvsem zaradi lastnih interesov pri ponudbah ni skoparila. Občinski odbor v Starem trgu se z izključeno najemnino 3000 kron za pet let od 1. julija 1912 do 30. junija 1917, ki so jo ponudili Snežniški in z njo dobili gozd v najem, ni strinjal in je zahteval, da se licitacija ponovi. Okrajno glavarstvo je prvotno licitacijo potrdilo in s tem zavrnilo pritožbo. Starotrško županstvo se je nato pritožilo še na visoko c. kr. deželno vlado v Ljubljani, kjer prav tako niso uspeli s pritožbo.³⁶

Ko so Schönburgi začeli urejati posestvo, so med prvimi ukrepi zaposlili uslužbence, ki so nadzorovali dogajanje v gozdu, tako na področju gozdarjenja kot lova. V nekaterih družinah so službe gozdarjev in logarjev kar prehajale v družini iz roda v rod. Taki družini sta bili Martinčičeva v Starih Ogenjcah in Sterletova iz Iga vasi.³⁷

³³ Isto tam.

³⁴ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 108, št. 2482.

³⁵ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 108, št. 2482.

³⁶ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 101, št. 2462.

³⁷ Sterle, *Fant, to pa so čekani in pol!* str. 25.

³¹ von Schollmayer Lichtenberg, *Snežnik in schönburški vladarji*, str. 70.

³² Isto tam.

*Lisica je bila zaradi krzna priljubljen lovski plen
(Lovec, 1992, št. 7-8)*

Lovski čuvaji so se neprestano srečevali z divjimi lovci in njihovimi grehi in jih neusmiljeno preganjali. Graščina je zaradi divjega lova sprožila veliko sodnih sporov. Vendar v očeh okoliških kmečkih ljudi divji lovec nikoli ni postal tat, saj so v večini lovili divjad zaradi potreb, npr. lakote, le redkokdaj zaradi osebnih strasti.³⁸ Nekateri divji lovci so bili vztrajni povratniki, ki jih še tako visoke kazni ali celo zapor ni prepričal, da bi svoje ravnanje spremenili. Eden takih, ki se nikakor ni hotel ukloniti zakonitim postavam, je bil Anton Mejak iz vasi Juršiče, o katerem je revirni gozdar Franc Irovec 10. maja 1911 poslal poročilo graščini. Da je bila mera polna, ga je občina Juršiče imenovala za gozdnega čuvaja, kot tak pa bi imel še lažji dostop v gozdove in do divjadi. Ker se je graščina tega bala, je občanom Juršičev zagrozila, da jim ne bo več prodajala lesa. Za graščino to ne bi pomenilo velikega izpada dohodkov, ker je bilo kupcev za les vedno dovolj, nekaterim občanom občine Juršiče pa bi tak ukrep ogrozil socialni status.³⁹

³⁸ *Krivi lov v Karavankah, katalog ob razstavi "vse je lov ... zgodovina neke kulture".* Šentjanž na avstrijskem Koroškem 1996.

³⁹ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 101, št. 2462, Pismo Franca Irovca, revirnega gozdarja, knežji gozdarski upravi Jurjeva dolina, 10. 5. 1911.

Antonu Mejaku je pri prikrivanju njegovih krivolovnih poti pomagal tudi Matija Zadel, po domače Pijok, ki je kot zakupnik juršičkega lovišča le tega odstopil snežniški graščini, nato pa se sam ni mogel upreti skušnjavi in je zašel na pota divjega lova. V svoje nezakonite posle je vpletel celo svojega mladoletnega sina, ko ga je na sodni razpravi prijavil kot svojo pričo. Seveda je graščina v pritožbi na razsodbo nasprotovala, da bi sodišče verjelo pričanju štirinajstletnega sina glavnega obtoženca, ki ga je graščinski logar Martinčič ujel z naperjeno puško v Tomaževem lazcu, področju, kjer je bilo veliko srnjadi, v času, ko je lov na srne dovoljen, in v dnevnem času, najbolj primernem za lov na srnjad.⁴⁰

Drugi zelo pogost divji lovec je bil gostilničar Majdnik, sicer sozakupnik lovišča, ki je s svojim vzhodnim delom mejilo na graščinska lovišča. Graščinski lovci so dolgo sumili, da mnogo divjadi iz graščinskih lovišč prehaja v občinsko lovišče, katerega so zakupniki pridno praznili, vendar je bilo treba veliko potrpljenja in zvitosti, da so glavnega krivega lovca Majdnika ujeli in mu očitane nečednosti tudi dokazali.⁴¹

Veliko takih kršitev reda so ugotovili v prvih letih po prvi svetovni vojni, ko je pomanjkanje hrane ljudi prisililo v uporabo orožja, ki so ga v velikih količinah prinesli iz preteklih bitk.⁴²

Divjačina je velikokrat zamikala tudi vojake na obeh straneh razmejitvene črte po koncu prve svetovne vojne. Graščina je imela z vojaškimi oblastmi neprestane spore zaradi tega problema. Nekaj vojakov, ki so jih ujeli na delu, so kaznovali, precej pa je bilo tudi takih odstrelav, ki jih vojaki niso priznali ali pa se jim krivca sploh ni zdelo vredno iskati.⁴³

Pri dovoljenem odstrelav, ki so ga opravljali zaposleni logarji, ti pa so imeli vsak kot deputatno pravico⁴⁴ do odstrela ene srne, gozdarski šef pa do dveh,⁴⁵ so na Snežniku upoštevali naravno selekcijo in so v prvi vrsti dovoljevali odstrel šibkih ali hiravih živali. Snežniški logarji so imeli lovske dovolilnice in orožje, kot je zahteval zakon iz leta 1852, ker so vse to potrebovali za opravljanje svoje službe. Zlasti so cenili orožje, izdelano v orožarni v Borovljah, danes na avstrijskem Koroškem.⁴⁶ Biti

⁴⁰ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 128, št. 2508.

⁴¹ Sterle, *Fant, to pa so čekani in pol!* str. 43.

⁴² AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 106, št. 2482, Pismo gozdarja Jaroslava Kibica, Snežnik, konec leta 1918.

⁴³ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 129, št. 2511.

⁴⁴ Deputati so bile imenovane materialne ugodnosti, ki so jih imeli graščinski uslužbenci, potrdil pa jim jih je knez ob nastopu službe. Praviloma so bili deputati brezplačni. Zase in za svoje potrebe so npr. obdelovali določeno njivo ali vrt, dobivali mleko iz grajskega hleva, dobili les za kurjavo ali popravilo hiše ipd.

⁴⁵ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 129, št. 2511.

⁴⁶ Sterle, *Fant, to pa so čekani in pol!* str. 85.

redno zaposlen na graščini v katerikoli službi je bilo za okoliško domače prebivalstvo vedno velika želja, saj so bile graščinske plače redne in v primerjavi z delavci drugod dokaj visoke. Po schönburški službeni pragmatiki so delodajalci po upokojitvi svojim bivšim delavcem izplačevali mesečno pokojnino, prevzeli pa so tudi skrb za otroke in vdove svojih umrlih uslužbencev. Zaradi tega so zahtevali, da si je moral vsak graščinski uslužbenec pridobiti knezovo dovoljenje za poroko. Če se kdo teh pravil ni držal, je lahko izgubil službo.⁴⁷ Logarji in gozdarji so dobivali tudi "službena oblačila", tako da so se tudi po zunanem izgledu že od daleč razlikovali od ostalih. Za opravljanje gozdarskih služb so schönburški grajski gospodje vedno izbirali najmočnejše in najbolj vzdržljive mlade moške, običajno "slavonce", t. j. tiste, ki so nekaj zim hodili v Slavonijo, kjer so si denar služili s podiranjem drevja.⁴⁸

Delno kot vajo delno pa v zadovoljstvo svojih delavcev, med katerimi je ves čas tlela tiha tekmovalna iskrica, so na Snežniku vsako leto prirejali strelsko tekmovanje, kjer je bil najboljši med strelci na koncu nagradjen. Strelišče je bilo sicer postavljeno že prej, leta 1905 pa so ob njem zgradili lopo za streljanje, do mesta, kjer so stale tarče, pa zasadili lipov drevored. Prva uradna tekma je bila 25. junija 1905, nato pa so se strelske tekme vrstile vse do začetka prve svetovne vojne.⁴⁹

Da niso bili samo moški dobri lovci, temveč so lovile tudi ženske, priča podatek, da se je med strelce, ki so ulovili divjačino, vpisala tudi hčerka glavnega upravitelja na posestvu, gospodična Greta Schollmayer - Lichtenberg.⁵⁰

Ulovljeno divjačino so včasih poklonili okoliškemu prebivalcu ali hiralnici v Pudobu, del so jo porabili kar v grajski kuhinji, nekaj divjačine pa so prodali.⁵¹ Herman Schönburg Waldenburg sam je dal navodilo, naj prebivalci, ki so ulovili kakšno divjad, prinesejo le-to v grad.⁵² Ko se je lastnik mudil v svojem nemškem domovanju, so divjačino za grajsko kuhinjo pošiljali posebej konservirano z vlakom v Hermsdorf pri Dresdnu za potrebe tamkajšnje grajske kuhinje. Za vsa daljša bivanja na Snežniku si je Herman Schönburg - Waldenburg kuharico pripeljal kar s seboj iz Hermsdorfa. Ko je poleti 1914 izbruhnila svetovna vojna, sta se morali kuharica in sobarica nujno sami vrniti v Nemčijo. S seboj sta nosili potrdilo, kdo in kaj sta ter kam

potujeta, na listu pa sta morali imeti opisane tudi svoje moralne kvalitete.⁵³

Kožuhe divjadi so posušili, nato pa jih odpeljali v Ljubljano h krznarju Antonu Krejčiju na Wolfovi ulici 5. Za zimske plašče so bila takrat najbolj priljubljena krzna kun zlatih in kun belic.

Najlepše lovske trofeje divjih živali so dali nagačiti, in so služile za okras gradov Snežnik in Hermsdorf. Ko je leta 1904 divjo svinjo prepariral preparator Ferdinand Schulz v Rudolfinumu (danes Narodnem muzeju) v Ljubljani, je imel Schollmayer veliko zahtev, kako mora divji prašič na koncu izgledati. Predvsem pa se mu je zdelo, da je bil predračun za delo previsok.⁵⁴

V začetku 20. stoletja so Schönburgi začeli odpirati svoje gozdove in lovišča tudi za turizem, ki se je takrat začel širiti. Za pohodnike je postal vabljiv vrh Snežnika, s katerega so lahko opazovali pokrajino daleč naokoli, posebej v sončnih in jasnih dneh. Schollmayer je v svojem opisu posesti namerano napravil tudi reklamno potezo, ko je napisal, da je v obširnih gozdovih postavljenih precej gozdarskih hiš, kjer lahko utrujeni popotnik ali lovec dobi hrano in prenoči. Za turistične potrebe so dali Snežniški na razpolago tiste prostore v gozdarskih hišah, ki jih je do takrat uporabljala knežja družina zase in za svoje obiskovalce.⁵⁵

Lov in ribolov na snežniškem posestvu nikoli nista bila posebno močna in finančno donosna ekonomska kategorija, posebej zato, ker določenih vrst živali lastniki sploh niso dovolili streljati, ves dovoljeni odstrel pa je bil vedno izredno premišljen in strokovno utemeljen. Edini neracionalni odstrel so si lastniki dovolili za lastno zabavo ali zabavo svojih plemiških gostov, ki so skozi čas postopno izgubljali svojo veljavo kot plemiči in jih je od ostalih, v večini meščanskih bogataških krogov, ločeval le način zabave. Nekaterim se je ob koncu prve svetovne vojne dejansko sesul svet, kot npr. Hermanovi sestrji Ani in posebej njenemu možu Günterju Viktorju, vladarju kneževine na delu ozemlja, kjer je nastala nemška zvezna država Turingija. Knez Günter Viktor je le v lovu našel svojo notranjo potešitev po tem, ko v njunem zakonu ni bilo otrok, sam pa je 23. novembra 1918 po odločitvi schwarzburškega državnega sveta v Rudolfstadtu in Sondershausenu, kjer je bil od 1909 regent, moral sestopiti s prestola, ker sta se državi še z nekaterimi drugimi nemškimi državami združili v Nemčijo.⁵⁶

⁴⁷ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 41, št. 1212.

⁴⁸ Sterle, *Fant, to pa so čekani in pol!* str. 27.

⁴⁹ von Schollmayer Lichtenberg, Snežnik in schönburški vladarji, str. 71.

⁵⁰ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 108, št. 2482.

⁵¹ Sterle, *Fant, to pa so čekani in pol!* str. 9.

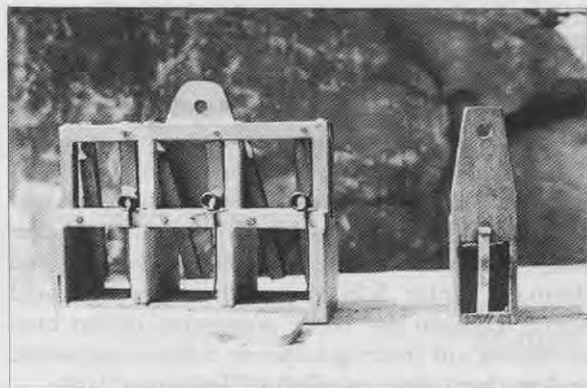
⁵² AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 41, št. 1212, Okrožnica direktorja H. E. Schollmayerja Lichtenberga, Snežnik, 15. 10. 1912.

⁵³ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 100, št. 2460.

⁵⁴ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 106, št. 2479.

⁵⁵ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 101, št. 2462, Schollmayerjev zapis Lov na področju kranjskega Snežnika.

⁵⁶ Peter Langhof: Reflektiertes Leben. Die persönlichen Tagebücher der Anna Luise von Schönburg - Waldenburg, letzter Fürstin zu Schwarzburg. *Thüringische Forschungen*, 1993, str. 475-490.

Polharske pasti iz Polharskega muzeja Antona Debevca iz Kamnika pod Krimom (Naša žena, 2001, št. 7, priloga, str. 25)

Razmišljanja o zaščiti živali, kot je bila uvedena na Snežniku, verjetno precej pod vplivom tedaj prodirajočega novega svetovnega nazora o varstvu živali, so saški Nemci prinesli s seboj. Samo gibanje se je takrat v nemških deželah že močno okrepilo, od tam se je razširilo v naše kraje, z njim pa se je ukvarjala predvsem družbena elita, ker ekonomsko šibkejši sloji za "samaritanstvo" te vrste preprosto niso imeli denarja, poleg tega pa jim je bil tak način razmišljanja še popolnoma tuj in neznan.⁵⁷

Posebnemu varstvenemu režimu, ki so ga po letu 1853 vpeljali na snežniškem veleposestvu in se delno pokriva z današnjim zaščitnim režimom ogroženih živalskih vrst, pa gre verjetno zahvala, da imamo na tem področju še dandanes izredno pestro naravno okolje s številčno bogatimi različnimi vrstami divjadi in dokaj ugodnim ekološkim ravnovesjem, posebej pa smo lahko zadovoljni, da so se ravno zaradi njihove zaščite nekatere vrste divjadi tukaj ohranile, medtem ko so jih drugod v Evropi že iztrebili.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AS - Arhiv Republike Slovenije

AS, Gozdni urad Snežnik, fond v urejanju.

AS_778, Graščina Snežnik, knj. 7, Schneeberg und die Dynasten von Schönburg. Geschichte der Herrschaft Schneeberg in Krain. II. Band.

LITERATURA

Baš, Angelos: Poljši lov na Slovenskem. *Traditiones*, 10-12, 1984, str. 35-59.

Čeč, Dragica: Pruski kralj Friderik II. Veliki in njegovi vrabci : O zgodovini varstva živali. *Zgodovina za vse*, VII, 2000, št. 1, str. 5-18.

Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I. Ljubljana 1970.

Jeleni na snežniški graščini. *Lovec*, III, 1912, št. 2, str.

Kačičnik Gabrič, Alenka: Arhivsko gradivo graščine Snežnik. *Kronika*, 48, 2000, št. 1-2, str. 3-13.

Krivi lov v Karavankah. Katalog ob razstavi "vse je lov ... zgodovina neke kulture". Šentjanž na avstrijskem Koroškem 1996.

Langhof, Peter: *Reflektiertes Leben. Die persönlichen Tagebücher der Anna Luise von Schönburg-Waldenburg, letzter Fürstin zu Schwarzburg. Thüringische Forschungen*, 1993, str. 475-490.

von Schollmayer Lichtenberg, Henrik: *Snežnik in schönburški vladarji*. Postojna 1998.

von Schönburg Waldenburg, Hermann Prinz: *Gehörtes und Gesehenes*, 1993.

Sterle, Vinko: *Fant, to pa so čakani in pol!* Sežana - Žbrinca 1994.

⁵⁷ Več glej Dragica Čeč: Pruski kralj Friderik II. Veliki in njegovi vrabci: O zgodovini varstva živali. *Zgodovina za vse*, VII, 2000, št. 1, str. 5-18.

ZUSAMMENFASSUNG

Jagd und Fischfang auf Herrschaft Schneeberg (Snežnik)

Der umfangreiche überwiegend bewaldete Großgrundbesitz Schneeberg, der im Jahre 1853 vom sächsischen Fürst Otto Viktor von Schönburg erworben wurde, war zur Zeit der Inbesitznahme durch den neuen Eigentümer sowohl hinsichtlich der Holz- als auch des Wildbestandes ziemlich verwahrlost. Einige Jahre nach dem Umsturzjahr 1848 waren die Wälder herrenlos, und die Einwohner der benachbarten Dörfer sammelten hier eifrig Waldpflanzen aller Art, fällten Holz und jagten. Als im Jahre 1859 Georg, der Sohn Otto Viktors, den Schneeberger Großgrundbesitz zu verwalten begann, wurde in den Wäldern Ordnung eingeführt und von den Forstarbeitern große Sorgfalt verlangt. Georgs Sohn Hermann setzte die Arbeit seines Vaters fort. Im Bereich der Jagd bedeutete das, daß er noch weiterhin um die Verbesserung des Wildbestandes bemüht war und neben dem bereits angesiedelten und heimisch gewordenen Hirsch in Leskova dolina noch Gämse, Fasanen und Hasen anzusiedeln wollte, doch diese

konnten sich nicht an die Lebensverhältnisse auf dem Schneeberg gewöhnen.

Besonderer Schutz auf dem Schneeberg galt dem Braunbären, dessen Erlegung nur ausgewählten Familienmitgliedern gewährt war. Da die Schneeberger Nachbarn nur selten Bären erlegten, blieb die Zahl von etwa sechs Bären auf dem Schneeberg die ganze Zeit konstant. Außer dem Braunbären wurde auch der große Uhu von Hermann unter Schutz gestellt. Einer Hetzjagd waren dagegen die Wölfe ausgesetzt, denen man im Winter auf frisch gefallenem Schnee nachsetzte und sie durch das sogenannte "Verlappen" jagte.

Einheimische jagten in den Schneeberger Wäldern Bilche, die Wälder beherbergten darüber hinaus noch eine große Zahl von Federwild. Der Auerhahn gehörte dazu, den man nur sehr schwer erlegte, da er sehr scheu ist. Unachtsam war er besonders in der Paarungszeit, was die Herren von Schneeberg und ihre Jagdgäste oft auszunutzen wußten. Fische in eigener Regie fingen die Schloßherren im Schloßteich und in nahen Bächen, ihre Fischfangrechte im Zirknitzer See gaben sie in Pacht.

Ein besonderes Schutzregime, das die neuen Eigentümer auf dem Schneeberg nach 1853 eingeführt hatten, trug dazu bei, daß auf dem Schneeberg noch heutzutage ein vielfältiges Naturreich anzutreffen ist mit zahlreichen verschiedenartigen Wildarten und einem ziemlich günstigen ökologischen Gleichgewicht.

izvirni znanstveni članek

UDK 371(043.2)"1900/1926"

371(497.4)(091)

prejeto: 26. 6. 2001

Mateja Leskovšek

univerzitetna diplomirana novinarka, novinarka, Radio Trbovlje, Trg svobode 11a, SI-1420 Trbovlje

Slomškova zveza 1900-1926

IZVLEČEK

Slomškova zveza je bila društvo učiteljstva, ustanovljeno leta 1900 kot protiutež sicer močnejšemu liberalno usmerjenemu učiteljskemu društvu. Člani Slomškove zveze so si prizadevali za šolstvo na verski osnovi. Prva leta je zveza životarila, na višku moči pa je bila pred 1. svetovno vojno, ko je klerikalna stranka na Kranjskem uvedla dodatke k učiteljskim plačam, ki so jih bili v večji meri kot ostali deležni člani Slomškove zveze. V jugoslovanski državi je zaradi centralizacije tako kot moč Slovenske ljudske stranke kopnela tudi moč Slomškove zveze. Nevzdržne politične razmere – nizke plače in "politična" premeščanja učiteljev – so učitelje združili in stopili so na skupno pot. Slomškovo zvezo so novembra 1926 razpustili, člani pa so pristopili k skupni stanovski organizaciji – Udruženju jugoslovanskih učiteljev.

KLJUČNE BESEDE

Slomškova zveza, kulturni boj, učitelji, učiteljska društva, šolska politika

SUMMARY

THE SLOMŠEK ASSOCIATION 1900-1926

The Slomšek Association was a society of teachers, founded in 1900 as a counter balance to the otherwise stronger liberally oriented teacher's society. Members of the Slomšek Association endeavoured for education on religious basis. The first years the association lead a miserable existence but it was at the peak of its power before World War I when the clerical party introduced in Carniola extras to the teacher's salaries. Mainly members of the Slomšek Association were given those extras. Because of centralisation in Yugoslavia the power of the Slovenska ljudska stranka (Slovene National Party) as well as of the Slomšek Association was weakening. The unbearable political circumstances – low salaries and "political" transfers of teachers – united the teachers on a common path. The Slomšek Association was in 1926 dissolved and the members joined a common profession organisation – the Udruženje jugoslovanskih učiteljev (The Association of Yugoslav Teachers).

KEY WORDS

Slomšek Association, cultural struggle, teachers, teacher's societies, educational policy

Ustanovitev in prva leta Slomškove zveze

Slomškova zveza je bila učiteljsko društvo, v katerem so bili združeni učitelji, ki so se zavzemali za šolsko vzgojo, temelječo na katoliških idejah. Nastala je ob Slovenskem učitelju – glasilu krščansko mislečih učiteljev in vzgojiteljev – in kot odgovor učiteljem, združenim v Zavezi avstrijskih jugoslovanskih društev, ki so po besedah Slomškarjev vedno bolj prisegali na liberalne vrednote. Liberalno usmerjeni učitelji¹ so nasprotovali temu, da bi se učitelji udeleževali duhovnih vaj, zato je na zborovanju Zaveze voditelj "tovariš g. Jelenec izjavil: 'Onih trideset tovarišev, ki so šli v ljubljansko semenišče k duhovnim vajam, ne smatramo več za svoje tovariše!'"² S tem so bili po navajanjih Slomškove zveze iz Zaveze izključeni tisti učitelji, ki niso bili istega mnenja kot njeno vodstvo. Vendar se katoliško usmerjeni učitelji niso hoteli podrediti, pač pa so začeli razmišljati o lastnem društvu. "O ne, nikdar ne pridemo prosit g. Jelenca zopetnega sprejema v liberalno 'Zvezo', ampak organizujemo se sami."³ Po mnenju katoliško mislečega učitelja Frana Jakliča bi namreč morali imeti v stanovski organizaciji prostor vsi člani istega stanu, ne glede na politično opredelitev. Zaveza je bila sprva res stanovska organizacija s ciljem povzdigniti slovensko šolstvo, je pojasnjeval Jaklič: "Šele potem, ko so se vodstva 'Zaveze' polastili kratkovidni ljudje, ki se niso znali braniti vplivov političnih strankarskih bojev, je krenila vsa naša stanovska organizacija s prave poti, politikovati se je začelo v 'Zavezi'."⁴

Nasprotovanje verski šoli s strani liberalno mislečih učiteljev so torej privedle do tega, da so tudi učitelji, ki so prisegali na katoliške vrednote, ustanovili svoje društvo – SLOMŠKOVO ZVEZO. Ustanovljena je bila 10. septembra 1900 na 2. slovenskem katoliškem shodu. Zgolj glasilo jim ni več zadoščalo, saj "za uspešno delo list sam še ne zadostuje. Treba nam je društva t.j. ognjišča, ob katerem se bomo zbirali in posvetovali o šolskih in naših stanovskih vprašanjih."⁵ Osnovni shod Slomškove zveze so sklicali učitelji Rudolf Vižintin, Anton Kržič, Marija Štupica in ključna oseba, ki je bil tudi urednik Slovenskega učitelja, Fran Jaklič. Slednji je bil na ustanovnem zboru Slomškove zveze, ki se ga je udeležilo 143 somišljenikov, izvoljen tudi za predsednika. V odbor so bili izvoljeni še Anton Kržič, Jožef Novak, Pavla Krušič, Jožef Gruden, Antonija Štupica, Fran Oswald, nadučitelj Jurković ter odborniki.

Program so predstavili že v prvi številki Slovenskega učitelja. Temeljna ideja katoliških učiteljev je bila slovenska šola in verski pouk: "Slovenski učitelji smo, katoličani smo, krščansko in narodno šolo hočemo."⁶ Poudarjali so, da niso hoteli biti podrejeni cerkvi, pač pa so bili za složno delo obeh stanov – učitelja in duhovnika. Nasproti liberalnim in socialističnim težnjam so zagovarjali krščanske nazore o šoli in vzgoji. Sledili so idejam Antona Martina Slomška, za katere so bili prepričani, da so edine prave in koristne za slovenski narod.

Ustanovitev Slomškove zveze je pozdravil tudi "ljubljenec" slovenskega ljudstva in "nesebični prijatelj učiteljev", škof Anton Bonaventura Jeglič: "Slomškovo zvezo" prav pristrčno pozdravljam, želim Božjega blagoslova vsem onim pogumnim učiteljem in učiteljicam, ki se vkljub silnemu pritisku in neprestanemu javnemu sramotenju ne boje spoznati svojo vero v Boga in hočejo tudi učiteljsko svoje življenje po tej veri uravnati. Le naprej na začetem potu, le naprej, Vi pravi prijatelji katol. slovenskega ljudstva! Bog je z Vami, kdo bo zoper Vas! Prilagam 200 K za zvezine namene."⁷

Tudi kardinal Jakob Missia je bil navdušen nad učiteljskim društvom, ki je združevalo katoliško misleče učitelje. Vendar pa je bilo to, da so se pomembni teologi in cerkveni dostojanstveniki v veliki meri ukvarjali s šolstvom, za našo šolo usodno, trdi pedagog in nekdanji profesor na mariborski pedagoški fakulteti Milan Divjak.⁸ Slomškova zveza je imela ves čas delovanja tudi popolno podporo Slovenske ljudske stranke. Njen načelnik Ivan Šušteršič je izjavil: "Pod Slomškovo zastavo zbranim učiteljem mladega ljudstva iskrene pozdrave! Z Vami čutim, z Vami grem!"⁹

Statut Slomškove zveze je vseboval 18 členov, ti pa so bili razdeljeni na 51 točk. V njih je bilo določeno: "Slomškova zveza je društvo slovenskih učiteljev in učiteljic, katehetov, obrtniških in srednješolskih učiteljev in profesorjev in profesorjev drugih javnih zavodov, vzgojiteljev in prijateljev šole, kateri hočejo podpirati nravnoverske, pedagoške in patrijotške smotre šole temeljem katoliških načel ter zastopati materijalne stanovske interese učiteljstva. Politični smotri so izključeni."¹⁰

Društvo je imelo namen prirejati občne zборе, osnovati podružnice, podpirati list Slovenski učitelj ter ustanoviti lastno knjižnico. Člani društva so bili redni (učitelji(ce), kateheti, šolski nadzorniki, upokojeni učitelji), častni (posebne zasluge za šolstvo), podporni (prispevali vsaj 1 krono) in ustanovitelji

¹ Slomškarji so jim nadeli tudi ime Tovariši - po njihovem glasilu Učiteljski tovariš.

² SU, 1899, št. 1, str. 4.

³ SU, 1899, št. 1, str. 4.

⁴ SU, 1907, št. 12, str. 196.

⁵ SU, 1900, št. 17, str. 261.

⁶ SU, 1899, št. 1, str. 2.

⁷ SU, 1900, št. 18-19, str. 282.

⁸ Več glej: Milan Divjak: *Šola, morala, cerkev na Slovenskem*. Ljubljana 1995.

⁹ SU, 1912, št. 10, str. 234.

¹⁰ SU, 1900, št. 18-19, str. 293.

Pravila „Slomškove zveze.“¹⁾

I. Namen.

§ 1. „Slomškova zveza je društvo slovenskih učiteljev in učiteljic, katehetov, obrtniških in srednješolskih učiteljev in profesorjev in profesorjev drugih javnih zavodov, vzgojiteljev in prijateljev šole, kateri hočejo podpirati nравоverske, pedagoške in patrijotiske smotre šole temeljem katoliških načel ter zastopati materijalne stanovske interese učiteljstva. Politični smotri so izključeni.

II. Sredstva.

- § 2. V dosego društvenega namena
- društvo prireja društvene občne žbore in shode s primernim predavanjem, posvetovanjem in sklepanjem,
 - osnuje podružnice po potrebi,
 - podpira list „Slovenski učitelj“, glasilo krščansko mislečih učiteljev in vzgojiteljev,
 - stopi v zvezo z učiteljskimi društvi v drugih pokrajinah, ki so osnovana na enaki podlagi in z enakimi načeli,
 - osnuje in vzdržuje lastno knjižnico.

§ 3. Stroški se pokrivajo:

- s članarino,
- z dobičkom literarnih podjetij,
- z darovi i. t. d.

III. Sedež društvu.

§ 4. Sedež društvu je bivališče vsakokratnega načelnika.

IV. Člani.

§ 5. Člani društva so:

- redni,
- častni,
- podporni in
- ustanovitelji.

§ 6. Redni člani morejo biti: na javnih in zasebnih ljudskih in meščanskih šolah stalno ali začasno nameščeni učitelji, učiteljice in kateheti, c. kr. deželni in okrajni

šolski nadzorniki, profesorji in učitelji obrtnih in srednjih in tem enakih šol in drugih učilišč, učiteljice ročnih del, upokojeni učitelji in učiteljice, naposled oni vzgojitelji, ki se pečajo z vzgojo kot življenjskim smotrom.

§ 7. Častnim članom smé imenovati občni zbor na predlog odbora take osebe, ki so si za šolstvo sploh ali pa za društvo pridobile posebnih zaslug.

§ 8. Podporni člani so one osebe, ki se ne morejo prištevati onim v § 6 imenovanim, a vendar plačujejo v društvene namene letno najmanj 1 Krono.

§ 9. Ustanovitelj je ona oseba, ki je podarila društvu najmanj 50 K. Imena ustanoviteljev se napišejo v društveno častno knjigo.

V. Članarina.

§ 10. Članarina za redne člane znaša dve Kroni na leto, za naročnike „Slovenskega učitelja“ 1 Krono.

§ 11. Članarina rednih članov in doneski podpornih članov se vplačujejo redno v mesecu septembru.

VI. Sprejem članov.

§ 12. Odbor (oziroma pripravljalni odbor) brez priziva sprejema in odklanja člane. Redni in podporni člani ter ustanovitelji dobé od načelnika in tajnika podpisano legitimacijo in postanejo s sprejemom te legitimacije člani.

VII. Izstop iz društva.

§ 13. Iz društva izstopi:

- kdor to pismo naznani odboru,
- kdor navzlic opominu od strani blagajnika ne vplača do konca decembra svojega letnega doneska,
- kogar odbor izključi.

¹⁾ Ta pravila so se vladi predložila v potrjenje.

§ 14. Vse tiste, ki ne vplačajo v mesecu septembru svojih letnih doneskov, opomni blagajnik pismeno v mesecu oktobru na njih dolžnost nasproti društvu. Kdor vkljub opominu ne vplača do konca decembra, smatra se izstopivšim.

§ 15. Odbor smé z dvetretinsko večino vseh odbornikov izključiti člana iz društva.

§ 16. Uže vplačanih prispevkov društvo ne vrača. Z izstopom, oziroma izključenjem ugasne vsaka pravica do društva ali njegovega premoženja. Vsak član obveže se ob pristopu, da bo pri izstopu ali izključenju takoj izročil legitimacijo v roke načelnika.

VIII. Pravice članov.

§ 17. Pravice rednih članov so:

- a) prisostovati društvenim zborom in shodom, tam ukrepati, predlagati in sklepati, predavati, voliti, izvoljen biti ter upeljevati goste, katerih imena pa se morajo preje naznaniti načelniku ali tajniku.
- b) izposojevati si knjige iz društvene knjižnice,
- c) deležnim biti podpor, katere podaje društvo. (§§ 39, 40, 41, 42, 43.)

§ 18. Častni in podporni člani ter ustanovitelji smejo se udeleževati vseh društvenih zborov in shodov, a imajo le posvetovalen glas. Z dovoljenjem odborov smejo tudi predavati.

IX. Dolžnosti članov.

§ 19. Dolžnost vseh članov je po zmožnosti pospeševati društvene namene in tekom dveh mesecev po sprejemu legitimacije oziroma v začetku društvenega leta (to je v septembru) izročiti ali doposlati v roke odbora določeni letni donesek.

X. Vodstvo društva.

§ 20. Društvo vodita društveni odbor in občni zbor.

XI. Društveni odbor.

§ 21. Društveni odbor sestoji iz načelnika in njegovega namestnika, tajnika in njegovega namestnika, blagajnika in njegovega namestnika, knjižničarja in njegovega namestnika ter štirih odbornikov. V odboru mora biti šest svetnih učiteljev, tri svetne učiteljice in trije katehetje (oziroma duhovni profesorji.)

§ 22. Društveni ožji odbor voli občni zbor z večino veljavnih glasov. Funkcionarje voli odbor sam.

§ 23. Funkcijska doba traja tri leta in se odstopivši odborniki lahko zopet izvolijo.

§ 24. Ako odstopi kak odbornik pred pretekom triletné dobe, izvoli se nov odbornik pri prvem temu odstopu sledečem občnem zboru.

§ 25. Načelnik ali v njegovi odsotnosti njegov namestnik zastopa društvo na zunaj, vodi odborove seje, občne zборе ter društvene shode ter smé pregledati vsikdar društvene knjige, račune in blagajno; tudi izvaja odborove in zborove sklepe. Društveni spisi in izkazi morajo biti podpisani od predsednika (oziroma njegovega namestnika) in enega izmed odbornikov.

Tajnik skrbi za literarne zadeve društva v pedagoško-didaktičnem oziru, sestavlja zapisnike ter vodi društveno korespondenco.

Blagajnik vodi blagajnične knjige in oskrbuje blagajno. Knjižničar oskrbuje knjižnico ter izposoja knjige rednim članom.

Tajnik, blagajnik in knjižničar poročajo občnemu zboru: o delovanju društva (tajnik), o njega denarnem stanju (blagajnik) in o stanju knjižnice (knjižničar).

§ 26. Vse društvene oglase in za javnost namenjene spise podpisujeta načelnik in tajnik oziroma njih namestnika, račune in druge spise v denarnih zadevah tudi blagajnik oziroma njega namestnik.

— 295 —

Vsi društveni oglasi se priobčijo v „Slovenskem učitelju“.

§ 27. Odbor

- a) sprejema in izključuje člane ter predlaga občnemu zboru imenovanje častnih članov,
- b) pripravlja snovanje podružnic,
- c) vzdržuje dotiko s podružnicami in učiteljskimi društvi, s katerimi je društvo v zvezi,
- č) pripravlja občni zbor, ga razpisuje ter mu določa čas, kraj in dnevni red,
- d) prireja društvene shode,
- e) oddaja podpore iz podpornega zaklada,
- f) oskrbuje vse one društvene zadeve, katere niso izrecno pridržane občnemu zboru.

§ 28. V posebno nujnih slučajih rešuje odbor tudi v delokrog občnega zbora spadajoče zadeve; mora pa rešitev predložiti prihodnjemu občnemu zboru v odobrenje.

§ 29. Odborove seje se vršé redno vsako četrletje. Ako zahtevajo trije odborniki, mora načelnik oziroma njegov namestnik sklicati izvanredno sejo.

§ 30. Odbor je sklepčen, ako je navzočih vsaj pet odbornikov z načelnikom ali njega namestnikom vred. Sklepa se z večino glasov. Pri enakem številu glasov odloča glas načelnikov.

(Konec prih.)

Prvi del pravil Slomškove zveze

(Slovenski učitelj, Ljubljana 1. oktobra 1900, št. 18, 19, str. 293-295)

(prispevali najmanj 50 kron). Redni člani so plačevali članarino, ki je znašala 2 kroni. Društvo sta vodila društveni odbor (načelnik, tajnik, blagajnik, knjižničar in njihovi namestniki) in občni zbor, ki je z večino glasov volil društveni odbor. Društveni odbor je sprejemal in izključeval člane, ustanavljal podružnice, pripravljaj občne zборе, prirejal društvene shode. Člani so lahko pod določenimi pogoji sami izstopili iz društva. Seje odbora naj bi bile vsako četrletje. Sedež društva je bil tam, kjer je stanoval tedanji načelnik. Občni zbor so morali sklicati enkrat letno. Poročali so tajnik, blagajnik in knjižničar. Izvolili so odbor in po potrebi spremenili pravila. Društvo je imelo svoj podporni

zaklad, do katerega so bili upravičeni sinovi in hčere rednih članov, ki so bili vsaj 3 leta člani društva. Podobna pravila kot za matično društvo so veljala tudi za podružnice. Društvene oglase so objavljali v listu Slovenski učitelj. Društveno leto se je začelo 1. septembra vsakega leta. Pravila oziroma statut in s tem ustanovitev Slomškove zveze je, kot je bilo predpisano v tedanjem času, potrdila tudi vlada. Natančnega datuma Slomškarji niso objavili. Glede na poročanje v Slovenskem učitelju menim, da se je to zgodilo mesec in pol po ustanovitvi društva (med 15. oktobrom in 1. novembrom 1900).

(Konec.)

XII. Občni zbor.

§ 31. Občni zbor je sklicati vsako leto redno enkrat in sicer v prvi polovici meseca septembra. Izredne občne zборе sklicuje odbor po potrebi ali pa na zahtevanje vsaj tretjine rednih članov.

§ 32. Delovanje občnega zbora:

- a) poročila odbora, t. j. tajnika, blagajnika in knjižničarja (§ 25).

- b) odobrenje letnih računov in volitev dveh pregledovalcev računov izven odbora.
- c) volitev društvenega odbora (§§ 22. in 24.)
- č) prememba pravil,
- d) sklepanje o prenehanju društva,
- e) predavanje pedagogično - didaktične vsebine,
- f) samostalni predlogi.

O točkah c) in d) sklepa občni zbor z dvetretjinami oddanih veljavnih glasov, sicer z navadno večino.

§ 33. Občni zbor je sklepčen, ako je navzoča tretjina rednih članov.

§ 34. Ako pri občnem zboru ni ob določenih uri navzoča tretjina rednih članov, vrši se jedno uro pozneje na istem kraju in z istim dnevnim redom drug občni zbor, ki je sklepčen brez ozira na število rednih članov.

§ 38. Samostalne predloge mora član vsaj 14 dni poprej pred dotičnim zborovanjem pismeno naznaniti načelniku.

XIII. Društveni shodi.

§ 36. Društvene shode s podružnimi predavanji prireja odbor po potrebi.

XIV. Društveni prepiri.

§ 37. Prepire, ki nastanejo iz društvenega razmerja ali iz društvenega poslovanja, bodisi med posameznimi člani ali med člani in odborom, ali med društvom in podružnicami, razsoja neprizivno društveno razsodišče, ki obstoji iz petero članov. Vsaka si nasprotujočih strank voli v razsodišče dva razsodnika, načelnika razsodnikov pa voli odbor z večino glasov.

§ 38. Razsodišče mora izreči svojo razsodbo v 14 dneh; razsoja z večino glasov, pri enakosti glasov odloča glas načelnikov.

XV. Podporni zaklad.

§ 39. Z društvom je v zvezi podporni zaklad, namenjen v podporo v šolah nahajajočim se sinovom in hčeram rednih članov.

§ 40. Pravico do podpore imajo sinovi in hčere le tistih rednih članov, ki so najmanj tri leta že člani društva.

§ 41. Podporni zaklad se nabira:

a) iz prispevkov ustanoviteljev,

b) iz edne tretjine vsakoletnega prebitka, c) iz izrecno v ta namen darovanih darov.

XVI. Društvene podružnice.

§ 42. Društveni člani, ki prebivajo v enem ali dveh sosednjih okrajih, se lahko združijo v posebno podružnico, da jim je mogoče vspešneje pospeševati društvene namene.

§ 43. Vsaka podružnica si voli na vsakoletnem občnem zboru svoj odbor, obstoječ iz načelnika in njega namestnika, tajnika, blagajnika in dveh odbornikov.

§ 44. V pokritje podružničnih stroškov plačujejo člani podružnice primerne letne prispevke, koje določa občni zbor podružnice od leta do leta, ki pa ne smejo presegati 1 Krone.

§ 45. Načelnik podružničnega odbora sklicuje odbor k sejam po potrebi. Načelnik mora sklicati sejo, ako zahtevata to dva odbornika. Glasuje se z večino glasov.

§ 46. Odbor skliče vsako leto enkrat občni zbor, na katerem

- poročata tajnik in blagajnik o podružničnem stanju,
- se odobrijo letni računi in se volita dva pregledovalca računov,
- se izvoli odbor. Odstopivši odborniki se smejo zopet voliti.
- se sklepa o prenehanju podružnice,
- se stavijo samostalni predlogi.

O točki c) se sklepa z dvetretjinami oddanih glasov, sicer z navadno večino.

§§ 32., 33., 34. in 35. veljajo tudi za občne zbore podružnic.

XVII. Razpust društva.

§ 47. Ako bi se društvo razšlo ali razpustilo, pripade aktivno premoženje društvu, ki se z enakim namenom ustanovi v teku enega leta po razpustu ali

razidu, sicer pa društvu „Pripravniki dom“ v Ljubljani.

XVIII. Občne določbe.

§ 48. Društveno leto se prične s 1. septembrom vsacega leta. Prvo leto se prične z dnem, ko stopijo ta pravila v veljavo.

§ 49. Društvo ima svoj pečat z napisom „Slomškova zveza“.

§ 50. Društvo prične svoje delovanje, kadar pristopi društvu razven pripravljalnega odbora vsaj deset rednih članov.

§ 51. Sedanji pripravljalni odbor je ob enem odbor za prvo društveno leto. Pripravljalni odbor obstoji iz šestih učiteljev, treh katehetov (oz. dveh prof.) in treh učiteljic.

Nadaljevanje pravil Slomškove zveze,

(Slovenski učitelj, Ljubljana 15. oktobra 1900, št. 20, str. 311-313)

Kmalu so se matičnemu društvu pridružile številne podružnice. Z besedami "Mi vstajamo!"¹¹ so člani Slomškove zveze 10. januarja 1901 pozdravili ustanovitev prve podružnice – podružnice za idrijski sodnijski okraj s sedežem v Idriji. Na shod je odbor povabil tudi tiste učitelje in učiteljice, ki niso bili člani Slomškove zveze. Na ta način so skušali v svoje vrste privabiti več učiteljev.

Naloga podružnice je bila podpirati centralno društvo, zbirati člane in budit stanovsko zavest. Načrtovali so ustanovitev knjižnice, da bi se člani lahko pedagoško izobraževali, prirejanje izletov v različne kraje sodnijskega okraja, kjer naj bi bile konference, razpravljanje o pomembnih šolskih vprašanjih in posredovanje razprav v objavo Slovenskemu učitelju.

Ustanovitev prve podružnice je pozdravil tudi knezoškof Anton Bonaventura Jeglič. Tako kot matično društvo je tudi podružnica enkrat letno prirejala občne zборе. Idrijska podružnica ga je imela prvič 12. novembra 1903. Tudi vse druge podružnice, ki so nastale pozneje, so imele za cilj podobne naloge kot idrijska.

Še v istem letu – 3. oktobra 1901 – so ustanovili drugo podružnico Slomškove zveze. To je bila goriška podružnica, ki pa dobrih pet let sploh ni delovala. Ponovna ustanovitev, a tokrat ne v okviru Slomškove zveze, je bila 5. septembra 1907. Društvo so imenovali Društvo krščansko mislečega učiteljstva v Gorici.¹² Na ustanovnem shodu tega društva so tudi pojasnili, zakaj se društvo kot podružnica Slomškove zveze ni razvilo. Krivdo so po besedah goriških katoliško mislečih učiteljev nosili nasprotniki – liberalno usmerjeni učitelji in njihove grožnje. Sledila je ustanovitev gorenjske podružnice Slomškove zveze za kranjski in radovljiski okraj. Ta je bila ustanovljena v Kranju 7. decembra 1902. leta.

Ob božiču 1908 je imela zborovanje matična enota Slomškove zveze, na katerem so razpravljali o notranji organizaciji zveze. Dogovorili so se, da bodo ustanovili nove podružnice, saj je število članov naraslo. Sklep o snovanju novih podružnic so začeli uresničevati leta 1909, natančneje 24. februarja, ko so ustanovili podružnico za Ljubljano, okolico in kamniški okraj. Ker je bil ta okoliš velik in dejaven, sta se iz nje izločili dve novi, manjši podružnici: 26. junija 1910 podružnica za kamniški okraj, 18. julija 1910 pa podružnica za vrhniški in logaški okraj. Naslednja podružnica je bila 1. dolenska podružnica Slomškove zveze, ki so jo ustanovili 8. julija 1909 v Zatični, 3. oktobra 1910 je začela s svojim delovanjem podružnica za reško – notranjsko dolino. Čez leto in pol, 9. maja 1912, so ustanovili podružnico za litijski okraj. Zadnja pred 1. svetovno vojno je bila 2. junija 1914 v Ribnici ustanovljena podružnica za kočevski okraj. Vojno dogajanje je ustavilo delovanje Slomškove zveze in njenih podružnic. Šele šest let po ustanovitvi podružnice v Ribnici in dve leti po koncu 1. svetovne vojne so ustanovili novo podružnico. To je bila štajerska podružnica Slomškove zveze, ki je začela delovati konec julija 1920. Oktobra 1923 so jo razdelili v podravske, savinjsko in posavsko podružnico.

Čeprav je statut določal, da mora odbor Slomškove zveze organizirati občni zbor enkrat letno, tega niso dosledno izvajali. Slomškarji so trdili, da so prvih nekaj let krivdo za to nosili liberalno misleči učitelji. Ti naj bi nanje izvajali takšen pritisk, da so zaradi tega izostali občni zbori. To so bile trditve članov Slomškove zveze, toda vprašanje je, če je bil to res glavni in edini vzrok. Zdi se, da so Slomškarji ob izostanku občnega zbora ali majhni udeležbi vedno valili krivdo na nekoga drugega. Enkrat so bili krivi liberalci, drugič slabe vremenske razmere, tretjič slabe prometne povezave.

¹¹ SU, 1901, št. 2, str. 26.

Podružnice Slomškove zveze

Na zemljevidu je razvidno, kje in kdaj so nastajale podružnice Slomškove zveze. Kranjska je temnejše obarvana zato, da je razvidno, da so podružnice do 1. svetovne vojne ustanovljali zgolj na Kranjskem (goriška podružnica je prenehala delovati).

Vsi občni zbori Slomškove zveze pred 1. svetovno vojno so imeli nekaj skupnih točk. Vedno so jih pozdravili "visoki" gostje, ki so v politiki igrali pomembno vlogo. Nikoli niso izostala predavanja o šolskih zadevah, vendar ni bilo niti enega občnega zbora, na katerem bi razpravljali zgolj o teh. Vsak občni zbor je odseval šolsko-politično dogajanje v preteklem društvenem letu. Prav tako so vedno znova obsojali nasprotni tabor učiteljev, češ da so oni krivi za obstoječe razmere. Ostro obtožb je bila sorazmerna z vplivom oziroma močjo "njihove" stranke. Tako sta prva dva občna zbora izzvenela bolj v smislu: Slomškarji smo reveži, saj nas liberalci, ki so na oblasti, preganjajo. Po državnozbornih volitvah, ko je zmagała SLS, pa so tudi Slomškarji postali drznejši. Poudarjali so, da je število članov Slomškove zveze vztrajno naraščalo. Tudi občne zборе so po letu 1907 sklicali redno vsako leto. Pred 3. katoliškim shodom, ki jim je dal novega zagona, pa so se v šestih letih sestali zgolj dvakrat. Vse te pozitivne spremembe

v društvu gre gotovo pripisati draginjskim dokladam za člane Slomškove zveze.

Poleg občnih zborov, na katerih so Slomškarji "potegnili črto" pod posameznimi društvenimi leti, so imeli tudi slovenski katoliški shodi velik pomen za razvoj društva. Bolj kot za učitelje so bili seveda pomembni za katoliške politike, saj so jim dvigovali popularnost.¹² Predvsem sta bila za celotno katoliško gibanje pomembna 1. in 2. slovenski katoliški shod, saj sta postavila temelje katoliškega gibanja, ki je bilo usmerjeno na široke množice slovenskega ljudstva. Lahko bi trdila, da je za Slomškovo zvezo šele 3. katoliški shod leta 1906 pomenil vsestranski razmah, saj je prej zgolj životarila. Kot zmago Slomškove zveze pa bi lahko označila "obdobje doklad".

Glasilu Slomškove zveze je bil Slovenski učitelj. Izhajati je začel sicer že pred njeno ustanovitvijo.

¹² Amon, *Tisk in politika v Jugoslaviji 1918-1941*, str. 55.

Prvo številko so izdali decembra 1899 kot glasilo krščansko mislečih učiteljev in vzgojiteljev, ki ga je urejal Fran Jaklič, natisnila pa Katoliška tiskarna. Predstavili so se takole: "Kdo smo, kaj hočemo; slovenski učitelji smo. Zvesti sinovi svojega naroda, pa tudi svete katoliške cerkve; nam je izročena mladina, upanje in ponos starišev, da jo vzgojimo in izobrazimo."¹³ Dodali so, da je Slovenski učitelj izšel zaradi potrebe. Njihova ideja je bila širiti katoliško zavest med učiteljstvom in se obenem boriti "proti tistim, ki pod krinko lažnjive svobode širijo med tovariši versko mlačnost, brezbržnost in celo sovraštvo proti cerkvi."¹⁴ Dejali so, da bodo skušali zastavljene cilje uresničiti s članki "vzgojeslovne" vsebine, navodili za "poduk" za posamezne predmete ljudske šole in podobno vsebino. Predvsem pa so želeli, da bi Slovenski učitelj zagovarjal "praktično krščanstvo" v šoli in izven nje.

Sprva so list izdajali kot štirinajstdnevnik, po letu 1904 pa je postal mesečnik. Večkrat se je tudi zgodilo, da je izšel enkrat v dveh ali celo treh mesecih. Na prvem zborovanju Slomškove zveze so trdili, da je bilo ob nastanku Slovenskega učitelja veliko ljudi, ki niso verjeli v uspeh glasila. "Toda prišlo je drugače. Naš list je bil z veseljem sprejet in si je mahoma pridobil veliko naročnikov. Ne samo duhovniki (kot naši nasprotniki trdijo), tudi lepo število tovarišev in tovarišic se je zbralo okrog njega."¹⁵ Trdili so, da je postal najbolj razširjen šolski list. Po podatkih Slomškarjev je bila njegova naklada 1100 izvodov in ni imel denarnih težav.

Slovenski učitelj je bil vsebinsko razdeljen. V prvem delu so bili objavljeni daljši članki. Šlo je bodisi za polemike z liberalnimi učitelji bodisi za popolnoma pedagoške zadeve, orise položaja šolstva, opise novo nastalih društev, ki so delovala na področju šolstva, za popolnoma verske vsebine, poročila z občnih zborov, ... skratka daljši sestavki so bili povezani s tedanjimi aktualnimi temami. Temu "glavnemu" delu so sledile še različne rubrike, ki so se tudi spreminjale; npr. listek (črtice iz življenja učiteljev), dopisi (o šolskem dogajanju iz različnih slovenskih, pa tudi tujih krajev), slovstvo (kratke vsebine različnih knjig) itd.

Leta 1908 je Slovenski učitelj postal skupno glasilo Slomškove zveze in Društva slovenskih katehetov oziroma glasilo vseh slovenskih krščanskih učiteljskih in katehetskih organizacij. List je dobil tudi nova urednika – Jožefa Novaka, učitelja v Idriji, in Antona Čadeža, mestnega kateheta v Ljubljani. Njuno urednikovanje se je končalo leta 1912. Rednim rubrikam je bila dodana še ena – katehetski vestnik. Nova urednika sta si zadala nalogo, da se bosta, kolikor bo mogoče, izogibala

politiki. Zato so sporočili, da bodo politične polemike objavljali v katoliškem časopisu Slovenec. Njuna težnja je bila, "da bi iz lista sploh vsako politiko izključilo ter posvetilo ves tesno odmerjeni prostor edino le pedagoško – didaktičnim člankom in razpravam".¹⁶ Na tem mestu se je prvič pojavila tudi novica, da je kranjski deželni šolski svet ukazal, da okrajni šolski sveti ne smejo naročati Slovenskega učitelja. Zaradi izključitve politike iz časopisa "trdno upamo, da bo to svojo prepoved v najkrajšem času zopet preklical".¹⁷ Prav tako so poslali na deželni šolski svet za Kranjsko prošnjo, da bi lahko o razpisih za izpraznjene učiteljske službe poročali tudi v Slovenskem učitelju.

In navsezadnje, novo uredništvo je prineslo bolj "cerkveno" usmerjenost časopisa, saj so veliko pisali o poučevanju krščanskega nauka, o katehetskih gibanjih, zborih. Slovenski učitelj je bil po novem razdeljen na tri glavne dele: prvi je ostal enak kot prej (a seveda z več verske vsebine), drugi del je prinašal izključno katehetske vsebine, tretji pa je obveščal učitelje o različnih dogodkih.

Zadnji dve leti pred vojno je Jožefa Novaka na uredniškem mestu spet zamenjal Fran Jaklič. Slednji je skrbel za učiteljski del Slovenskega učitelja, Anton Čadež pa je še vedno urejal katehetski del.

Ker je Slomškova zveza nastala predvsem zato, ker so bili katoliško misleči učitelji, ki so se udeležili duhovnih vaj, izgnani iz vrst društva, ki je prisegalo na liberalne vrednote, se je odnos med nasprotno mislečima stranema učiteljstva zaostroval. Nesoglasja so se stopnjevala: "Stigmatizovali so nas kot duševne revčke, nevedneže, i.t.d."¹⁸ Katoliško misleči učitelji so trdili, da teh nesoglasij ni bilo, dokler je Zaveza združevala katoliške in liberalne učitelje. "Usodno je bilo takrat, ko so stanovsko organizacijo 'Zavezo' postavili v službo liberalne stranke. Tisti hip, ko se je to zgodilo, je nehala biti 'Zaveza' stanovska organizacija ter je postala ekspozitura liberalne stranke."¹⁹ Še posebej naj bi to veljalo po letu 1899, ko sta častna člana Zaveze postala Ivan Hribar in Ivan Tavčar.

Tudi liberalni učitelji so imeli svoje glasilo – Učiteljskega tovariša. Z njim so širili svoje nazore in hkrati obsojali tisto, kar so Slomškarji zapisali v Slovenskem učitelju. Prvi odziv na ustanovitev Slomškove zveze s strani liberalno usmerjenih učiteljev v Učiteljskem tovarišu je bil naslednji: "Klerikalci kujejo novo past, v katero bi radi ujeli slovensko učiteljstvo. Ta past bo imela obliko učiteljskega društva in se bo imenovala 'Slomškova zveza'."²⁰ Nastala je prava besedna vojna med

¹³ SU, 1899, št. 1, str. 1.

¹⁴ SU, 1899, št. 1, str. 2.

¹⁵ SU, 1900, št. 17, str. 261.

¹⁶ SU, 1908, št. 1, str. 9.

¹⁷ SU, 1908, št. 1, str. 9.

¹⁸ SU, 1899, št. 1, str. 5.

¹⁹ SU, 1906, št. 9, str. 167.

²⁰ UT, 1900, št. 26, str. 231.

SLOVENSKI UČITELJ.

Glasilo
krščansko mislečih

učiteljev
in vzgojiteljev.

VERI, VZGOJI, PODUKU.

Letnik I.

V Ljubljani 22. decembra 1900.

Št. 1.

Naslovna stran Slovenskega učitelja

UČITELJSKI TOVARIŠ.

Glasilo
„Slovenskega učiteljskega društva v Ljubljani“.

Izdavatelj in odgovorni urednik:
JAKOB DIMNIK,
učitelj na II. mestni šoli v Ljubljani.

Št. 19.

Ljubljana, 1. vinotoka 1897.

XXXVII. leto.

Vsebina: Štefan Primožič: O uredbi učiteljskih plač na Kranjskem. — Odkritje Tomsčeve spominske plošče. — Samopomoč. — Vestnik. — Uradni razpisi učiteljskih služeb. — Listnica uredništva. — Listek upravnikov.

Geslo: „Ne nazaj, ne navzdol, ampak naprej in navzgor“.

Naslovna stran Učiteljskega tovariša

bralci Učiteljskega tovariša in Slovenskega učitelja. Pozneje so katoliško usmerjeni učitelji protestirali tudi proti časniku Slovenski narod, Jutro in Dan, ki so bili po njihovih besedah prav tako protiversko usmerjeni.

Vzgoja je bila vir nenehnih prepričkov, saj so Tovariši trdili, da tudi oni zagovarjajo krščansko vzgojo, a ne na tak način kot katoliško usmerjeni učitelji – s podrejenostjo duhovščini. Menili so, da je bila velika težava klerikalcev v tem, da so pristali na zahtevo duhovnikov po nadvladi v vseh sferah življenja. "In to je bila temeljna napaka, katera je pokazala po vseh evropskih državah neugodne posledice za duhovščino samo."²¹ Slomškarji so Tovarišem vračali očitke, predvsem njihovo "slavno frazo" o svobodi: "Toda svobodo zahteva liberalizem le zase, nasproti vsem drugim je krut tiran. – Na šolskem polju je ustvaril nasprotje med cerkvijo in šolo, dočim bi obe po svoji nalogi in zgodovinskem razmerju morali biti tesno združeni."²²

Tudi socialno-demokratskemu gibanju, ki se je po trditvah Slomškarjev hitro širilo predvsem med mlajšim učiteljstvom, so nasprotovali. Prav tako kot liberalno usmerjeni učitelji so tudi socialdemokrati želeli izključiti verski pouk iz ljudske šole. Slomškarji so protestirali proti njihovi izjavi, da je "politična otročarija delati razloček med Nemci in Slovenci".²³

Precej razprav in polemik je povzročil tudi novi šolski in učni red za splošne ljudske in meščanske šole, ki ga je izdalo ministrstvo za bogočastje septembra 1905, veljati pa naj bi začel v naslednjem šolskem letu. Nasprotnikom katoliške vzgoje nova pravila niso bila všeč, saj je vlada upoštevala tudi načelo o versko-nravni vzgoji otrok. Predvsem so bile za njih sporne obvezne verske vaje za šolske otroke.

Kljub takšnim nasprotovanjem verski šoli so bili člani Slomškove zveze prepričani, da bodo iz tega "boja" odkorakali kot zmagovalci, saj liberalno nasilje po njihovem mnenju ni moglo dolgo trajati. "Pride čas, ko vstane vihar, ki poruši tudi ono 'merodajno mesto' in stre nasilje, katero so pomagali v imenu 'svobodomiselnosti' zvariti naši ljubeznivi napredni tovariši."²⁴ Tako so lahko razmišljali, ker so imeli močno podporo s strani cerkvenih vladarjev. Med sovražnike cerkve so tako uvrščali tudi brezverce oziroma protiverska gibanja v Franciji, kjer so bila najbolj razširjena. "Neko samostansko kapelico v Parizu so spremenili v gledališče, kjer plešejo in se zvirajo plačane plesalke in druge ničvredne babe."²⁵

Tedanji šolski zakon si je vsaka stran razlagala tako, kot ji je ustrezalo. Katoliško misleči učitelji so trdili, da so protiverska gibanja nasprotovala tedanjemu zakonu, ker je le-ta govoril o versko-nravni vzgoji. Zato po njihovem mnenju ni mogel vzgajati učitelj, ki je bil veri in cerkvi sovražen. Slomškarji so trdili, da so bile liberalne brezverske šole neuspešne, saj mladina, ki je končala takšno šolo, "nima pojma o krščanskih načelih",²⁶ njihov razum je bil nerazvit, posledica tega je bila, da so zašli v slabo družbo, posedali po gostilnah, zašli v dolgove, pogosti so bili celo samomori. Tovariši pa so stvar videli popolnoma drugače. Trdili so, da je bil tedanji šolski zakon zelo uspešen, kar bi moral priznati vsak, "le oni zabiti ne, komur strast ali zavist otemnjujeta objektivno sodbo".²⁷

Liberalno usmerjeni učitelji so po trditvah Slomškarjev počasi izgubljali na veljavi. Njihova moč je začela upadati že ob koncu leta 1900, ko so bile državnoborske, in leta 1901, ko so bile deželnozborske volitve na Kranjskem. Na teh so za deželnega poslanca izvolili predsednika Slomškove zveze Frana Jakliča. Slomškarji so zatrdili, da je bilo najbolj poraženo učiteljstvo, ki se je obrnilo proti ljudstvu. Zato so nasprotnemu taboru klicali: "Spoznali ste, da ljudstvo ne mara za vaš program, da neče slišati vašega sicer izposojenega klica 'cerkev iz šole', zato se streznite in se vrnite k ljudstvu, čigar sinovi ste. Ne tavajte po poti, na katero vas je zavel lažnjivi liberalizem."²⁸ Tovariši so bili razočarani nad "porazom", a so ga opravičevali: "Trdimo, da bi naš kmet iz lastne inicijative nikdar ne napadal šole, nikdar ne preganjal učiteljstva."²⁹ Po njihovih trditvah so duhovniki naščuvali kmete, da so se obrnili proti liberalnim učiteljem.

Verjetno so se prav zaradi dobljene "bitke" na volitvah Slomškarji bolj "opogumili" in na obtožbe Tovarišev odgovarjali vedno bolj ostro, a o kakšnem večjem vplivu ali razširitvi Slomškove zveze kljub temu še ne moremo govoriti.

Večkrat so Slomškarji skušali prikazati, "kako brezvestno ravna z učiteljstvom liberalna stran-ka",³⁰ na katero je prisegal nasprotni tabor učiteljev. Liberalcem so očitali, da so tu in tam učiteljem vrgli nekaj "drobtin", ob volitvah obljubljali vse najlepše. "In po volitvah? – In sedaj? Sedaj svojih obljub izpolniti noče!"³¹

Katoliško misleči učitelji so se zavzemali za volilno reformo, saj so trdili, da se v deželni zbornici ne bo nič zgodilo, dokler reforme ne bodo

²¹ UT, 1900, št. 1, str. 2.

²² SU, 1899, št. 1, str. 6.

²³ SU, 1899, št. 1, str. 6.

²⁴ SU, 1900, št. 22, str. 341.

²⁵ SU, 1907, št. 1, str. 23.

²⁶ SU, 1900, št. 23, str. 354.

²⁷ UT, 1900, št. 6, str. 59.

²⁸ SU, 1901, št. 1, str. 5.

²⁹ UT, 1900, št. 5, str. 50.

³⁰ SU, 1904, št. 10, str. 218.

³¹ SU, 1904, št. 10, str. 218.

izvedli. Verjetno so se zavedali, da so imeli podporo kmetov, zato so pri volilni reformi vztrajali.

"Iz političnega egoizma se ustavlja liberalna stranka volivni reformi. Zaradi oseb, ki sedaj reprezentirajo liberalno stranko, ne sme biti volivne reforme in se ne more izvršiti nikaka regulacija naših plač." Dodali so še: "Tako brezvestno se igra z učiteljstvom stranka, ki ima v deželni zbornici večino, in ima v rokah volivno reformo in regulacijo naših plač."³² Skratka, trdili so, da so bili zgolj nasprotniki krivi za slab položaj učiteljev: "Kdorkoli izmed učiteljstva je nasprotnik S. Z. in njenih načel, tisti zavira izboljšanje našega gmotnega stanja!"³³

Slomškarji so bili prepričani, da bodo kmalu prekosili liberalno učiteljsko zvezo, ki je po njihovih navajanjih leta 1912 štela 469 članov. A tudi med temi naj bi bili nekateri v srcu že "njihovi". Podatki, ki so jih objavili v Učiteljskem tovarišu, so bili precej drugačni. Trdili so, da je imela Zaveza leta 1913 1576 članov. Res je število članov Slomškove zveze pred vojno vztrajno raslo, a to gre bolj pripisati draginjskim dokladam za učitelje, ki so simpatizirali s SLS, kot pa čemu drugemu.

Boj za boljše plače učiteljstva

Že ob ustanovitvi Slomškove zveze so njeni člani izrazili nezadovoljstvo zaradi nizkih plač in si zadali cilj, da se bodo borili za ureditev plač vsega učiteljstva. Gmotne razmere učiteljev v nekaterih krajih so bile po njihovih trditvah žalostne. Erjavec pravi, da zadnja regulacija plač leta 1898 ni bila zadovoljiva, zato so se kmalu spet začeli oglašati za izboljšanje.³⁴ Problematika plač je bila ena redkih točk, o kateri sta imeli obe strani učiteljev – liberalna in katoliška – enako mnenje. A strinjali sta se le o tem, da je regulacija plač nujno potrebna. O tem, kako izboljšati plače, pa je imela vsaka stran svoje poglede; takšne, kot je imela stranka, s katero so simpatizirali. Prošnje katoliško mislečih učiteljev po izboljšanju plač so bile sprva zelo mile: "Zato Vas prosimo: kadar boste pretresali našo prošnjo za ureditev naših plač, ne bodite tesnosrčni in malenkostni."³⁵ Nadaljevali so še bolj obupano: "Osvobodite nas! Pomagajte nam, da moremo vse moči posvetiti izobrazbi naroda."³⁶ Ves čas so spremljali dogajanje okrog plač in svoje člane obveščali o novostih.

Pozneje so postale zahteve po izboljšanju gmotnega stanja bolj ostre. Očitati so državi oziroma poslancem, da je bil celo zadnji služabnik

v državni službi bolje plačan kakor učitelj na Kranjskem. Regulacija plač je bila na dnevnem redu na vseh zborovanjih Slomškove zveze. Napisali so več prošenj, ki so jih nameravali poslati deželnim poslancem. "Teh prošenj poslanci ne smejo, pa tudi ne morejo prezreti. Kranjskemu učiteljstvu se mora dati plača, s katero mu bo mogoče dostojno živeti."³⁷ Učitelji liberalnih nazorov so trdili, da Slomškova zveza deželnemu zboru ni predložila nobene prošnje. Izkazalo se je, da je bila obtožba točna, saj so to tudi sami priznali. Slomškarji so pojasnili, da je bilo za tako pomembno vprašanje potrebno počakati, da bi parlament končal redno delo. "Sovražniki" pa so izkoristili priložnost in jih obtožili, da so prav člani Slomškove zveze zavirali izboljšanje gmotnega položaja učiteljstva. Tako je vzrok vedno ostrejših sporov med liberalnim in katoliškim učiteljstvom postalo tudi gmotno vprašanje.

Medsebojno obtoževanje, kdo je in kdo ni kriv za nizke plače, je trajalo toliko časa, dokler niso bile razmere kritične. Tedaj pa se je kljub nesoglasjem v preteklosti pojavila težnja po skupnem učiteljskem shodu. Shod, na katerem je sodelovalo vse učiteljstvo dežele, je bil aprila leta 1903. To je bila velika demonstracija vsega stanu zaradi nevzdržnih gmotnih razmer. Toda popolnoma enotni kljub temu niso bili. Katoliški učitelji se niso strinjali s "taktiko" shoda, saj niso hoteli, da bi učitelji naslavljali zahteve neposredno poslancem. Menili so, da bi se morali učitelji obrniti na ljudstvo, saj so bili po ustavi v "gmotnem oziru" od njega odvisni. Na shodu so svoj "nezavidljiv" gmotni položaj jasno ponazorili. Če je učitelj dobival 140 kron mesečno, je bila to že "lepa" plača. Vendar pa niti lepa učiteljska plača ni zadostovala za najnujnejše potrebe. Učitelj je porabil 50 kron za stanovanje, 70 kron za hrano, krojač in čevljar sta ga stala vsaj 30 kron, to pa je že bilo 10 kron primanjkljaja. Shoda so se poleg učiteljev udeležili tudi poslanci, vladni svetnik in deželni nadzornik. Kljub navidezni pomiritvi med obema stranema pa se je kmalu spet vnel boj. Če so se prej prepirali o tem, kdo je kriv za slabe plače, je bil tokrat jabolko spora omenjeni shod. "Vedno jasneje postaja, da voditelji 'naprednega' učiteljstva niso imeli s shodom tistega namena, za katerega se je izvršil."³⁸ Slomškarji so zatrjevali, da so nasprotniki tudi tokrat spletkarili: "Zdi se nam, da bi bili radi videli, ko bi se 'Slomškova zveza' shoda oficijelno ne bi udeležila, da bi bili potem na nas zvalili krivdo neuspeha. Ta nakana se jim seveda ni posrečila."³⁹ To so člani Slomškove zveze trdili zato, ker so prvo informacijo o shodu oziroma demonstraciji

³² SU, 1904, št. 10, str. 218-219.

³³ SU, 1909, št. 1, str. 2.

³⁴ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, str. 84.

³⁵ SU, 1900, št. 8, str. 123.

³⁶ SU, 1900, št. 8, str. 123.

³⁷ SU, 1902, št. 13, str. 193.

³⁸ SU, 1903, št. 10, str. 159.

³⁹ SU, 1903, št. 10, str. 159.

učiteljskega stanu po njihovih razlagah dobili iz časopisov. Zatrjevali so, da Slomškova zveza uradno ni dobila nobenega obvestila o shodu. Slomškarji se tudi niso strinjali z idejo, ki jo je na shodu predlagal liberalec, ljubljanski župan Ivan Hribar. Njegova ideja je bila, da bi morali za zvišanje učiteljskih plač povišati deželne doklade. Katoliško misleči učitelji so trdili, da bi morali poiskati drug vir. Po njihovem mnenju je bila država tista, ki bi morala priskrbeti denar.

	moški	ženske	povprečno
DUNAJ	2748	2122	2501
ŠTAJERSKA	1952	1383	1762
KOROŠKA	1589	1178	1505
KRANJSKA	1462	1164	1361
povprečno	1639	1190	1521

Prikaz učiteljskih plač po posameznih pokrajinah (v kronah na leto)

Slomškarji so obtožili liberalno misleče učitelje, ki so bili na vidnejših mestih, da so se s pomočjo veljakov liberalne stranke prebili do boljših služb in boljših plač. Trn v peti jim je bil predvsem urednik Učiteljskega Tovariša Luka Jelenc: "Zlasti gl. urednik Tovarišev si za svojo osebo prav dobro ume zvišati plačo."⁴⁰

Naslednji vsaj navidezni skupni korak obeh učiteljskih taborov je bila deželna učiteljska konferenca 4. septembra 1905. Tudi do tega sodelovanja je prišlo, ker naj bi na konferenci razpravljali o slabih plačah učiteljstva. Po štirinajstih letih, kot so trdili Slomškarji, so za skupno mizo spet sedeli okrajni šolski nadzorniki in predstavniki učiteljstva, a se je izkazalo, da so učitelji od konference pričakovali preveč: "Ko bi imeli delegatje svobodo govora, bi bila konferenca gotovo zelo zanimiva, povedali bi, kaj nas teži."⁴¹ Očitani so deželnemu predsedniku neresnost, saj je na konferenco poslal svojega namestnika, pa čeprav je pred dvema letoma poudarjal, da je potrebno regulirati učiteljske plače, so trdili Slomškarji. O problematiki plač je govoril delegat Luka Jelenc. Ob koncu govora je prebral izjavo, da se delegati ne bodo udeleževali zborovanj deželne učiteljske skupščine toliko časa, dokler ne bo vlada regulirala plač. Izjavo so podpisali vsi delegati. Slomškarji pa so dodali: "Veselo je, da učiteljstvo ni nastopilo kakor privesek kake stranke, da ga ni zaslepila strankarska strast."⁴² Vendar pa je vlada učiteljem vrnila udarec. Udeleževanje deželnih konferenc je bila dolžnost predstavnikov učiteljstva, zato so to dejanje

označili kot "prestopok proti določeni, v postavi utemeljeni dolžnosti".⁴³

Slomškarji so trdili, da je bil poslanec SLS dr. Ivan Šušteršič tisti, ki je predlagal novo alternativo, kako bi bilo mogoče vsaj malo izboljšati gmotni položaj učiteljstva. Zavzel se je za draginjske doklade, a predlagal, da naj bi jih dobili le poročeni učitelji, ki so jih bili po njegovem mnenju najbolj potrebni. Draginjske doklade so bile s sklepom deželnega zbora za poročene učitelje dovoljene od 24. novembra 1905. Medtem ko se Slomškarjem delitev glede na stan vsaj sprva ni zdela sporna oziroma o njej niso razpravljali, pa so liberalno usmerjeni učitelji delitvi nasprotovali. Poročene učitelje so imenovali "srečni oženjenci" in dodali: "To seveda ni pravično, ker ne poznamo v Avstriji zakona, ki bi dajal prednost tistim članom kate-regakoli stanu, ki so oženjeni." Šušteršiča so Tovariši obsodili, da je hotel z delno rešitvijo učiteljem "zamašiti usta za nekaj let".⁴⁴

Leta 1908 so na božičnem zborovanju Slomškove zveze znova poudarili, "da je nujno potrebna regulacija učiteljskih plač. Dokler pa tega ni moč izvršiti, naj se da vsemu učiteljstvu draginjska doklada",⁴⁵ torej ne več le poročenim učiteljem. Tako sta se nasprotna tabora učiteljev približala tudi v tej točki. Tudi "napredni slovenski poslanci" naj bi zahtevali doklade za vse učitelje, a je SLS glasovala proti temu predlogu. Na to so se ostro odzvali Tovariši: "Zgodil se je vnebovpijoči greh, zgodila se je sramota, zgodilo se je izdajstvo, ki mu ga ni para na vsem širokem svetu."⁴⁶

Kmalu je Šušteršič predlagal, da bi od leta 1912 dobivali 25 odstotno draginjsko doklado tudi tisti učitelji, ki so bili do tedaj od tega "priboljška" izločeni. Vendar pa se je pozneje izkazalo, da je bila težava v tem, ker je bil deželni odbor tisti, ki je "po svoji previdnosti" dovolil do 25 odstotne doklade. To je pomenilo, da je deželni odbor odločal, kateri učitelji so bili potrebni doklade, "s tem so se odprla vrata in okna največji politični korupciji".⁴⁷ Slomškarji so to dogajanje opisali s "svojega zornega kota". Ponosno so poročali, da je bil Ivan Šušteršič tisti, ki je izbral vsem učiteljem draginjske doklade. Balzam za njihovo dušo so bile tudi besede poslanca iz njihovih vrst Frana Jakliča. Pojasnil je, da SLS ne more takoj izboljšati učiteljskih plač, ker bo morala najprej zamašiti stare luknje in poplačati dolgove, ki so jih delali prejšnji deželni gospodarji. Krivdo za takšen položaj učiteljev je torej prevladil na ramena liberalcev. Slomškarji so takšnim besedam radi verjeli,

⁴³ SU, 1905, št. 9, str. 175.

⁴⁴ UT, 1905, št. 47, str. 403.

⁴⁵ SU, 1909, št. 1, str. 10.

⁴⁶ UT, 1909, št. 43, str. 1.

⁴⁷ *Dejanja govore*, 1913: 22.

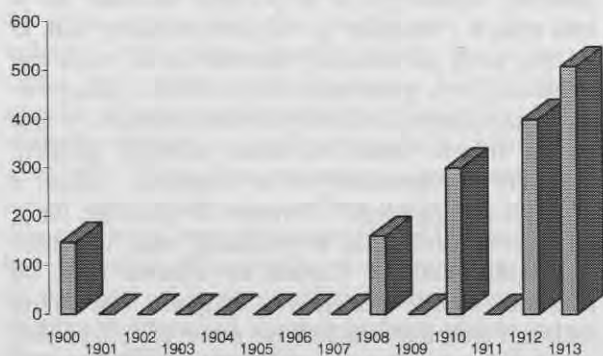
⁴⁰ SU, 1904, št. 8, str. 187.

⁴¹ SU, 1905, št. 9, str. 173.

⁴² SU, 1905, št. 9, str. 174.

saj so lahko nasprotni tabor učiteljev obtoževali, da je bila liberalna stranka tista, ki je povzročila takšno stanje. Vendar se razmere pod vladavino klerikalcev niso spremenile, učitelji so bili še vedno lačni. A to je bila politika SLS, ki je na ta način držala učitelje v "šahu". Namesto da bi dvignili plače, so torej uvedli doklade. Teh pa so bili v največji meri deležni učitelji, ki so simpatizirali z SLS, torej Slomškarji. Tako Angela Vode kot pisci spomenice Dejanja govore so zatrili: "Kdor je hotel doseči draginjsko doklado, kdor je hotel dobiti boljše mesto, ali vsaj svoje obdržati, se je moral izkazati z legitimacijo Slomškove zveze."⁴⁸

V liberalnem Učiteljskem tovarišu so veliko pisali o teh priboljških, s katerimi se niso strinjali. Ko so jim Slomškarji odgovarjali, so tudi sami priznali, da so bile doklade privilegij katoliških učiteljev: "Zakaj vpitje in neutemeljene obdolžitve? Kaj pa je storil deželni odbor? Dal je podporo tistim učiteljem in učiteljicam, ki so jo res zaslužili z vestnim in skrbnim učiteljevanjem, s hvalevredno vnemo za krščansko vzgojo slovenske mladine."⁴⁹ Priboljške so opravičevali s tem, da je plača določena z zakonom za vse enako, podporo pa so delili le najbolj vrednim. Po njihovem mnenju učitelji, ki so prisegali na liberalne vrednote, sploh niso bili upravičeni do podpore, saj so imeli dovolj denarja, če so ga lahko porabili za časopise, ki so sramotili Slomškarje. Iz tabele, objavljene v spomenici Dejanja govore, je razvidno, da so sicer tudi drugi učitelji, ne le člani Slomškove zveze, dobivali doklado. Toda med tistimi, ki so jo dobili, je bila velika večina Slomškarjev. Poleg tega so ti dobili 20-25 odstotni priboljšek, medtem ko so se morali Neslomškarji zadovoljiti največkrat z 10 odstotno doklado.

Prikaz števila članov Slomškove zveze do 1. svetovne vojne. Razvidno je, da je začelo število članov Slomškove zveze strmo naraščati po letu 1908.

Draginjska doklada za vse učitelje (ki pa to, kot smo videli, sploh ni bila) je bila dovoljena v

kranjskem deželnem zboru decembra 1911, a se je izplačevanje doklad zavleklo, saj so Slomškarji večkrat poročali, da jih še niso dobili. Po trditvah Vode tove jih je deželni zbor začel izplačevati šele leta 1912.⁵⁰

V začetku leta 1914 so katoliško usmerjeni učitelji veliko razmišljali o načrtu novega šolskega zakona, ki je opredeljeval tudi učiteljske plače. Vojna je preprečila, da bi se stvari premaknile z mrtve točke, tako da so morali učitelji na regulacijo plač počakati še nekaj časa.

Pedagoške zahteve Slomškove zveze

Temeljna pedagoška zahteva Slomškove zveze je bila narodna in krščanska šola. Zagovarjali so svobodno šolo, a ne v istem smislu kot liberalno usmerjeni učitelji. Tem je po trditvah Slomškarjev svobodna šola pomenila šolo brez vere,⁵¹ Slomškova zveza pa se je zavzemala za šolo, ki bi izobrazila katoliške otroke v katoliškem duhu in v maternem jeziku. Po mnenju članov Slomškove zveze bi moralo imeti ljudstvo pravico soodločati o tem, kakšna naj bi bila šola, saj "vzdržuje ljudstvo s svojimi žulji šole in učiteljstvo".⁵² Predvsem ljudske šole bi se morale bolj ozirati na dejanske potrebe kmetijstva, so trdili. Zato so tudi želeli nerazdeljen dopoldanski pouk. Tako so lahko otroci popoldne pomagali doma na kmetiji. Verjetno ni potrebno posebej poudariti, da so se Slomškarji z zahtevo po dopoldanskem nerazdeljenem pouku še bolj približali kmečkemu prebivalstvu.

Z veljavnim šolskim zakonom niso bili zadovoljni, saj je bil sprejet v času, ko so bili na oblasti liberalci. Želeli so temeljito reformo šolstva. Ker ni bilo pričakovati, da bi se stvari spremenile v prid njihovih zahtev po verski šoli, so videli Slomškarji rešitev v ustanavljanju lastnih zasebnih katoliških šol. Ves čas so trdili, da ni njihov namen šola "poklerikaliti in z redovniki ali redovnicami izpodrinuti svetno učiteljstvo", kot so jih obtoževali Tovariši, "vendar so nam redovne šole zlasti v sedanjih časih, ko se skuša šolstvu popolnoma vzeti verski značaj, vzor dobrih šol".⁵³ V idejo po spremembi šole oziroma zakona iz leta 1869 so vključili tudi državne srednje šole, gimnazije in realke, kjer bi se morala vzgoja prav tako prepletati s krščanskimi načeli. Šola na verski osnovi so po njihovem mnenju lahko zahtevali, ker je šola last katoliške cerkve. Ta je bila po njihovih trditvah tista, ki je ustanovila šolo, kar bi ji morala priznati tudi svetovna zgodovina.

Pomemben dejavnik pri "pravi" vzgoji otrok je

⁵⁰ Vode, *Spol in upor*, str. 239.

⁵¹ SU, 1900, št. 18-19, str. 280.

⁵² SU, 1900, št. 18-19, str. 283.

⁵³ SU, 1900, št. 18-19, str. 285.

⁴⁸ Vode, *Spol in upor*, str. 239.

⁴⁹ SU, 1913, št. 2, str. 41.

bil tudi dom oziroma vzgoja staršev. Zgolj sodelovanje šole in cerkve ni dovolj, so trdili Slomškarji. Starši so morali odigrati pomembno vlogo in otroke tudi doma vzgajati v verskem duhu. A večkrat se je zgodilo ravno obratno, so trdili. Starši so uničevali spoštovanje otrok do učiteljev, ko so vpričo otrok o njih slabo govorili. Pri ideji o povezavi šole in družine so bile katoliško mislečim učiteljem vzor Slomškove besede: "Družina in šola sestrici sta dve, nobena brez druge hoditi ne sme!"⁵⁴

Maternemu jeziku so posvečali posebno pozornost, saj so nasprotovali nemščini, ki je bila pogosta v slovenskih šolah zlasti na Koroškem in Stajerskem. Slovenski otroci so hodili v nemške šole, kar je pomenilo, da so mladino ponemčevali. "Take krivice moramo tudi z verskega stališča obsojati kot rop naše lastnine."⁵⁵ Tudi po deželah, kjer je živela le slovenska manjšina, so želeli, da bi ustanovili javne ljudske šole s slovenskim učnim jezikom. Ker so nasprotovali predmetu nemškega jezika, je bila ideja Slomškarjev, da bi ga nadomestili z novim predmetom, ki bi ustrezal zahtevam in potrebam časa. Zatrjevali so, da je bilo to gospodarstvo za dečke in gospodinjstvo za deklice.

Ko so hoteli slovensko šolo v Št. Jakobu na Koroškem znova ponemčiti, so Slomškarji temu ostro nasprotovali. Nasprotniki slovenske šole so začeli zbirati slovenske podpise za nemško šolo: "Koroški rodoljubi, ne pustite, da bi triumfovali naši nasprotniki in kopali grob naši narodnosti."⁵⁶ Kljub njihovim zahtevam po slovenskem jeziku v šolah so se zavedali, da je bila v praksi stvar še vedno precej drugačna.

Za Slomškarje je bila idealna takšna šola, v kateri bi otroke učili "številstva", krščanstva, pisanja in "poštenih dejanj". Središče katoliške vzgoje v šoli bi moral biti verouk, ki bi ga poučevali kateheti.

Slomškarji se z odpravo ponavljalne šole niso strinjali. Ta je bila na Kranjskem uvedena leta 1874. Namenjena je bila otrokom, ki so izstopili iz šole, da so lahko pridobljeno znanje izpopolnili in utrdili. V ponavljalno šolo so po navedbah Slomškarjev hodili otroci le v zimskem času trikrat na teden po najmanj dve uri in sicer do izpolnjenega štirinajstega leta starosti. Višja šolska oblast je hotela ponavljalno šolo ukiniti, ker ni dosegala namena, zaradi katerega je bila ustanovljena. Deželni šolski svet je predlagal namesto ponavljalne šole novo rešitev: šolski pouk bi podaljšali v vsakdanji šoli, katero bi otroci obiskovali do trinajstega leta. Učitelji, združeni v Slomškovi zvezi, se s takšno rešitvijo niso strinjali. Predlagali so spremembo ponavljalne šole na preprostejši način. Vzrok za neuspeh je bil po njihovem mnenju v tem, da so ho-

dili vsi otroci (ne glede na znanje) skupaj v ponavljalno šolo. Na vprašanje, kdo naj ponavlja, so odgovorili: tisti, kdor kaj zna, torej učenci z boljšim učenim uspehom. "Nadaljevanje! – to bodi namen prevstrojeni ponavljalni šoli!"⁵⁷ Čez nekaj let so se pojavile težnje po ponavljalni šoli, ki bi kmečke otroke pripravila na vsakdanje življenje. Zato bi morali po trditvah Slomškarjev ves pouk prilagoditi "prihodnjemu poklicu kmečkih ponavljavcev. Sedanje ime ponavljavna šola naj se torej opusti in vpelje ime 'kmetijsko-nadaljevalna šola'."⁵⁸

Katoliško misleči učitelji so zavračali vzor francoske šole, ki so ga slavili liberalci. Francoski učenci so imeli po njihovem mnenju preveč prostih dni. Kot dokaz so navedli celo statistične podatke: 216 prostih in 149 šolskih dni. Posledica tega je bila, so trdili, da desetina francoskega prebivalstva ni znala ne brati ne pisati. "Naši jungovci in liberalci pa vendar ne jenjajo proslavljati francoskih šolskih razmer. Zakaj? Zato, ker so šole brezverske in ker se ob dolgih počitnicah prijetno živi."⁵⁹

Po mnenju Slomškarjev je bil velik problem tudi vzgoja srednješolcev. Ti so večinoma prebivali v mestih sami in so bili oddaljeni od staršev, zato so razmišljali, kdo bi jih lahko najuspešneje vzgajal. Rešitev so našli v Marijinih kongregacijah, ki so bile po srednjih šolah v Avstriji že zelo razširjene: "Kongregacije so neprecenljiva korist za domovino in celo človeštvo. Za domovino, ker ji odgajajo

Fran Jaklič, v letih 1900-1918 predsednik Slomškove zveze

⁵⁴ SU, 1901, št. 19, str. 288.

⁵⁵ SU, 1900, št. 18-19, str. 286.

⁵⁶ SU, 1901, št. 3, str. 43.

⁵⁷ SU, 1900, št. 23, str. 359.

⁵⁸ SU, 1909, št. 5, str. 101.

⁵⁹ SU, 1900, št. 17, str. 274.

mladeniče čvrste volje in zdravega telesa; za človeško družbo pa, ker od svojih udov zahtevajo, da svoje dijaške dolžnosti ne samo površno, marveč kolikor mogoče izvrstno opravljajo.⁶⁰

Upoštevali, kaj so zapisali Slomškarji v Slovenskem učitelju in Tovariši v Učiteljskem tovarišu, bi lahko trdili, da so se o glavnih pedagoških vprašanjih strinjali. Tovariši so npr. zapisali, da želijo razviti sposobnosti otroka, znižati število učencev v razredu, poučevati v maternem jeziku, ustanoviti šole za slaboumne, se zavzemali za boljšo izobrazbo učiteljev, boljše plače. Imeli so sicer nekaj naprednejših idej kot Slomškarji, a najpomembnejši vzrok, zaradi katerega so (p)ostali učitelji razdeljeni, je bilo stališče o ločitvi šole in cerkve. Vsak tabor učiteljev je pač zavzemal stališče stranke, s katero so simpatizirali.

Jasno je, da za člane Slomškove zveze v njihovi idealni, t.j. verski šoli ni mogel poučevati "brezverski" učitelj. Tako kot za šolo je tudi za učitelja veljalo, da je bil pravi le tisti, ki je bil veren in je prisegal na katoliško vzgojo. Ker so torej hoteli narodno in krščansko vzgojo slovenskega naroda, "je treba, da so vzgojitelji in učitelji slovenskega ljudstva krščansko misleči možje. Katoličani ne samo po imenu, ampak tudi po svojem prepričanju in dejanju."⁶¹ Pravi katoliški učitelj je bil po njihovem mnenju "učitelj, ki je katoličan v srcu, mišljenju in delovanju; ki ima pogum, da pred vsem svetom priznava svoje versko prepričanje."⁶² Vera jim je bila vir, iz katerega je učitelj črpal energijo za utrudljivo delo. Ker so bili katoliško misleči učitelji pogosto tarča posmehovanja in zaničevanja liberalnih kolegov, je bila ideja Slomškove zveze tudi ta, da bodo združeni branili svoje somišljenike – učitelje pred napadi nasprotnikov. Kot "ljudski" učitelji so se morali člani Slomškove zveze angažirati tudi zunaj šole, iti med ljudstvo in spoznati njihove navade, razvade, strasti, mišljenje. Na ta način so se hoteli še bolj približati ljudem. Slomškarji so svoje somišljenike v Slovenskem učitelju nagovarjali, da si bodo pridobili popularnost, če bodo tudi "sami možje ljudstva".⁶³ Trdili so, da je ljudstvo počasi spoznalo škodljivost liberalizma.

"Vsak učitelj mora biti tudi vzgojitelj,"⁶⁴ je svetovala Slomškova zveza svojim članom. Kakšna je dobra vzgoja, je lahko spoznal le tisti, ki je priznaval cerkev, sveto vero. Za katoliške učitelje je bila edina prava in resnična verska vzgoja, vse druge so označili kot polovičarske, nezanesljive, neuspešne. Takšne pa so bile, ker niso upoštevale

božje pomoči, so trdili. Učitelj, ki je bil vdan neveri, materializmu ali darvinizmu, ni videl v učencih nič drugega kot neke vrste živali ali skupino neštetihih atomov, sebe pa zgolj kot delavca. Za Slomškarja pa je bil otrok "dragocena podoba božja", ki ga je bilo potrebno vzgojiti za posestnika nebeškega kraljestva.⁶⁵ Neveren učitelj je vzgajal za čas, minljivost, so trdili, veren krščanski učitelj pa za čas in neminljivo večnost. Zavrnil so ugovore, da je bila krščanska vzgoja večkrat neuspešna. To naj bi bile nesrečne okoliščine, zlasti satansko pohujšanje v najrazličnejših oblikah, ki je podrlo vse, kar je zgradila "najboljša vzgoja", torej po njihovem mnenju katoliška.

Zavrnil so tudi očitke Tovarišev, da želijo učitelja podrediti duhovniku. Po besedah Slomškarjev niti ni bilo res, da so to od njih zahtevali škofje. Ti so zahtevali le "garancijo, da se katoliški otroci podučujejo v katoliškem duhu".⁶⁶

Člani Slomškove zveze se niso strinjali s tem, da so nadzorniki tajno ocenjevali in nadzirali učiteljevo delo. Hoteli so, da bi bila nadzornikova kvalifikacija učitelja javna. Učitelj je po njihovem mnenju moral vedeti, "kakšen red je zaslužil".⁶⁷ Tudi disciplinarne preiskave bi po njihovem mnenju morale biti javne, saj so bile razmere nevzdržne. Učitelj je po navedbah Slomškarjev dobil ovadbo ali povod preiskave kar z naročilom, da se opraviči. Katoliški učitelji so želeli, da bi lahko imel učitelj v primeru disciplinske preiskave vpogled v vse dopise, ki so bili povezani s preiskavo. Poleg vseh teh "tajnosti" pa je bila skrivnostna še počasnost razsojanja, so dodali. O tem, ali gre za kaznivo dejanje, so trdili katoliški učitelji, bi lahko deželni šolski svet razsodil v 14 dneh oziroma v enem mesecu. Razpravo so zaključili: "Proč s tajnimi kvalifikacijami in tajnostnim postopanjem ob disciplinarnih preiskavah."⁶⁸ Krivdo za to so spet pripisali nasprotnemu taboru učiteljev.

Nadzorniški sistem, ki je vladal, so označili kot policijski sistem in tudi Ivan Šušteršič je obsodil "pristransko" nadzorništvo. Kot dokaz, da so se krivice katoliško mislečim učiteljem res dogajale, je navedel zgodbo ravnatelja meščanske šole v Krškem. Po 27-ih letih ravnateljavanja je bil leta 1900 nadziran, na podlagi tega pa je dobil obvestilo, da mora v pokoj. Po pritožbi mu je deželni šolski svet moral razložiti takšno odločitev: "In ti razlogi, gospoda moja, kažejo ravnatelja v tako čudni luči, da moram reči, da je kvalifikacija, katera se mu je dala, objektivno neresnična. Če bi se bilo dotično poročilo, na katerem stoji odločba deželnega šolskega sveta, omejilo na nekatere stvari, bi bil mo-

⁶⁰ SU, 1913, št. 4, str. 81.

⁶¹ SU, 1899, št. 1, str. 2.

⁶² SU, 1913, št. 9, str. 202.

⁶³ SU, 1902, št. 6, str. 85.

⁶⁴ SU, 1899, št. 1, str. 7.

⁶⁵ SU, 1901, št. 7, str. 103.

⁶⁶ SU, 1900, št. 18-19, str. 279.

⁶⁷ SU, 1903, št. 21, str. 313.

⁶⁸ SU, 1903, št. 21, str. 314.

rebiti mogoč kak dvom vsaj, da je vendarle kaj resnice v dotični kvalifikaciji. Ali, gospoda moja, pomisliti je treba, da v tistih razlogih stoji na primer to, da učitelj Lapajne ne zna slovenski.⁶⁹ Vse skupaj niti ne bi bilo smešno, če omenjeni ravnatelj ne bi bil tudi slovenski pisatelj, ki je po Šušteršičevih navajanjih pisal pravilno slovenščino.

Prav tako Slomškarjem ni bilo všeč "nastavljanje" učiteljev na ljudskih šolah na osnovi deželnega zakona iz leta 1873. Trdili so, da šolski uradi omenjenega zakona niso spoštovali in so prijetnejše službe oddajali brez razpisa oziroma – kot so dejali Slomškarji – šlo je za "oddajanje služb pod roko".⁷⁰

Slomškova zveza med prvo svetovno vojno

Smrt prestolonaslednika Franca Ferdinanda je bila za Slomškovo zvezo velik udarec, saj se je ta javno zavzel za katoliško šolo in postal pokrovitelj katoliškega šolskega društva na Dunaju. Razmišljali so, kako bi se tudi oni "maščevali" za njegovo smrt: "Slovensko katoliško učiteljstvo hoče maščevati umor rajnega prestolonaslednika s podvojenim delom na vzgojnem polju. Pospešiti in poglaviti hočemo versko vzgojo ter z besedo in dejanjem zastavljati pot svobodomiselnemu rvanju. Slovensko mladino hočemo in moramo obvarovati strupenih vplivov brezvestnih zapeljivcev. V tem podvojenem delu bodi naša osveta!"⁷¹

Slomškarji so zagovarjali cesarjevo dejanje, saj ta po njihovem mnenju ni imel drugega izhoda, kot da je začel vojno. Brezizhoden položaj je po trditvah Slomškarjev povzročila tudi srbska vlada, ki naj bi imela "celo pri umoru svoje krvave prste zraven".⁷² Iz izjav je bilo jasno vidno, da je bila Slomškova zveza še vedno pod vplivom Šušteršiča. Tako kot on so tudi Slomškarji obsojali Srbe. Poleg srbske vlade so Slomškarji obtožili tudi rusko vojno stranko, ki se je postavila na stran "morilcev".

Z odobravanjem so pisali o složni enotnosti vseh avstrijskih narodov, saj so se po njihovih trditvah fantje in možje vriskajoč odzvali klicu vojne. Kako tudi ne, saj so trdili, da je vojna božja šiba, in da jih je Bog kaznoval, ker se niso dovolj posvečali duhovnemu življenju. Zato so opravičevali vojno, češ da je to tudi preizkušnja s strani Boga. Tudi po dveh letih vojne so še vedno trdili, da vojna ne rodi zgolj zla, temveč ima tudi dobre posledice: "Marsikateri mož bo spoznal svoje slabosti in postal bo dober, moralen."⁷³

A priznali so, da je vojna povzročila tudi

ogromno gorja. Prenehali so pridigati o "božji šibi" in upali, da se bo pobijanje kmalu končalo. O pomembnih političnih dogodkih (npr. o jugoslovanskem združevanju), ki so že leta 1917 razburkali Slovence, Slomškarji niso poročali. So pa leta 1916 poročali o novem predsedniku na Kranjskem – Henrikku Attems, ki ga je Slomškova zveza pozdravila z besedami: "Dovolite, da se Vam v imenu krščansko mislečega učiteljstva, zbranega v 'Slomškovi zvezi', najvdaneje poklonimo in Vas najiskreneje pozdravimo kot svojega deželnega predsednika, zastopnika našega premilega cesarja v naši lepi domovini."⁷⁴ Najbolj ponosni so bili Slomškarji na to, da je tudi grof Attems poudaril, da sta vera in verska vzgoja zelo pomembni.

Še vedno so se torej oklepali idej izpred desetletja. Za Slomškarje je bilo glavno le, da so mladino lahko vzgajali v verskem duhu. Možno je tudi, da se zaradi cenzure niso hoteli izpostavljati in pisati o "spornih" stvareh. Politični dogodki pa prav gotovo niso šli mimo njih neopaženo. Smrt cesarja Franca Jožefa I. je bila za Slomškarje velika izguba, saj je, kot so poudarili, gojil dobre odnose s poglavarjem katoliške cerkve. Naslednika cesarja Karla I. so označili kot "kneza miru", saj je po njihovih trditvah decembra 1916 sovražniku ponudil mir.

Od političnega dogajanja so se, kot sem že poudarila, nekako "izolirali". Šele ko je bila združenje jugoslovanskih narodov tik pred vrati, so se prilagodili novim razmeram: "Moramo reči, da se zunanji poraz ne sme meriti zgolj po tragičnem videzu."⁷⁵ To je bilo vse, kar so zapisali o porazu Avstro-Ogrske v vojni. Bolj so bili usmerjeni v prihodnost: "Mi pa ne glejmo nazaj, na prestano, marveč ozirajmo se na zarjo boljše bodočnosti, ki nam naznanja blagodejni mir, obenem pa težko pričakovano rešitev iz stoletnega hlapčevstva. Kar smo včasih smatrali za mladostne sanje, se poraja med nami kot dejstvo: draga mati Slavija prihaja."⁷⁶

Delovanje Slomškove zveze v letih 1914-1918 so najbolje opisali kar oni sami: "Le še toliko življenja na zunaj, da je kazala, da ni še umrla."⁷⁷ Društveno življenje je skorajda zamrlo. Kajti kmalu po začetku vojne so lahko bralci Slovenskega učitelja prebrali kratek in jedrnat odgovor na vprašanje, kako je z delovanjem Slomškove zveze: "Vojska je."⁷⁸

Kljub temu, da so skoraj vsa društva v vojnem času prenehala delovati, so kateheti nadaljevali z delom. Vsako leto so se redno sestajali, o čemer so Slomškarji redno obveščali svoje člane. Očitno je, da so "vse karte" stavili na katehete. Pričakovali so, da bodo v kritičnih trenutkih, ko je bilo veliko

⁶⁹ SU, 1905, št. 11, str. 241.

⁷⁰ SU, 1904, št. 9, str. 193.

⁷¹ SU, 1914, št. 7-8, str. 137.

⁷² SU, 1914, št. 9, str. 185.

⁷³ SU, 1916, št. 4, str. 83.

⁷⁴ SU, 1916, št. 6, str. 136.

⁷⁵ SU, 1918, št. 11, str. 217.

⁷⁶ SU, 1918, št. 11, str. 217.

⁷⁷ SU, 1925, št. 9, str. 134.

⁷⁸ SU, 1915, št. 7-8, str. 179.

učiteljev poklicanih v vojsko, kateheti tisti, ki bodo potiskali v ospredje verski pouk. Po mnenju Milana Divjaka jim je to tudi uspelo. Zatrjuje namreč, da so bili ravno kateheti tisti, ki so bili med vojno izjemno aktivni in so "vojne tegobe izkoristili za vsiljevanje verskih vaj".⁷⁹

Med vojno Slomškova zveza ni imela občnih zborov niti velikih srečanj. Sestajali so se le posamezni odbori, centralni odbor Slomškove zveze pa se je do septembra 1918 sestel zgolj šestkrat. Vsebine pogovorov so bile vedno doklade.

Malo pred koncem vojne je urednik Slovenskega učitelja kljub vojni sklical občni zbor. Vzrok za to naj bi bile obtožbe, da je on tisti, ki zavira delovanje Slomškove zveze. Nekaj članov je prišlo, a so se odločili, da občni zbor prestavijo na primernejši čas. Slomškarji niso poročali, da bi zaradi vojne primanjkovalo učiteljev, saj so jih nadomeščali drugi učitelji. Z njimi pa so, trdi Divjak, Slomškarji lažje delali: "Ta 'nadomestek' so bili starejši, cerkvi poslušni in vdani učitelji in zlasti učiteljice, ki prej niso dobili zaposlitve ali pa so bili že upokojeni. Z enimi in drugimi je bilo veliko lažje 'delati', niso mislili s svojo glavo, niso odklanjali orglanja, verskih vaj in podobno."⁸⁰

Preden je Slomškova zveza začela "normalno" delovati, je bil 2. oktobra 1918 sklican sestanek centralnega odbora. Po 18-ih letih je predsednikovanje opustil Fran Jaklič. Ta odločitev je bila malce nenavadna, saj je bil ravno on "gonilna sila" društva. Kljub temu, da Slomškarji te odločitve niso pojasnjevali, je verjetno "potonil" skupaj s Šušteršičem, saj je bil na njegovi strani. To lahko sklepamo tudi iz Erjavčeve trditve, da se je Jaklič pridružil Šušteršiču, ko je ta iz užaljenosti, ker so kranjski poslanci na volitvah delegatov v parlament izvolili Korošca in ne njega, naznanil svoj izstop iz kluba.⁸¹ Novi predsednik Slomškove zveze je postal Ivan Štrukelj.

Slovenski učitelj je kljub vojni še vedno izhajal. Njegova urednika sta bila do leta 1918 še vedno Anton Čadež in Fran Jaklič, v zadnjem letu vojne pa je bil Čadež edini urednik. Vsebina časnika se med vojno ni bistveno spremenila; izjema je bila številka, v kateri so poročali o atentatu in je bila skorajda v celoti posvečena temu dogodku. V rubriki učiteljski vestnik so obveščali, kateri učitelji so odšli v vojno, kateri so umrli, kdo je bil ranjen, kdo se je vrnil, katere šole so delovale. Včasih so objavili tudi pisma učiteljev v ujetništvu. Glavne razprave v Slovenskem učitelju so se še vedno vrtele okrog pedagoških vprašanj. Polemik z liberalci niso objavljali. Sporočili so, da bo Slovenski

učitelj redno izhajal, "dočim so drugi podobni listi kratkomalo utihnili in prenehali".⁸²

Leta 1917 je uredništvo prvič sporočilo, da ima denarne težave pri izdajanju Slovenskega učitelja. Obveščali so naročnike, da se je podražil papir, prav tako tudi tisk. Zato so leta 1918 podražili list za krono. "Komaj bi bilo, da bi dvignili naročilo za 2 kroni, kajti tiskarski vodja nam je napravil tak proračun, da nas mrzla stresa."⁸³

Nizke plače in draginjske podpore so burile učiteljske duhove tudi med vojno. Draginja je bila vse večja, deželni odborniki pa so dali enkratno podporo le deželnim uradnikom in uslužbencem. Učitelji je po trditvah Slomškarjev niso bili deležni, niti niso bili deležni z letom 1915 pričakovane regulacije plač. Upanje na delno pomoč je bilo po njihovem upravičeno, saj so bili še vedno slabše plačani kot deželni uradniki. Po trditvah Slomškarjev njihov klic na pomoč ni naletel na gluha ušesa: "Deželni odbor kranjski se je odločil, da velikodušno priskoči na pomoč tudi učiteljstvu. Dovoljene podpore bodo deležni vsi dejansko svoj poklic v šoli izvršujoči učitelji (učiteljice) in družine v vojni službi se nahajajočih oženjenih učiteljev."⁸⁴ Korak naprej je po trditvah Slomškarjev deželni odbor storil avgusta 1915, ko je sklenil, da bodo enotne 25% draginjske doklade deležni vsi službujoči učitelji na Kranjskem. A šlo naj ne bi za nič drugega kot za nadaljevanje izstradalne politike, saj se je po trditvah Bergantove "izstradalna politika nadaljevala še vse razdobje prve svetovne vojne".⁸⁵ To je seveda pomenilo, da podpor spet niso dobili vsi učitelji.

Kranjski učitelji so še večkrat zaprosili za enkratno denarno pomoč. Že oktobra 1915 so poslali delegacijo k Ivanu Šušteršiču, ki jim je tudi tokrat obljubil doklade. Ker so bili tudi spomladi leta 1916 deležni denarne podpore, so se zahvalili glavarju v Slovenskem učitelju: "Naj bo na tem mestu v imenu 'Slomškove zveze' izrečena deželnemu odboru za naklonjenost iskrena zahvala."⁸⁶ Slomškarji so, kljub temu da je njegova moč počasi usihala, še vedno častili Šušteršiča. Ker je bila draginja vedno večja, primanjkovalo je tudi nekaterih živil, se je Slomškova zveza marca 1917 obrnila na kranjski deželni odbor s prošnjo, da bi učiteljstvu po znižani ceni priskrbeli slanino: "Ob suhem nezabeljenem krompirju in kisli repi učitelj nima moči, da bi mogel uspešno zmagovati naporno delo v šoli."⁸⁷ Tudi tej prošnji je deželni odbor ugodil.

⁸² SU, 1915, št. 12, str. 280.

⁸³ SU, 1917, št. 12, str. 260.

⁸⁴ SU, 1915, št. 5, str. 116.

⁸⁵ Bergant, *Pozkus reforme šolstva pri Slovencih*, str. 8.

⁸⁶ SU, 1916, št. 3, str. 65.

⁸⁷ SU, 1917, št. 4, str. 91.

⁷⁹ Divjak, *Šola, morala, cerkev na Slovenskem*, str. 228.

⁸⁰ Divjak, *Šola, morala, cerkev na Slovenskem*, str. 222.

⁸¹ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, str. 273.

Dr. Ivan Šuštersič, politična zaslomba Slomškarjev do konca prve svetovne vojne (Janko Pleterski: Dr. Ivan Šuštersič 1863-1925. Ljubljana 1998, str. 4)

Skratka, najrazličnejše pomoči s strani deželnega odbora so bili učitelji na Kranjskem deležni vse do leta 1918. Tedaj so ukinili vojno-draginske doklade in uvedli drugačno obliko pomoči učiteljem: državno-deželne doklade. A na to pomoč so učitelji čakali kar nekaj časa. Po navajanjih Slomškarjev so jih začeli izplačevati šele oktobra 1918, torej tik pred koncem vojne.

Slomškarji so poročali, da so se ob začetku vojne v časopisju začele razprave o tem, ali bo šola zaradi vojne zaprla svoja vrata. Kot odgovor nanje je tedanji minister za pouk in bogočastje Hussarek izdal odredbo, ki je določala, da se kljub vojnemu stanju začne redni pouk na vseh avstrijskih šolah, kjer je to mogoče. Poleg tega je naročil, da je potrebno mladino seznaniti z velikim pomenom svetovne vojne. "Poudarja naj se osobito, kako je sedanjí vojni čas združil vse avstrijske narode v složno in edinstveno navdušenje za domovino."⁸⁸ S tem naj bi učitelji vzdrževali naklonjenost otrok do Avstro-Ogrske.

Slomškarji so odobravali Hussarekovo odredbo, saj so trdili, da je bil ravno v tistih dneh pouk najbolj pomemben. Tudi šola jim je predstavljala bojišče, "kjer učiteljstvo z orožjem uma zatira in

pobija negodne izrastke slabega nagnjenja, otroške slabosti, mladinske zablode".⁸⁹ Po mnenju Slomškarjev je bilo izjemno pomembno, da je učitelj ob pripovedovanju o vojni našel pravo mero, saj je mnogo otrok izgubilo očete in brate: "Učitelj naj bo mirovni angel, ki zna vlivati olje tolažbe v srca že itak zbeganih otrok, če ničesar ne čujejo o dragem ateju z bojišča, ali če so že morda sirote po izgubljenem očetu."⁹⁰ Kljub temu naj bi tudi otroci spoznali, da je vojska "šiba božja", ki jim bo koristila.

Poleg učitelja je po mnenju članov Slomškove zveze imel tudi katehet zelo pomembno nalogo. Predvsem naj bi bil v pomoč materam, ki so izgubile može in so zato morale same skrbeti za vzgojo otrok. Njegova naloga je bila otroke spodbujati k molitvi za vojake, za mir. Vendar pa niso bili le kateheti tisti, ki so morali biti pozorni na vzgojo otrok. Slomškarji so trdili, da mora biti učiteljica vzor skromnosti, kar je pomenilo, da je morala nositi čimbolj preprosto obleko: "Nobenega okraska, nobenega oblačila ne, ki ne bi moglo obstati pred sodbo preprostosti in dostojnosti."⁹¹ Vsi v šoli – od katehetov do učiteljev in učiteljic – bi po mnenju katoliško usmerjenih učiteljev morali težiti k temu, da bi pomagali materam, ki so izgubile može in so morale same skrbeti za vzgojo otrok.

Že omenjeni Hussarekov odlok je določal tudi, da je potrebno zaradi vojne v šolah več pozornosti nameniti telesni vzgoji. Otroci so morali biti v dobrem fizičnem stanju, s čimer so se strinjali tudi člani Slomškove zveze. Vendar pa so svarili, da vzgoja za vojaško pripravljenost zahteva več kot le telesno kondicijo. Potrebna je tudi moralna trdnost, poštenost in predvsem verovanje v boga oziroma versko-nravna vzgoja.

Po trditvah Slomškarjev so se kmalu pokazali tudi negativni vplivi vojne na mladino. Ker zaradi vojne vse šole niso bile odprte, so trdili, da so bili otroci vedno bolj podivjani in surovi.⁹² Slomškarji so videli svoje poslanstvo v tem, da bi v vojnem času pomagali pri vzgoji mladine in jo spet popeljali na božjo pot.

Slomškova zveza po prevratu leta 1918

Člani Slomškove zveze so 1. december 1918 označili kot zgodovinski dan. Še med vojno so se izolirali od jugoslovanskega vprašanja, četudi je bil prav "njihov" človek, Anton Korošec, eden najbolj zaslužnih, da so se Slovenci odcepili od Avstrije in se združili s Hrvati in Srbi. Z Državo SHS, so razmišljali Slomškarji, se je začela nova doba, kjer bo morala biti tudi Slomškova zveza "na straži":

⁸⁹ SU, 1915, št. 1, str. 23.

⁹⁰ SU, 1915, št. 1, str. 8.

⁹¹ SU, 1914, št. 10, str. 217.

⁹² SU, 1916, št. 2, str. 28.

⁸⁸ SU, 1914, št. 10, str. 238.

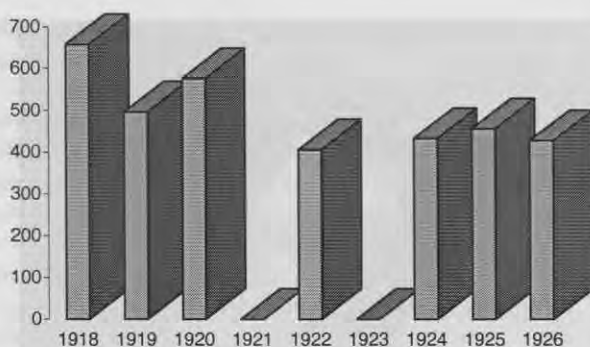
"Učiteljsko vprašanje, šolska reforma, gmotno stanje jugoslovanskega učiteljstva, to in še marsikaj bo dalo misliti nam."⁹³ Nastanek Kraljevine SHS so sprejeli z odobravanjem. Naloga učiteljev je bila pojasniti zgodovinski dogodek združitve treh narodov, so poročali Slomškarji. Tako kot so v prejšnji državi prisegli zvestobo avstrijski vladarski družini, so to storili tudi tokrat. Pozdravili so prve ministre Slovenije.

Toda optimizem katoliško usmerjenih učiteljev se je počasi razblinjal. Že leta 1919 so pojasnjevali, da so spoznali, da življenje v novi državi ne bo popolnoma preprosto, saj so se združili trije narodi, katerih zgodovina, kultura in jezik so različni. Zato naj bi politično združenje Slovencev, Hrvatov in Srbov zahtevalo novo kulturno usmeritev. Razmišljali so, da bi bilo potrebno različnost narodov "strniti v harmonično celoto", a hkrati ustvariti enoto v različnosti, kot so se izrazili. Katoliško usmerjeni učitelji so se nagibali k avtonomiji posameznih narodov. Tako kot tudi "njihova" stranka SLS. Na Ivana Šušteršiča so Slomškarji kar pozabili, le ob njegovi smrti so mu posvetili kratek članek v Slovenskem učitelju. Večkrat pa so omenjali Kreka in Korošca, nova prava Slovenske ljudske stranke.

Kmalu po koncu vojne je imela Slomškova zveza prvi občni zbor po letu 1913. Zborovali so 21. novembra 1918, torej še pred ustanovitvijo Kraljevine SHS. Udeležba je bila slaba, kar so Slomškarji pripisali slabim prometnim povezavam. Občni zbor je bil slavnosten, v znamenju odobravanja nove države: "Danes zborujemo prvič v domači državi – oproščeni germanskih vezi – tedaj v jugoslovanskem duhu edinstva in bratstva /.../. Z ustanovitvijo lastne države pa smo postali svobodnejši in to svobodo hočemo uveljavljati na braniku za svoj stan, za versko-narodno šolo, za krščansko ljudstvo in naš dom jugoslovanski."⁹⁴

Vsaokletna zborovanja Slomškarjev so jasno pokazala, da so še vedno trdno vztrajali pri "starih" idejah, še vedno so želeli versko šolo. Niso se zadovoljili zgolj z veroukom kot učnim predmetom, pač pa so hoteli, da bi bil ves pouk prežet s katoliškimi idejami. In če je bilo to v prejšnji državi vsaj teoretično mogoče, se je v Jugoslaviji pojavila nova težava, ki je izključevala takšno možnost. Vsi narodi namreč niso bili rimskokatoliški.

Še med vojno je število članov Slomškove zveze naraščalo, po vojni pa se je stvar obrnila na glavo. Ker ni bilo več doklad, so se "kupljeni" učitelji vrnili v Zavezo in je število učiteljev Slomškove zveze močno upadlo. Slomškarji so bili še vedno odvisni od "njihove" stranke, toda njen vpliv se je po vojni zmanjšal, posledično pa je na veljavi izgubila tudi Slomškova zveza.

Število članov Slomškove zveze v obdobju 1918-1926. V novi državi – po ukinitvi doklad za Slomškarje – so "kupljeni" učitelji odšli nazaj v liberalni tabor. Iz grafikona se vidi upad članstva.

Spet se je izkazalo, da so bili Slomškarjem bližje pripadniki drugih narodov, ki so bili rimsko-katoliške veroizpovedi, kot pa slovenski liberalci oziroma demokrati. Povezovali so se predvsem s hrvaškimi katoliki in z njimi tudi tesno sodelovali.

Za obdobje po vojni je značilno, da ni bilo neke prelomnice, tako kot pred vojno npr. leto 1908, ko so Slomškarji začeli svojo pot k zmagi. Ker je v državi prevladovalo nekakšno "kaotično" stanje na področju šolstva, se nobeno od učiteljskih društev ni moglo povzpeti do popolne prevlade. Liberalno učiteljsko društvo je bilo sicer v prednosti, saj je združevalo večji del jugoslovanskih učiteljev. A o tem, katero učiteljsko društvo je bilo na "vodilnem" položaju, je tudi tokrat odločala politika. Ker pa so se vlade menjavale izjemno hitro, nobenemu društvu ni uspelo za daljši čas ohraniti prevlade. Vzpon Slomškarjev je bil povezan predvsem s tem, ali je Anton Korošec sodeloval v vladi ali ne.

Že na prvem povojnem občnem zboru so člani Slomškove zveze razmišljali o spremembi pravil društva. Nova pravila naj bi temeljila "na najširši demokratični podlagi".⁹⁵ K njihovi spremembi so se Slomškarji nagibali zato, ker so pričakovali, da bosta obe učiteljski društvi ustanovili skupno stanovsko organizacijo. Zato so oblikovali organizacijski odsek, katerega naloga je bila spremeniti pravila. Ena od idej je bila, da bi Slomškova zveza postala zveza učiteljskih društev (zveza jugoslovanskih krščanskih društev), podružnice pa naj bi preoblikovali v posamezna društva. Glavna sprememba pa naj bi bila preoblikovanje Slomškove zveze v izključno kulturno društvo. Tako naj bi bil namen Slomškove zveze po novem: "Zveza jugoslovanskih krščanskih učiteljskih društev" je zveza učiteljskih društev, kojih namen je podpirati nravno-verske, pedagoške in narodne smotre šole temeljem krščanskih načel

⁹³ SU, 1918, št. 11, str. 236.

⁹⁴ SU, 1918, št. 12, str. 242.

⁹⁵ SU, 1919, št. 1, str. 24.

in širiti na tej podlagi kulturo med ljudstvom (ter zastopati materijalne stanovske interese učiteljstva). Politični smotri so izključeni.⁹⁶

K besedilu so v oklepaju dodali pripombo – "dokler se ne ustanovi skupna stanovska organizacija". Če primerjamo predlagano spremembo o namenu Slomškove zveze z njenim namenom ob ustanovitvi, lahko vidimo, da so spremenili tudi določene besede – npr. namesto "katoliških" načel – "krščanskih" (torej tudi pravoslavni), namesto "patriotske" smotre – "narodne". Precej razprav se je vnelo tudi o imenu njihovega glasila. Pojavila se je ideja, da bi se imenoval Jugoslovanski učitelj, a je ostalo pri Slovenskem učitelju, glasilo jugoslovanskih krščanskih učiteljev.

Idejo o spremembi pravil so brez pojasnila za nekaj časa postavili v kot. Znova so o njej začeli razmišljati leta 1923. Takrat so na izrednem občnem zboru na katoliškem shodu sprejeli nova pravila, ki jih je pripravljala odsek pod vodstvom Rudolfa Wagnerja. Oblast jih je potrdila 8. novembra 1923. Kljub obljubi, da jih bodo objavili v Slovenskem učitelju, se to ni zgodilo.

Tako kot med vojno so se tudi v povojnem času Slomškarji od političnega dogajanja distancirali in o njem v svojem glasilu niso pisali. Tako npr. iz Slovenskega učitelja ne zvemo ničesar o političnem dogajanju v Državi SHS in Kraljevini SHS in le občasno se je pojavil kakšen članek na to temo. Tako so npr. ob koncu leta 1920 protestirali, ker je prosvetno ministrstvo v Beogradu razveljavilo nekatera imenovanja okrajnih šolskih nadzornikov, ki so jih imenovali v poverjeništvu za uk in bogočastje v Ljubljani, in to kljub temu, da je bila deželna vlada v Ljubljani po njihovem mnenju edina oblast, ki je imela pravico opraviti začasna imenovanja: "Centralna uprava v Belgradu si je to pravico samovoljno prilastila potom strankarskega mešetarjenja."⁹⁷ Dodali so: "Tako ubijajo avtoriteto šolskih oblasti v Jugoslaviji, kjer cvete strankarstvo, protekcionizem in brezpravnost. Naše ljudi bodri zavest, da je vsakega nasilja nekoč konec."⁹⁸ Tovariši so pojasnili seveda svojo različico dogodkov o nameščanjih nadzornikov.

Slovenski učitelj je bil ob koncu vojne še vedno glasilo krščanskih učiteljev in katehetskega društva. Ob koncu devetnajstega letnika pa je Katehetsko društvo objavljalo, da so izstopili iz lista. Tako so z letom 1919 Slovenskega učitelja urejevali učitelji iz Slomškove zveze sami.

Po vojni so začeli slovenski učitelji razmišljati o skupni stanovski organizaciji vseh učiteljev. Kot so poročali v Slovenskem učitelju, so na predlog Slomškove zveze tri učiteljske organizacije – Zaveza avs-

trijskih jugoslovanskih učiteljskih društev, Slomškova zveza ter Društvo slovenskih učiteljic – ustanovile Učiteljski svet. To naj bi bil vrhovni organ vsega slovenskega učiteljstva, kjer bi razpravljali o stanovskih vprašanjih in ki bi varoval učiteljstvo pred korupcijami in krivicami. A to je bil le posvetovalni organ in ni imel izvršilnih pravic. V vodstvu Učiteljskega sveta so bili: član Zaveze Petrič kot predsednik, podpredsednica je bila Vita Zupančič iz Društva slovenskih učiteljic, tajnik pa je bil član Slomškove zveze Anton Dragan. Sprva je kazalo, da bo Učiteljski svet 'zaživel'. Ko so npr. Slomškarji leta 1919 predlagali, naj vloži protest pri Višjem šolskem svetu, ker se jim je zdelo neprimerno, da je ljudskošolska mladina lahko pristopila k telovadnima društvoma Orel in Sokol, so jih v tem podprli tudi Tovariši. Protest sicer ni padel na plodna tla, a kaže, da so bili učitelji vsaj na začetku složni. Kmalu pa so se zopet pojavila trenja med liberalno in krščansko mislečimi učitelji, zato Učiteljski svet ni mogel delovati tako, kot so si zamislili, in je prenehal z delom. Krivdo so Slomškarji pripisali predsedniku, češ da je prenehal sklicevati seje, Tovariši pa so seveda obratno trdili, da so Slomškarji onemogočili delo Učiteljskega sveta: "A že po nekaterih sejah so prišli naši člani do prepričanja, da Slomškova Zveza ne smatra te institucije resnim. Informirali so se sicer o naših namerah, sklepov se pa niso držali."⁹⁹

Maja 1919 so v Slovenskem učitelju prvič zapisali idejo o skupni, strogo strokovni organizaciji vsega slovenskega učiteljstva: "Za vse jugoslovansko učiteljstvo pa se ustanovi lahko skupna enotna stanovska organizacija. Dela bi imela obilo: razna stanovska in splošno šolsko-politična vprašanja, gospodarsko se moramo osamosvojiti in združiti", je razmišljal Slomškar Rudolf Pečjak, ter dodal, da je jasno, "da se mora združiti najprej slovensko učiteljstvo v enotno organizacijo in šele potem pojdimo iskat uspešnega stika s Hrvati in Srbi".¹⁰⁰ Slomškarji so zatrjevali, da je učiteljstvo po večletnih preizkušnjah spoznalo, da tako ne more naprej. Podobno so po njihovih trditvah razmišljali tudi liberalno misleči učitelji. Zato so Slomškarji sprejeli naslednjo resolucijo: "Zahtevamo, naj se združi takoj vse učiteljstvo v Sloveniji v eno samo strogo strokovno organizacijo, ki pa mu naj pusti v kulturnih vprašanjih popolno svobodo, tudi svobodo združevanja v posebne samo kulturne učiteljske organizacije. Ta učiteljska stanovska organizacija naj se čimprej razširi po vsej Jugoslaviji."¹⁰¹

Da je bila ideja o skupni stanovski organizaciji težnja obeh nasprotno politično usmerjenih učiteljskih društev, trdi tudi Ervin Dolenc: "Po vseh

⁹⁶ SU, 1919, št. 6, str. 153.

⁹⁷ SU, 1920, št. 11-12, str. 175.

⁹⁸ SU, 1920, št. 11-12, str. 192.

⁹⁹ UT, 1920, št. 33, str. 1.

¹⁰⁰ SU, 1919, št. 4, str. 107.

¹⁰¹ SU, 1920, št. 4, str. 69.

slabih izkušnjah v politiko zapletenih učiteljev, je ideja enotne, nepolitične učiteljske organizacije sorazmerno močno zaživela v obeh taborih.¹⁰²

Zaradi ideje o skupni organizaciji so nameravali Slomškarji svoje društvo preoblikovati. Slomškova zveza naj bi postala le kulturna organizacija, ločena od katehetov, a je postala ideja jabolko spora za naslednjih sedem let. Za učitelje, tedaj še združene v Zavezi, je bila ohranitev Slomškove zveze tudi zgolj kot kulturnega društva nesprejemljiva. Odločno so jim povedali, da "resolucij 'Slomškove zveze', s katerimi se ta izreka za edinstveno stanovsko organizacijo, zajedno je pa sklenila, da svoje 'Zveze' ne razpusti, ne more vzeti na znanje. V zvezi s tem odpade tudi vsak nadaljnji razgovor s predlaganimi odposlanci."¹⁰³

Zato so se učitelji iz različno mislečih taborov spet začeli prepirati in obtoževati za napake v preteklosti. Med učitelje je ponovno zapihal veter sovražstva. Luka Jelenc ni mogel pozabiti predvojnih doklad in je obtožil Slomškovo zvezo, da si je z njimi kupovala člane, Slomškarji pa so mu odgovorili, da so ti "kupljeni" člani že odšli in se vrnil v njihovo društvo. Nastal je prepad, za katerega se je zdelo, da je nepremostljiv. Liberalci se niso preveč obremenjevali, ker združitev slovenskih učiteljev ni uspela, saj so stavili na novo Udruženje jugoslovanskih učiteljev (UJU).

Odnos Slomškove zveze do šolstva v novi državi

Že takoj ob nastanku Jugoslavije so začeli učitelji razmišljati o reformi šolstva. Slomškarji so v ta namen ustanovili poseben odsek. V ospredje so tudi tokrat postavili versko vzgojo, poleg te pa poudarili, da bi morala postati slovenščina učni jezik na vseh slovenskih šolah.

Obsodili so stanje šolstva v prejšnji državi, saj naj bi o njem odločali tujci, ki niso poznali "narodne duše". Avstrijska centralizacija je po njihovih besedah najbolj škodovala ravno ljudski šoli. Želeli so, da avstrijsko načelo, da je šola politikum, "izgine pri nas, ker je cvetelo le v državi, ki je izigravala narod proti narodu, stranko proti stranki".¹⁰⁴ Zahtevali so: "Ne omejujmo tedaj deželne avtonomije, kar se tiče ljudske šole; vsaka dežela naj si uredi ljudsko šolstvo po svojih istinitih potrebah."¹⁰⁵ Tovariši so se nasprotno zavzemali za centralizacijo šolstva, šole pa bi morale biti pod državnim nadzorstvom. Zavedali so se, da bodo lahko le s centralizacijo šolstvo osvobodili "zakoreninjenih klerikalnih vplivov ter si zagotovili liberalni vpliv na šolstvo, ki pa

je bil močnejši v merilu vse Jugoslavije kot v merilu Slovenije".¹⁰⁶

Najpomembnejše, kar bi morala reforma po mnenju katoliško mislečih učiteljev prinesiti, je bilo izboljšanje učiteljeve socialne bede. Šele ko se bo izboljšal gmotni položaj učiteljev, bi bilo mogoče izboljšati tudi stanje ljudskih šol: "Zahtevamo po-državljenje ljudske šole, izenačenje ljudsko šolskega učiteljstva z drugimi državnimi uradniki. Zahtevamo, da odloča o nameščenju učiteljstva strokovnjak, da pride res zmožen in priden učitelj do svoje veljave. Istočasno pa tudi zahtevamo temeljito preureditev učiteljišč."¹⁰⁷

Zelo pomembno vprašanje je bilo, kdo naj plačuje učitelje: država ali posamezne pokrajine. Slomškarji so trdili, da bi morala za to poskrbeti država. Prvi korak na poti k izboljšanju položaja učiteljev je bil storjen 30. decembra 1918, ko so plače učiteljev izenačili s plačami državnih uradnikov B kategorije. Ta dan so Slomškarji označili za zgodovinski dan. Zasluge za takšen uspeh so pripisovali Avgustu Pircu, Francu Fabincu in Antonu Draganu iz Slomškove zveze ter Luki Jelencu in Engelbertu Ganglu iz Zaveze. Na naslednji korak so morali učitelji počakati do julija 1923, ko je stopil v veljavo zakon o civilnih uradnikih in ostalih državnih uslužbencih. Po njem so bili osnovnošolski učitelji uvrščeni v 2. kategorijo državnih uslužbencev.

Močno so se vnele strasti februarja 1919, ko je liberalna Zaveza izdala Načrt preustrojitve šolstva in narodne vzgoje, ki je predstavljal njihov pogled o ureditvi šolstva v novi državi. Katoliškim učiteljem ni bil po godu, saj zanje ni bil sprejemljiv predvsem tisti del Fleretovega in Ganglovega načrta, ki je predvidel sledeče: "Posamezne cerkve ali verske družbe poučujejo, ne dotikaje se vrhovne nadzorstvene pravice države, mladino v verstvu svoje konfesije. Na vzgojevalno in ostalo poučevalno delo v šoli pa nima nobena cerkev vpliva. Učitelji javnih šol se na noben način ne smejo siliti k temu, da bi kakorkoli sodelovali pri pouku verstva ali pri verskih (cerkvenih) vajah in pobožnostih šolske mladine."¹⁰⁸

Slomškarji so načrtu novega šolskega zakona očitali, da je izšel iz "idejnih sfer liberalizma"¹⁰⁹ in je bil zatorej ateističen. Nasprotovali so centralizmu, za katerega so se zavzemali učitelji v nasprotnem taboru, vendar je bila to tema, o kateri po mnenju Slomškarjev učiteljem ni bilo potrebno razglabljati.

Temu načrtu šolskega zakona so sledili številni drugi, toda zakona do leta 1929 niso sprejeli. So pa zakonski načrti spodbudili Slomškarje k razmišljanju, kakšna šola bi bila (za njih) najboljša. Strinjali

¹⁰² Dolenc, *Kulturni boj*, str. 41.

¹⁰³ SU, 1920, št. 4, str. 69.

¹⁰⁴ SU, 1919, št. 2, str. 25.

¹⁰⁵ SU, 1918, št. 11, str. 226.

¹⁰⁶ Bergant, *Poizkus reforme šolstva pri Slovencih*, str. 36.

¹⁰⁷ SU, 1919, št. 1, str. 4.

¹⁰⁸ UT, 1919, št. 9, priloga.

¹⁰⁹ SU, 1920, št. 1, str. 3.

so se, da mora biti državna ter pouk obvezen. Toda o tem, v kakšno šolo je hodil otrok, bi morali odločati starši. Zato bi po njihovem mnenju morali dovoliti tudi ustanavljanje zasebnih osnovnih šol. Idejo, da so starši tisti, ki odločajo o vzgoji otrok, so postavili v ospredje tudi v kasnejših bojih za šolo. Glede tega, kdo naj bi ustanavljal in gradil šole, so Slomškarji odgovarjali – pokrajine. Po njihovem mnenju bi bila napaka, če bi o tem odločala država, saj je bilo šolstvo po pokrajinah na različnih stopnjah. Menili so, da bi se država verjetno zavzemala za dvig šolstva tam, kjer je bilo najbolj zaostalo. To bi Slovencem prineslo zgolj nazadovanje.

Pri oddajanju služb bi morali upoštevati starost, kvalifikacijo in družinske razmere prosilca. Katoliško misleči učitelji so hoteli, da se stalnih učiteljev ne bi moglo premeščati ali odpuščati brez dokazane krivde: "Samo sposobnost za delo in pošteno hotenje naj kvalificira učitelje."¹¹⁰ Niso se strinjali s predlogom, da bi bile vse pravnomočne kazni objavljene v Službenih novinah. "Torej srednjeveški pranger!"¹¹¹ so protestirali. Prav tako jim ni bilo všeč, da bi nadzorniki ocenjevali poleg šolskega tudi delo učiteljev izven šole. Trdili so, da je nemogoče, da bi nadzornik – Sokol objektivno ocenil učitelja – Orla in obratno.

Vidovdanska ustava iz leta 1921 je bila velik udarec za učitelje, ki so se zavzemali za vzgojo na verski podlagi, saj je bil predvsem njen 16. člen popolnoma v nasprotju z njihovimi željami. Kot odgovor na prizadevanja za ustanovitev laične šole so učitelji na 5. katoliškem shodu leta 1923 jasno opredelili svoje zahteve. Trdili so, da bi jih moral vsebovati novi šolski zakon, ki še vedno ni bil sprejet. Pri tem so izhajali iz načela, da so otroci last staršev, zato naj bi imeli katoliška cerkev in katoliški starši pravico zahtevati katoliško vzgojo otrok.

Katoliški shod je zahteval tudi versko srednjo šolo, dijakom pa naj bi priskrbeli dnevno zavetišče, kjer bi se lahko zbirali po pouku. Priporočali so še ustanovitev društva, "ki bi si stavilo za nalogo, da čimprej zgradi v Ljubljani vseučiliški dom, kjer bi imeli visokošolci primerna stanovanja".¹¹²

O temnih plateh nove šole je razmišljal Josip Jeraj, ki je kot veliko napako omenil, da poudarja umski, znanstveni namen, zanemarja pa vzgojo: "Naša šola stoji čisto pod vplivom utilitaristične današnje dobe, ki ji je glavni cilj doseči kolikor mogoče veliko zunanjih uspehov in dobrin."¹¹³ To je bila po njegovem mnenju posledica prevlade materialističnega tipa človeka. V njem so se po Jerajevih besedah sprožili sebičnost, pohlepnost, zavist. Moderno šolo je označil kot proizvod kapitalizma.

Zanimivo je, da Slomškarji niso posvečali pozornosti izjemno pomembni pridobitvi za Slovence – univerzi. Ob koncu vojne je Šuklje v Slovenskem učitelju zapisal: "Odnehajmo Slovenci vsaj začasno od svoje slovenske univerze!"¹¹⁴ Po njegovem mnenju bi zadostovalo, da bi imela univerza v Zagrebu odprta vrata tudi za Slovence.

Malce so spremenili svoje stališče leta 1919, čeprav še vedno ni bilo zaslediti obsežnejših razprav na to temo. Slomškarjem je bilo najpomembnejše, da bi imeli v primeru ustanovitve univerze tudi učitelji svojo "stolico". Po njihovem mnenju bi morala univerza služiti "splošni kulturni povzdigi", kar pa bi bilo nemogoče, če bi bila njena vrata zaprta za ljudskošolske učitelje. Urednik Slovenskega učitelja Franc Fabinc je poročal: "Slomškova zveza se obrača zato na vseučiliško komisijo s prošnjo, da pri svojih razpravah upošteva tozadevne težnje učiteljstva. Predvsem naj se ustanovi na ljubljanski univerzi stolica za pedagogiko z vsemi pomožnimi vedami."¹¹⁵ Slovenski učitelj v številki 7-9 iz leta 1919, ki je izšla v času ustanovitve Univerze v Ljubljani, o tem dogodku sploh ni poročal. O njej so Slomškarji govorili šele na pedagoško-socialnem tečaju na Brezjah, češ da so "domače potrebe" izzvale potrebo po univerzi.

Združevanje s konkurenčnim Udruženjem jugoslovanskega učiteljstva

Udruženje jugoslovanskih učiteljev (UJU) so ustanovili junija 1919 v Beogradu. Ker slovenski učitelji niso našli skupnega jezika, so se začeli liberalno usmerjeni spogledovati z UJU. Nekdanja Zaveza avstrijskih jugoslovanskih društev je zadnjič zborovala 27. in 28. avgusta 1920, ko so jo razpustili in ustanovili UJU – poverjeništvo v Ljubljani. Luka Jelenc je bil navdušen: "Zaveza je bila – naj živi Udruženje Jugoslovanskega Učiteljstva, poverjeništvo Ljubljana!"¹¹⁶ S tem dejanjem so po njihovih trditvah pokazali, da so imeli čiste namene. "Če je bila dotlej še kaj z liberalizmom ali znabiti še s kako drugo politično primesjo pobarvana (Zaveza – op. M. L.), so z razdružitvijo izginili zadnji politični sledovi."¹¹⁷

Tudi Slomškarji so si, sodeč po člankih v Slovenskem učitelju, prizadevali, da bi UJU postalo edino učiteljsko društvo v Jugoslaviji, h kateremu bi pristopili tudi sami. Prav zato jim ni bilo prav, da krščanska učiteljska organizacija o zborovanjih, na katerih so odločali o UJU, ni bila obveščena. V Slovenskem učitelju so objavili pravila UJU, vendar bi jih morali po njihovem mnenju bistveno spre-

¹¹⁰ SU, 1919, št. 1, str. 1.

¹¹¹ SU, 1922, št. 4-5, str. 62.

¹¹² SU, 1923, št. 10-11, str. 139.

¹¹³ SU, 1925, št. 9, str. 139.

¹¹⁴ SU, 1918, št. 11, str. 226.

¹¹⁵ SU, 1919, št. 4, str. 97.

¹¹⁶ UT, 1920, št. 33, str. 1.

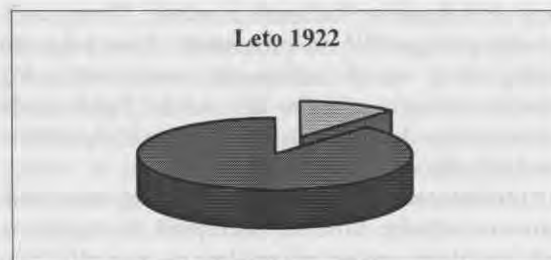
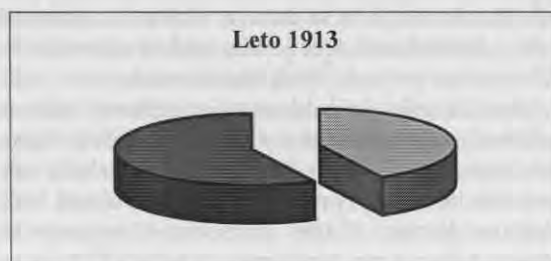
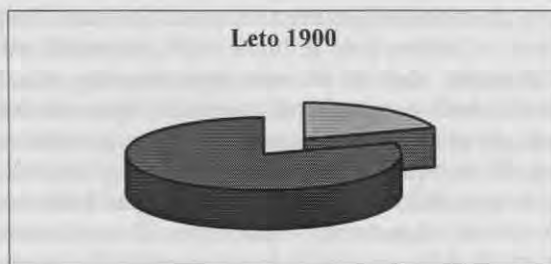
¹¹⁷ UT, 1920, št. 33, str. 1.

meniti, če bi želeli, da bi ustrezala tudi krščanskim učiteljem. UJU bi morala biti po mnenju Slomškarjev izključno stanovska organizacija, ki bi dopuščala kulturno svobodo. Trdili so, da "so v pravih UJU nekatere točke, ki označujejo to udruženje ne le kot stanovsko, ampak pretežno kulturno. Tako n. pr. one točke, ki govorijo o izobraževalno-znanstvenem tisku, o socialno-vzgojno-izobraževalnih društvih in ustanovah, ter zahteva, da se vse pedagoške revije preosnujejo v eno."¹¹⁸

Slomškova zveza je objavila dopis, ki so ga ob koncu leta 1920 poslali UJU – poverjeništvu v Ljubljani. Navedli so točke, ki so se jim zdele sporne, poleg tega pa so želeli pojasniti "v vprašanih glede krščansko-mislečih zastopnikov in funkcionarjev v avtonomnih šolskih korporacijah".¹¹⁹ V ostrem tonu sta jim odgovorila Rudolf Dostal in Luka Jelenc, da bi lahko pravila spremenili šele čez leto dni na prihodnjem kongresu in da "je treba najprej od Slomškove zveze pojasniti, koga smatrate za krščanskega človeka: ali samo onega, ki je v Vaši organizaciji in so torej po Vaši sodbi vsi drugi nekrščanski ljudje /.../. Sklepati moremo, da vodstvo Slomškove zveze namenoma zavlačuje udeležitev želje velike večine Vašega članstva."¹²⁰

Ker so bili prepričani, da je bil ravno slovenski del UJU tisti, ki jim je metal polena pod noge, so se Slomškarji odločili, da se ne bodo več posvečevali z njimi, in se obrnili neposredno na glavni odbor združenja v Beogradu. Vprašali so jih, ali bi bil glavni odbor pripravljen v prehodnem obdobju Slomškovi zvezi odstopiti eno odborniško mesto, ali bi lahko dva njena člana sodelovala pri Poverjeništvu v Ljubljani, ali bi bili pripravljeni spremeniti pravila v vsaj eni točki in ali se strinjajo, da ostane Slomškova zveza kulturna organizacija s svojim glasilom. Odgovora iz Beograda ni bilo. Po trditvah Tovarišev se je glavni odbor UJU obrnil na Poverjeništvu v Ljubljani in jim poslal "prepis vloge, ki jo je dobil od Slomškove zveze v Ljubljani".¹²¹ Tu pa so bile stvari glede Slomškove zveze jasne. Urednik Slovenskega učitelja Lužar je zapisal: "Le z iskrenostjo pridemo k skupni stanovski organizaciji. Vsako apriorno odklanjanje take organizacije pa nam le škoduje in zavlačuje stvar samo."¹²²

Slomškarji so poročali tudi o glasilu UJU, Narodni Prosveti, katerega urednik je bil Milutin Stanković. Trdili so, da je bilo glasilo uperjeno proti katoliško mislečim učiteljem, saj naj bi zapisali, da religiozna vzgoja "zaglupljuje i zamračuje

Prikaz odstotka članov Slomškove zveze v primerjavi z vsem osnovnošolskim učiteljstvom na Kranjskem (1900, 1913) oz. v Sloveniji (1922).

Temno obarvani deli predstavljajo približen delež Slomškarjev v letih 1900, 1913 in 1922 v primerjavi z vsem osnovnošolskim učiteljstvom. Približen zato, ker so bili lahko v Slomškovi zvezi v skladu s pravilnikom včlanjeni tudi drugi učitelji in "prijatelji šole". Vendar pa glede na raziskano snov menim, da je bilo slednjih bolj malo, zato so po mojem mnenju podatki primerljivi.

Za leto 1900 in 1913 sem podatek o številu osnovnošolskega učiteljstva na Kranjskem (702 oz. 1200 učiteljev) povzela po tabeli Janeza Sagadina v zborniku Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969 (Sagadin, 1970: 103). Na Kranjsko sem se omejila zato, ker v tem obdobju v drugih pokrajinah na Slovenskem ni bilo članov Slomškove zveze, kar je razvidno iz ZEMLJEVIDA.

Podatek o številu osnovnošolskih učiteljev v Sloveniji za leto 1922 pa je razviden iz tabele v Slovenskem učitelju (SU, 1923: 107).

Iz zgornjega prikaza je spet mogoče ugotoviti, da je bil delež Slomškarjev največji v "obdobju doklad" oz. zmage SLS.

¹¹⁸ SU, 1921, št. 3, str. 51.

¹¹⁹ SU, 1921, št. 3, str. 53.

¹²⁰ SU, 1921, št. 3, str. 54.

¹²¹ UT, 1921, št. 19, str. 3.

¹²² SU, 1921, št. 6, str. 100.

mozak u školi i u crkvi".¹²³ Slomškarji so protestirali proti temu, da bi se UJU obravnavala kot edina stanovska organizacija učiteljev v Jugoslaviji, saj so leta 1922 poleg UJU obstajale še Slomškova zveza in dve hrvaški učiteljski organizaciji – Savez hrvatskih učit. društava in katoliško učiteljsko društvo Narodna škola. Tudi hrvaški somišljeniki so vztrajali na podobnih stališčih kot Slomškarji: "Za ničiju volju i pod nijednim uvjetom ne možemo se odreći svojeg kulturnog programa i svoje posebne kulturne organizacije."¹²⁴ V takšnem duhu so učitelji nadaljevali kljub temu, da so politični preobrati nenehno poslabševali njihov položaj.

Ob koncu leta 1924 in v začetku 1925 so bili prepričani med učitelji vse redkejši. Vzrok za to je bil nevzdržen položaj pod ministrom za prosveto Svetozarjem Pribičevićem. Predsednik Slomškove zveze Ivan Štrukelj je menil, da sta takšen položaj v Sloveniji pomagala ustvariti šef prosvetnega oddelka Pavel Pestotnik ter poverjenik UJU Luka Jelenc. Obdobje Pribičevićevega ministrovanja je bilo za učitelje čas premestitev in preganjanj ter kršenja načela stalnosti. "V ta čas padejo številne premestitve stalno nastavljenih učiteljev in profesorjev nepristašev vladajoče stranke SDS in odstranitve radi agitacije za druge stranke, predvsem SLS",¹²⁵ je zapisal Narte Velikonja. Zlorabljali so zakon o civilnih uradnikih in ostalih državnih uslužbencih, ki je bil načeloma za učitelje velik korak naprej, saj so si dolgo prizadevali, da bi bili izenačeni z državnimi uradniki. Kljub temu, da je zakon določal, kdaj in kako si učitelj pridobi stalnost, ter da se uslužbenca brez lastne prošnje ne sme premestiti iz kraja v kraj, preden ne mineta dve leti službovanja v kraju, iz katerega se premešča, so oblasti to točko neprestano kršile.

"Pomoč" pri kršitvi je bil zloglasni 71. člen: "Državni uslužbenci se smejo premeščati na izpraznjena mesta tudi brez svoje volje, toda po neizogibni službeni potrebi". Urednik Slovenskega učitelja Lužar je trdil, da so politična spletkarjenja povzročila, da so se službe "pričele v juniju 1924 oddajati s strankarskimi nasveti, pa ne samo proti Slomškarjem, temveč tudi v lastnih vrstah gospodujoče organizacije".¹²⁶ To je po njegovem mnenju pomenilo, da se niso upoštevali ne stopnja, ne položaj, ne službena leta in ne kvalifikacija učiteljev. Dogajalo se je tudi, da so učitelje premeščali kar med šolskim letom. Učitelj se je moral javiti na novo delovno mesto v 48-ih urah, sicer je bil odpuščen.

Kljub temu, da so Slomškarji premeščanja "pripisali" Pribičeviću, so se ta po trditvah Ervina Dolenca dogajala tudi pod predhodnim ministrom

za prosveto, Antonom Korošcem. Še več. Tovariši so trdili, da je bil Korošec tisti, ki je začel zatirati oziroma premeščati učitelje. To trditev je poskusil Velikonja "omiliti" in je trdil, da sta bili v času Koroščevega ministrovanja "premeščeni le dve stalno nameščeni učni osebi uradoma po službeni potrebi".¹²⁷ Dodal je, da vsi ostali "premeščenci" niso bili nameščeni stalno, pač pa začasno. Vzrok za premestitev teh oseb je bil, da "so bile na starem mestu odvišne ali pa, da so zamašile vrzeli, ki so nastale po premestitvah po razpisu stalnih mest. Nekaj premestitev nestalno nameščenih se je izvršilo iz disciplinarnih ozirov."¹²⁸ Po trditvah Velikonje je bila torej razlika v tem, da v času Korošca niso premeščali stalno, pač pa le začasno nastavljene učitelje.

Še ob začetku Koroščevega ministrovanja so bili liberalno usmerjeni učitelji bolj optimistični. Zatrjevali so, da bi bilo nemogoče, da bi se ponovile krivice, ki so se dogajale pred vojno. "Izpregovoriti moramo sedaj, ker je zasedel resor ministra prosvete pristaš klerikalne stranke in ker menijo nekateri temni elementi, da ga bodo izrabili za pogrome in persekucije zoper napredne slovenske učitelje."¹²⁹ A njihov optimizem je spričo Koroščevih dejanj kmalu izginil. Ko je stolček ministra za prosveto zasedel Pribičević, so komentirali prejšnje obdobje. Po njihovih trditvah so ga "častno prestali" in poudarili, da se je v tej dobi prvič uporabil sporni 71. člen. Zatrtili so: "Glavno vlogo je igrala pri tem duhovščina, kršila se je tedaj učiteljska stalnost."¹³⁰ Hkrati so obtožili Slomškarje, da so nosili del krivde za nastalo stanje, ker niso obsodili krivic.

Nemogoče razmere so spet zbližale učitelje, toda ozek krog ljubljanskega poverjenišva UJU je povezovalju s Slomškarji še vedno ostro nasprotoval. Nastal je razkol znotraj slovenskega dela UJU. Veliko je k temu "prispevalo" učiteljsko društvo za Mežiško dolino, ki je želelo združitev vseh učiteljev. Mežiški učitelji so bili tudi pobudniki Deklaracije o bistvu, nalogah in smeri naše stanovske politike, o kateri so razpravljali 3. januarja 1926, ne da bi o tem obvestili vodstvo ljubljanskega poverjenišva UJU. Deklaracija je bila prvi velik korak na poti k združitvi vsega učiteljstva v enotno učiteljsko organizacijo. Slomškarji so jo sprejeli z navdušenjem. "Deklaracija ima lep namen in zasluži uvaževanje v vseh učit. vrstah. Priznati je njen namen depolitizacije, svobode mišljenja, okrepitev stanovske zavesti, neodvisnost napram vsem političnim strankam in prelomitev tra-

¹²³ SU, 1921, št. 1, str. 33.

¹²⁴ SU, 1923, št. 7-9, str. 125.

¹²⁵ Velikonja, *Razvoj šolske uprave*, str. 693.

¹²⁶ SU, 1925, št. 1, str. 7.

¹²⁷ Velikonja, *Razvoj šolske uprave*, str. 693.

¹²⁸ Velikonja, *Razvoj šolske uprave*, str. 693.

¹²⁹ UT, 1924, št. 32, str. 1.

¹³⁰ UT, 1925, št. 1, str. 1.

dicije.¹³¹ Deklaracija je med drugim določala, da "zahteva življenjski interes stanu in šole eno samo edino stanovsko organizacijo za vso državo in za vse učiteljstvo v državi",¹³² kar je pomenilo, da lahko skupne interese učiteljstva predstavlja le organizacija, za katero stojijo vsi učitelji.

Za Slomškarje je bila ovira točka, ki je določala, da "ne moremo priznati in ne priznavamo poleg UJU nobene stanovske organizacije osnovnošolskega učiteljstva".¹³³ Slomškarji so trdili, da je ta predsodek nedemokratsen in centralističen. In to kljub temu, da so Tovariši dodali, da se prav zaradi tega "na videz nedemokratskega stališča" zavedajo, "da ne moremo in ne smemo kratiti članom pravice, da si osnujejo, ako čutijo za to notranjo potrebo, posebne organizacije, društva in klube za propagiranje in izvajanje onih svojih ciljev, teženj in nalog, ki niso izrazito stanovska in jih skupna organizacija ne more sprejeti v svoj program".¹³⁴ Predlagatelji Deklaracije so po navajanjih Slomškarjev trdili, da so pripravljene prelomiti tradicijo njihove politike, "da priborimo naši organizaciji oni ugled in ono pozicijo, da jo bo morala vsa javnost, vsak režim, vsak politični činitelj uvaževati kot predstaviteljico stanu".¹³⁵

Tovariši so kljub temu dodali, da bo vse to mogoče, če bodo razpustili Slomškovo zvezo kot stanovsko-politično organizacijo. Sledilo je obvestilo v Slovenskem učitelju, da so okrajna učiteljska društva prejela okrožnico z nekaterimi vprašanji, ki so se nanašale na revizijo pravil in bila pozvana, naj posredujejo morebitne predloge. Tako so bili Slomškarji in "novi" del slovenskega Poverjenišтва UJU vedno bliže združitvi. "Novi" zato, ker se je od "starega" Poverjenišтва UJU v Ljubljani odcepil Jelenčev krog in ustanovil svoje društvo – Edinstvo.¹³⁶

Slomškarji so z navdušenjem pozdravili tudi Deklaracijo o smeri naše stanovske politike, ki so jo sprejeli julija 1926 na šesti pokrajinski skupščini UJU – poverjeništvu Ljubljana v Celju. Vsebovala je deset točk, glavna zahteva pa je bila tudi tokrat ena sama stanovska organizacija za vse učiteljstvo v državi: "Kakor hitro je dobivala Deklaracija trdnejša tla in je bilo učiteljstvo vedno bolj odločeno proti strankarskim ekspozituram političnih strank, je prišel na površje poseben 'Klub učiteljstva SDS za ljubljansko in mariborsko oblast' (poznejša Edinost - op. M. L.). Toda pokazala se je stanovska složnost za obrambo skupnih stanovskih zadev. Dne 17. julija je bila v Celju VI. pokrajinska skupščina UJU, Poverjeništvu Ljubljana. Tu je padla odločitev.

Deklaracija je bila sprejeta in nastopil je mejnik za boljšo stanovsko miselnost /.../. Opozicija protideklarašev ima sedaj priliko, da proglasi 90% slovenskega učiteljstva kot protidržavni element."¹³⁷

O "novi" deklaraciji je Slomškova zveza razpravljala na zadnjem občnem zboru avgusta 1926. Pet točk se jim je zdelo popolnoma sprejemljivih, pri ostalih pa so želeli komentar k razumevanju določenih besed. Besede "duhovno", "obči narodni interes", "duhovno zblizanje" naj bi rabile dodatno pojasniti, saj bi bile lahko različno interpretirane. Dodali so tudi, da naj bi postal Učiteljski tovariš skupno stanovsko glasilo brez kakršnikoli političnih člankov. Zlasti so se hoteli prepričati, ali misli tokrat UJU resno. Zato so predlagali: "UJU – poverjeništvu Ljubljana se zavzemi pri vseh v poštevh prihajajočih činiteljih za popravilo krivic še nastopnim našim članom".¹³⁸

Jasno je bilo, da je le še vprašanje časa, kdaj se bo Slomškova zveza pridružila UJU. Njihovi "najhujši sovražniki" so se odcepili od UJU, ta pa si je prizadevala za združitev. Poleg tega je na učitelje vplival tudi prosvetni načelnik Dragotin Lončar, ki je pozval učitelje k spravi.

Čeprav Slomškarji o nadaljnjem razpletu glede skupne stanovske organizacije niso poročali, pa so našli skupno rešitev. V zadnji številki Slovenskega učitelja leta 1926 (št. 10-11-12) so svojim članom sporočili, da so na izrednem občnem zboru Slomškove zveze 13. novembra 1926 sklenili, da preneha delovati in da se njeni člani priključijo skupni stanovski organizaciji UJU oziroma njenim okrajnim učiteljskim društvom: "Po sprejetju deklaraciji letošnje celjske skupščine UJU poverjeništvu Ljubljana in po letošnjih predlogih občnega zbora 'Slomškove zveze' ter po pojasnilih k deklaraciji, kakor jih je podal ožji sosvet UJU poverjeništvu Ljubljana zastopnikom 'Slomškove zveze' dne 25. septembra t. l. in končno po zadnjem dopisu ožjega sosveta od dne 28. oktobra 1926, št. 297, uvidevamo, da so sedaj odstranjene načelne in druge zapreke, ki so bile 26 let povod dveh stanovskih organizacij. Po odstranitvi zaprek se nam ne vidita dve stanovski organizaciji več umestni, zato sklenemo, da preneha naša stanovska organizacija 'Slomškova zveza'".¹³⁹

Očitno so našli skupno rešitev glede najbolj sporne točke, ki je zavirala združitev, saj so Slomškarji sporočili, da se bodo kulturno organizirali v novem društvu Slomškova družba. Njen namen je bil razvijati pedagoško vedo na krščanskih temeljih. Njeni člani naj bi bili vsi, ki jih je zanimal takšen razvoj, torej ne zgolj učitelji. Slovenski učitelj je postal pedagoška revija Slomškove družbe.

¹³¹ SU, 1926, št. 2, str. 31.

¹³² SU, 1926, št. 4, str. 70.

¹³³ SU, 1926, št. 4, str. 71.

¹³⁴ UT, 1926, št. 9, str. 1.

¹³⁵ SU, 1926, št. 4, str. 70.

¹³⁶ Dolenc, *Kulturni boj*, str. 222.

¹³⁷ SU, 1926, št. 9, str. 158.

¹³⁸ SU, 1926, št. 9, str. 158.

¹³⁹ SU, 1926, št. 10-11-12, str. 161.

Žalostno, a resnično dejstvo je, da so šele nemogoče politične razmere pripeljale slovenske učitelje do združitve. Čeprav so o tej razmišljali že takoj po vojni, se je kmalu pokazalo, da so bili interesi nasprotno usmerjenih učiteljskih društev tako različni, da je bila združitev nemogoča. Obe učiteljski društvi sta kot psa čuvaja zopet sledili politiki "svoje" stranke, kar je onemogočalo složno delovanje. Kljub izkušnjam še vedno niso uvideli, da bi morali vsaj navzven (v odnosu do oblasti) delovati enotno, če bi hoteli, da bi jih tisti, ki so jim krojili usodo, obravnavali kot verodostojno organizacijo. Namesto tega so obtoževali drug drugega in si tako kopali jamo, v katero so v obdobju Pribečevičevega ministirovanja tudi padli.

Tako so prišli do spoznanja, da je skupna stanovska organizacija resnično potrebna. Politika je bila tista, ki je učiteljstvo razdelila, in politika je bila tista, ki jih je čez 26 let spet združila. Kljub temu, da so trenja prav gotovo še vedno obstajala, je bila enotna stanovska organizacija velik napredek za učiteljstvo. Navzven so delovali enotno, kar je pomenilo, da si jih politične stranke niso mogle več podajati, kot se jim je zahotelo.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKO GRADIVO

Arhiv Republike Slovenije, Kraljevska banska uprava dravske banovine, upravni oddelek, serija društvenih pravil po kartoteki.

REVIJE

SU - Slovenski učitelj, leta 1899-1926.

UT - Učiteljski tovariš, leta 1900, 1905, 1908, 1909, 1913, 1919, 1920, 1921, 1924, 1925, 1926.

LITERATURA

Amon Smilja: *Tisk in politika v Jugoslaviji 1918-1941*. Ljubljana 1996.

Balkovec Bojan: *Prva slovenska vlada 1918-1921*. Ljubljana 1992.

Bergant Milica: *Poizkusi reforme šolstva pri Slovencih*. Ljubljana 1958.

Dejanja govore! *Spomenica o položaju kranjskega učiteljstva*. Ljubljana 1913.

Divjak Milan: *Emancipacija slovenskih učiteljev 1869-1914. Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1995, št. 1, str. 126-165.

Divjak Milan: *Šola, morala, cerkev na Slovenskem*. Ljubljana 1995.

Dolenc Ervin: Karel Verstovšek kot poverjenik za uk in bogočastje v Narodni in Deželni vladi v Ljubljani 1918-1920. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1995, št. 2, str. 284-291.

Dolenc Ervin: Katoliška kulturna politika in

kulturni boj v Kraljevini SHS. *Cerkev, kultura in politika 1890-1941* (ur. France Dolinar, Joža Mahnič, Peter Vodopivec), Ljubljana 1993, str. 48-60.

Dolenc Ervin: *Kulturni boj*. Ljubljana 1996.

Erjavec Fran: *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana 1928.

Erjavec Fran: *Iz bojev za slovensko avtonomijo*. London 1958.

Gestrin Ferdo, Melik, Vasilij: *Slovenska zgodovina 1792-1918*. Ljubljana 1966.

Hribar Ivan: *Moji spomini I*. Ljubljana 1983.

Hribar Ivan: *Moji spomini II*. Ljubljana 1984.

Jelenc Luka: *Petindvajsetletnica Zaveze avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev*. Ljubljana 1913.

Melik Vasilij: Slovenci in nova šola. *Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969* (ur. Vlado Schmidt, Vasilij Melik, France Ostanek), Ljubljana 1970, str. 31-64.

Pirc Jožko: *Aleš Ušeničnik in znamenja časov*. Rim 1982.

Sagadin Janez: Kvantitativna analiza razvoja osnovnega šolstva na Štajerskem, Kranjskem in Primorskem po uveljavitvi šolskega zakona iz leta 1869 ter kvantitativni prikaz osnovnega šolstva v poznejši Dravski banovini. *Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969* (ur. Vlado Schmidt, Vasilij Melik, France Ostanek), Ljubljana 1970, str. 65-171.

Schmidt Vlado: Osnovna šola in osnovnošolska zakonodaja pred 100 leti. *Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969* (ur. Vlado Schmidt, Vasilij Melik, France Ostanek), Ljubljana 1970, str. 9-30.

Šturm Lovro: Pravno urejanje društev na Slovenskem. *Varstvo arhivskega gradiva društev*. Ljubljana 1986.

Velikonja Narte: Razvoj šolske uprave. *Slovenci v desetletju 1918-1928* (ur. Josip Mal), Ljubljana 1928, str. 691-744.

Vode Angela: *Spol in upor*. Ljubljana 1998.

Zečević Momčilo: *Na zgodovinski prelomnici*. Maribor 1986.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Slomšek-Bund 1900-1926

Der im Jahre 1900 gegründete *Slomšek-Bund* (Slomškova zveza) stellte einen bedeutenden Faktor des Kulturkampfes dar und eine der Organisationen, mit der die römisch-katholische Kirche

die Oberhand bzw. die führende Rolle im öffentlichen Leben zu gewinnen suchte und mit dem sie sich der Forderung der Liberalen nach Laizität des Schulwesens zur Wehr setzte.

Seit 1900 war auch die slowenische Lehrerschaft politisch gespalten. Dabei handelte es sich um eine ideologische Trennung und Unterordnung der Lehrervereine unter die Ideen der einzelnen Parteien. Den Gegensatz zum *Slomšek-Bund*, der mit der *Slowenischen Volkspartei* sympathisierte, bildete der liberal ausgerichtete *Verband der österreichischen jugoslawischen Lehrervereine* (Zveza avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev). Die zentrale Idee der Mitglieder des *Slomšek-Bundes*, mit der sie in den Kulturkampf eingetreten waren, war, daß nur eine auf katholischen Prinzipien beruhende Schule, die richtige sei. Die größte Schwierigkeit der Aufspaltung der slowenischen Lehrerschaft bestand darin, daß es nicht eine Folge fachlicher, sondern ständischer Unstimmigkeiten war. Die Geister schieden sich an den politischen Parteien, die die kulturelle Frage - wie auch das Schulwesen - als Mittel zur Festigung der politischen Macht mißbrauchten.

Der *Slomšek-Bund* entwickelte bis zur 3. slowenischen katholischen Versammlung im Jahre 1906 keine nennenswerte Aktivität. Zum Durchbruch verhalf ihm die *Slowenische Volkspartei* und ihr Führer Ivan Šušteršič durch Einführung von Teuerungszulagen. Diese stellten ihrem Anschein nach eine soziale Hilfe für die Lehrer dar, in Wirklichkeit handelte es sich aber um ein politisches Spiel mit einem einzigen Ziel: Durch höhere Zulagen für die Mitglieder des *Slomšek-Bundes* sollte die liberale Lehrerschaft gefügig gemacht werden. Zahlreiche hungerleidende liberale Lehrer unterdrückten ihre Ideen und traten um eines besseren Gehaltes willen dem *Slomšek-Bund* bei.

Der Erste Weltkrieg unterbrach zwar den aktiven Kulturkampf, dennoch bedeutete er Wasser auf die Mühle des *Slomšek-Bundes*. Die Lehrer wurden zum großen Teil einberufen, so daß Katecheten ihre Rolle übernahmen und die Idee einer religiösen Schule verbreiteten. Zu den Ereignissen nach 1917, die die Slowenen einem neuen Staat zuführten, bezog der *Slomšek-Bund* anfangs nicht Stellung.

Nach dem Ersten Weltkrieg wurde der Kulturkampf zwischen den konträren Lehrer-Gruppen und zwischen den politischen Parteien erneuert. Im neuen jugoslawischen Staat stritten sie darüber, ob die Slowenen ihre Eigenständigkeit, also ihre eigene Sprache und Kultur, noch weiterhin pflegen

oder sich assimilieren lassen sollten. Die katholischen Mitglieder des *Slomšek-Bundes* setzten sich für die Autonomie und somit für die Erhaltung der eigenen Sprache und Kultur ein, die im liberalen *Bund* vereinigten Lehrer dagegen für Zentralisierung.

Wegen des zentralistischen Charakters des ersten jugoslawischen Staates erlitt die katholische Seite in den ersten Jahren nach dem Ersten Weltkrieg politische Niederlagen, was eine Krise des *Slomšek-Bundes* zur Folge hatte. Da die Zulagen abgeschafft wurden, kehrten notleidende Lehrer ins liberale Lehrerlager zurück. Trotz des neuen Hauptziels des Kulturkampfes - Eigenständigkeit vs. Assimilation - wurden auch die alten Themen des Kulturkampfes im Schulbereich nicht aufgegeben. Nach wie vor war vor allem die Stellung der Religion als Schulfach aktuell und in welchem Umfang es angeboten werden sollte, falls überhaupt. Da die Liberalen politisch stärker waren, gewann auch im Schulbereich die liberale Idee die Oberhand.

Einen schweren Schlag für die katholische Bewegung bedeutete die 1921 erlassene zentralistische Verfassung, die die Bestrebungen nach einer katholischen Schule völlig ignorierte. Den Höhepunkt erreichte der Kulturkampf im Schulbereich Ende 1924 und Anfang 1925 zur Amtszeit des Unterrichtsministers Svetozar Pribičević. In dieser Zeit, die die Mitglieder des *Slomšek-Bundes* als bis dahin schlimmste Tyrannei empfanden, sahen die Lehrer infolge der Verletzung des Prinzips der Nicht-Versetzung, also ihrer Versetzung bei jedem Regierungswechsel, ein, daß sie auf diese Weise nicht mehr weiterwirken können. Sie hörten auf, sich gegenseitig zu beschuldigen, machten sich selbständig und erklärten, daß sie sich zu einer gemeinsamen ständischen Organisation vereinigen müßten.

Nach 26 Jahren seines Bestehens stellte der *Slomšek-Bund* im Jahre 1926 seine Tätigkeit ein und schloß sich der *Vereinigung der jugoslawischen Lehrerschaft* (Ujedinjenje jugoslovanskega učiteljstva) an, nachdem diese von liberalen Hitzköpfen verlassen worden war. Es war die Politik, die die Lehrerschaft entzweite, und es war der politische Druck, unter dem sie sich wieder vereinigte. Obwohl Spannungen zweifellos noch weiterhin bestanden, bedeutete die einheitliche ständische Organisation einen großen Fortschritt für die Lehrerschaft. Nach außen hin wirkte sie einheitlich und konnte somit von politischen Parteien nicht mehr zu politischen Zwecken mißbraucht werden.

strokovni članek

UDK 929.9:355.1

356:497.1)"1930/1941"

prejeto: 11. 7. 2001

Sergej Vrišer

dr. umetnostnozgodovinskih znanosti, red. prof. in muzejski svetnik v pokoju, Cankarjeva 25 a, SI-2000 Maribor

Zastave jugoslovanskih polkov na Slovenskem v letih 1930-1941

IZVLEČEK

V zgodovini enot vojske kraljevine Jugoslavije na Slovenskem sodi med pomembne dogodke podelitev novih polkovnih zastav leta 1930. Ob začetku vojne aprila 1941 je bilo na Slovenskem 5 pehotnih polkov s svojimi zastavami (37., 39., 40., 45. in 1. planinski polk). Z razpadom armade so se te zastave izgubile. Pred nekaj leti se je mariborskemu Pokrajinskemu muzeju posrečilo pridobiti zastavo 37. pehotnega polka, ki je bil pred vojno v Ribnici na Dolenjskem. To je, kot kaže, edina ohranjena jugoslovanska polkovna zastava na Slovenskem.

KLJUČNE BESEDE

vojaške zastave, vojna aprila 1941, edina ohranjena polkovna zastava na Slovenskem

SUMMARY

THE FLAGS OF YUGOSLAV REGIMENTS ON SLOVENE TERRITORY IN THE YEARS 1930-1941

Among important events in the history of units of the army of the Kingdom of Yugoslavia on Slovene territory belong the conferring of regiment flags in 1930. At the beginning of the war in April 1941 there were on Slovene territory five infantry regiments with their flags (37th, 39th, 40th, 45th and 1st mountain regiment). With the disintegration of the army those flags became lost. The Maribor Pokrajinski muzej (Provincial Museum) managed a few years ago to acquire the flag of the 37th infantry regiment which was before the war in Ribnica in Lower Carniola. That is, it seems, the only preserved Yugoslav regiment flag on Slovene territory.

KEY WORDS

military flags, the war on April 1941, the only preserved regiment flag on Slovene territory

Nenapisana kronika vojske Kraljevine Jugoslavije na Slovenskem od 1918 do 1941 nas poleg enoličnega vsakdana seznanja tudi z nekaterimi pomembnejšimi dogodki. Najprej nedvomno s svojim začetkom kot izrazito slovenska vojska v obdobju 1918/19, pozneje, ko so v garnizije na Slovenskem že prihajali kadrovi iz drugih pokrajin države, pa z manevri in vsakoletnimi vajami, nadalje s paradami in drugimi slovesnostmi, manj poudarjeno tudi z dejanji, kot sta bili oficirska zarota (1932) in špijonska afera v Mariboru (1933), in končno z razsulum vojske aprila 1941.

Ko je mariborski Pokrajinski muzej pred leti začel zbirati gradivo za prvo slovensko zbirko vojaških uniform, se je pokazalo, kako naglo se izgublja zunanja podoba nekdanje vojske, oprema, uniforme, zastave itn. Slednjič smo vendarle nabrali še sorazmerno dovolj teh dokumentov. A pri vseh prizadevanjih ni bilo več mogoče najti planinske uniforme, se pravi oblačila enote, ki se je porajala prav na Slovenskem. Tudi o polkovnih zastavah ni bilo ne duha ne sluha, a se je po mnogih letih in povsem nepričakovano vendarle našla ena. O tej najdbi in najprej nasploh o vojaških zastavah na Slovenskem naj spregovori pričujoči sestavek.

Ker je bila jedro jugoslovanske armade stara srbska vojska, je prav, če kratko preletimo zgodovino njenih vojaških zastav. Po uredbi iz leta 1904 naj bi zastave imeli vsi polki 1. in 2. poziva, nadalje konjeniški polki, tudi konjenica 2. poziva, kraljeva garda in orožništvo. Zastave naj bi prispevali različni darovalci, kralj pa bi vsaki zastavi daroval poseben trak s svojim monogramom. Leta 1906 so uredbo o zastavah razširili še na polke 3. poziva. Iz arhivskih zapisov je razvidno, da se je stvar zatikala, saj so še leta 1908 uredbo spreminjali in šele leta 1911 so pehoti in konjenici podelili 51 zastav. Bile so precej drugačne od prvotnih zasnov. Ker je primanjkovalo denarja, so bile sorazmerno skromnega videza in okrašene samo z vojaškimi simboli.¹

Po prvi svetovni vojni so srbski polki v sestavi vojske Kraljevine SHS še ohranili stare zastave, leta 1924 pa je izšla uredba o novih zastavah, ki je razveljavljala določila iz leta 1906. Preteklo pa je še 6 let, predno so enote vojske SHS oziroma Jugoslavije dobile nove prapore. To se je zgodilo 6. septembra 1930 s slovesnostjo na Banjici pri Beogradu. Kralj Aleksander je odposlanstvom pehotnih in konjeniških polkov izročil nove zastave, dan za tem pa so stare srbske zastave prenesli v cerkev na Oplencu. Tam so ostale do druge vojne, ko so jih zaradi varnosti zazidali v beograjskem Narodnem muzeju. Od leta 1961, ko je bil na novo urejen Vojni muzej, je večina teh zastav v stalni zbirki

te ustanove. V celoti je ohranjenih 47 srbskih zastav iz leta 1911. Od 51 zastav se jih je izgubilo sorazmerno malo, ena od teh pa je danes v berlinskem muzeju.

V Sloveniji so bili v obdobju med obema vojnima naslednji pehotni polki: 39. pehotni polk v Celju, 40. Triglavski pehotni polk v Ljubljani, 45. pehotni polk v Mariboru, od leta 1929 52. pehotni polk v Ljubljani, ki je imel od 1931 svoj sedež kot 1. planinski polk v Škofji Loki. V seznamu polkov iz leta 1939 je s sedežem v Ribnici na Dolenjskem omenjen tudi 37. pehotni polk, ki je bil pred tem v Varaždinu in še prej v Karlovcu.

Do leta 1930 omenjene enote niso imele svojih polkovnih zastav, zato je tudi slovenska javnost beograjski slovesnosti pripisovala velik pomen. Vodilna slovenska časopisa Jutro in Slovenec sta obširno poročala o pripravah in poteku vojaške ceremonije.² Odposlanstva vseh pehotnih in konjeniških polkov so se zbrala na Banjici pri Beogradu, kjer jih je skupaj z vsemi rodovi vojske pregledal kralj. Sledila je posvetitev zastav, kralj pa jih je nato predal poveljnikom polkov. Zaključek slovesnosti je bil, kot so zapisali "grandiozni defile" na čelu z novimi zastavami. Nastopili so tudi tanki, ki jih doslej na paradah še niso pokazali. Nasploh je bilo vzdušje slovesno in patriotično, posebej še, ker je iz Italije prišla vest, da so v Bazovici ustrelili slovenske protifašistične borce, obsojene na prvem tržaškem procesu.

V Sloveniji so bile slovesnosti 9. septembra, ko so se polkovne delegacije vrnile z novimi zastavami v Ljubljano, Maribor, Celje in Škojo Loko. V Ljubljani je bil najprej sprejem zastave pred železniško postajo, kjer je spregovoril poveljnik dravske divizije general Sava Tripković, podžupan pa je v imenu mesta Ljubljane na zastavo pripel lovorjev venec. Z novo zastavo na čelu je nato Triglavski polk defilirao po Bleiweisovi cesti. Sledila sta mu dva bataljona 52. škofjeloškega pehotnega polka, nato 16. artilerijski polk, vozarski eskadron in bolničarska četa. Vojaštvo je obšlo mesto, "vsi navzoči pa so se zastavi spoštljivo odkrili". V poročilih ne manjka besed o "junaških in strumnih vojaki" in o "viharnem navdušenju občinstva".

Podobno kot iz Ljubljane poročajo tudi iz Maribora. Tudi tam so zastavo pričakali pred postajo, kjer so se vrstili govori in čestitke, defile celotne garnizije pred zastavo in nato obhod po mestnih ulicah. V Celju in Škofji Loki so bile podobne slovesnosti. V vseh mestih je bilo popoldne še ljudsko slavlje.

Kolikšen pomen je temu dogodku prisojal tisk, nam poleg člankov s številnimi fotografijami naj

¹ Smiljanić, *Vojne zastave Srba do 1918*, str. 112, 114.

² *Jutro*, LXI, št. 206, 5. 9. 1930, str. 2, št. 208, 7. 9. 1930, str. 1; *Slovenec*, LVII, št. 208, 10. 9. 1930, str. 9.

Sprejem zastave 40. Triglavskega pehotnega polka 9. septembra 1930 pred železniško postajo v Ljubljani.

bolje pove Ilustrirani Slovenec,³ ki je po slovesnostih na naslovni strani objavil veliko fotografijo nove polkovne zastave Triglavskega polka, serijo posnetkov z beograjske parade pa je pospremil s spodbudnimi besedami: "Da, naša vojska je, hvala Bogu, danes že pripravljena in ona bo tudi znala čuvati pravice, ki gredo našemu narodu po božjih in človeških pravicah."

Na kratko o videzu novih zastav. Po uredbi iz leta 1924⁴ so bile zastave tribarvnice kvadratne oblike (75 x 75 cm), sešite iz polsvilenega dvojnega platna. V sredini, tj. na beli barvi so imele izvezen državni grb – dvoglavega orla v rdečem krogu, ki je bil ob straneh okrašen z lovorjevim listjem. Na modri in rdeči barvi je bil izvezen napis, desno v cirilici, levo v latinici: S VEROM U BOGA ZA KRALJA I OTADŽBINU. Črke napisa so bile posnete po Miroslavovem evangeliju iz 12. stoletja. Zastava je bila obšita z zlatimi resami in z žebli pritrjena na drog, uredba ga imenuje "kopje", iz jesenovine. Drog je imel medeninasto suličasto konico in zašiljen, kovinsko okrepljen spodnji konec. K zastavi je sodil trak, imenovan "lenta", po francosko tudi "cravate de drapeau", ki je bil pritrjen pod vrhom droga s posebno kovinsko zanko. Trakovi zastav, ki so jih razvili leta 1930, imajo na enem koncu mo-

nogram kralja Aleksandra, obdan z lovorjevim vencem, na drugem koncu pa številko polka.

Podatki o številu polkovnih zastav se razhajajo. Jutro omenja 57 pehotnih in 10 konjeniških polkov, popis iz leta 1928⁵ govori o 56 polkih pehote in 8 konjeniških polkih, leta 1939 beremo, da ima pehota 54 polkov, konjenica pa 10.⁶ Točnosti teh navedb v okviru pričujočega sestavka nisem preverjal, vsekakor pa je dejstvo, da je bilo do začetka druge svetovne vojne na našem ozemlju 5 pehotnih polkov s svojimi zastavami. Nekdanji varaždinski in nazadnje ribniški 37. pehotni polk je bil že leta 1931 predviden za specialne naloge.

Razkroj jugoslovanske vojske in tudi njenih enot na slovenskem ozemlju je znan, zato teh dogodkov ne kaže obupati. Vendar pa bi se ustavili pri 37. polku. Iz opisa premikov v času vojne 1941⁷ je razvidno, da naj bi se polk iz mobilizacijskega mesta v Ribnici pomikal proti Sodražici, Velikim Blokam, Velikim Laščam in Novemu mestu, kjer naj bi formiral divizijski rezervo. Verjetno je bilo tako vsaj načrtovano, kje vse pa se je polk resnično mudil in kje je dokončno razpadel, iz pisnih podatkov ni razvidno. Ribničani se spomi-

³ *Ilustrirani Slovenec*, VI, 1930, št. 38, str. 297, 298, št. 7, str. 306, 310.

⁴ *Službeni vojni list*. Uredba o zastavama vojske kraljevine SHS, Đ Br. 50978, 11. 12. 1924.

⁵ Bijelajac, *Vojska kraljevine SHS, Jugoslavije 1922-1935*, str. 297.

⁶ *Ratni sastav, naoružanje i oprema vojske, prilog uz Uredbu o formaciji vojske u ratno i mobilno doba, XX sv.*, Beograd 1940.

⁷ Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, str. 401.

Zastava 37. pehotnega polka, edina ohranjena zastava iz leta 1930 na Slovenskem, iz zbirke Pokrajinskega muzeja v Mariboru.

njajo,⁸ da je bil polk nastanjen v kasarni, na ribniškem gradu in po okoliških vaseh. Do razsula vojske je prišlo že 10. aprila, vojaki so zapuščali svoje enote, prebivalci Ribnice in okolice pa so si iz vojaških skladišč prisvajali najrazličnejšo opremo in orožje. Prav tako tudi ne vemo, ali je polk svojo zastavo nosil s seboj ali pa jo je, kar je še verjetnejše, pustil kar v matični Ribnici.

Kakor koli že, zastava 37. pehotnega polka je padla v roke Nemcev. A očitno nekoga, ki je ni oddal v svojem štabu in bi jo nato kot vojno trofejo zanesljivo poslali v osrednji vojni muzej. Možakar, ki je zastavo našel, si jo je prisvojil kot spominek in je prav gotovo nadrejenim ni pokazal. Morda se je je prav zato čez čas celo hotel odkrižati, saj je nedvomno vedel, da zastave nima pravice obdržati zase.

Kako je zgodba potekala naprej, nam pripoveduje skop, a dragocen zapis Jože Bregarja iz Ljubljane.⁹ Takole pravi:

"Leta 1941 - aprila, sem se vrnil iz fronte na bi(v)še službeno mesto v Radeče pri Zid. Mostu (k okr. Sodišču). Nemške trupe so takrat že zasedle naše kraje.

Pri slučajnem pogovoru z nemškim vojakom (bil je Avstrijec iz Koroškega) mi je povedal, da je dobil našo zastavo in da gredo naprej na Kreto.

Na prošnjo bi li mi hotel zastavo prodat, je pristal. Tako je prišla v moje roke.

Bregar Joža Ljubljana
Grubarjevo n. 18"

Prav gotovo je kupec zastave Joža Bregar ob vsej klavnosti naše kapitulacije začutil, da zastave le ne kaže prepustiti nasprotniku in to človeku, ki si jo je brzkone prisvojil brez boja, takole mimogrede. S tem, da je zastavo odkupil, je Bregar ravnal pravilno, čeprav jo je očitno najprej hotel obdržati zase, najbrž kot spomin na vojne dni. In ko jo je slednjič tudi on prodal, se mu je zdelo prav, če zapiše, kako je prišla v njegovo last. Konec koncev je vendarle šlo za dokument iz naše zgodovine.

V Vojnem muzeju v Beogradu je v stalni razstavnici zbirki jugoslovanska zastava 92. (?) polka. Ob njej piše, da je "ena od majhnega števila

⁸ Maležič, Narodnoosvobodilna borba. *Ribnica skozi stoletja*, str. 121.

⁹ Zapis o zastavi 37. pp hrani Pokrajinski muzej v Mariboru.

Sprejem zastave 45. pehotnega polka 9. septembra 1930 pred železniško postajo v Mariboru.

ohranjenih zastav, ker so bile ostale zaplenjene ali pa v vojni vihri uničene".¹⁰ Kam so se torej zastave izgubile, ne vemo. Morda je v zasebni zbirki kje v tujini še katera. Ta, ki smo jo z odkupom pridobili za muzej, je vsekakor edina na Slovenskem. Ni sicer simbol vojaške slave. Prej je dokument nekega vojaško zaostalega in nemočnega časa. A tudi v tem je njena pričevalnost.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Fahnen der jugoslawischen Regimenter im Slowenien der Jahre 1930-1941

Der Aufsatz setzt sich mit der Geschichte der Regimentsfahnen der Heeres des Königreichs Jugoslawien auseinander, die die Infanterieregimenter in den Jahren 1930-1941 in Slowenien trugen. Die neuen Fahnen erhielten Infanterie und Kavallerie am 6. September 1930 in Belgrad. Vor diesem Zeitpunkt besaßen nur jene Regimenter eigene Fahnen, die noch zur Zeit des Königreichs Serbien aufgestellt worden waren. In Slowenien befanden sich zu Kriegsbeginn im April 1941 5 Infanterieregimenter: das 39. Infanterieregiment in Celje, das 40. Infanterieregiment in Ljubljana, das 45. Infanterieregiment in Maribor, das 1. Gebirgsregiment in Skofja Loka und das 37. Infanterieregiment in Ribnica in Dolenjska. Durch die Auflösung der jugoslawischen Armee im Jahre 1941 verwischten sich auch die Spuren der ehemaligen Fahnen. Erst vor ein paar Jahren gelang es dem Regionalmuseum in Maribor (Pokrajinski muzej Maribor), die Fahne des 37. Infanterieregiments zu finden, die sich als einzige in Slowenien erhalten hat.

VIRI IN LITERATURA

- Bijelajac, M.: *Vojska kraljevine SHS, Jugoslavije 1922-1935*. Beograd 1994.
- Maležič, Matija - Ciril: *Narodnoosvobodilna borba. Ribnica skozi stoletja*, Ribnica 1982.
- Ilustrirani Slovenec*, VI, 1930, št. 38, str. 297, 298, št. 7, str. 306, 310.
- Jutro*, LXI, št. 206, 5. 9. 1930, str. 2, št. 208, 7. 9. 1930, str. 1.
- Ratni sastav, naoružanje i oprema vojske, prilog uz Uredbu o formaciji vojske u ratno i mobilno doba*, XX sv., Beograd 1940.
- Slovenec*, LVII, št. 208, 10. 9. 1930, str. 9.
- Službeni vojni list*. Uredba o zastavama vojske kraljevine SHS, Đ Br. 50978, 11. 12. 1924.
- Smiljanić, D.: *Vojne zastave Srba do 1918*. Beograd 1983.
- Terzić, Velimir: *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd 1963.
- Vodič*. Vojni muzej Beograd, Beograd (brez letnice, očitno iz 80. let).

¹⁰ *Vodič*. Vojni muzej Beograd, str. 82.

Gradivo

O neznanih povezavah dveh družin

Francu Dizmi Attems v spomin

Pokojni magister Franc Dizma Attems Heiligenkreuz iz slovenjgraške družine Attemsov, duhovnik in srednješolski profesor, se je ukvarjal tudi z rodoslovjem. Med drugim je iskal povezave svoje družine s Celjskimi. Pričujoči zapis je nastal ob izidu knjige o Muri, katere soavtor je bil. Izšla je v Gradcu pod (poslovenjenim) naslovom Mura – življenjska pot neke reke. Muro sta od izvira do izliva spremljala dr. Johannes Koren z besedilom in Ferdinand Neumüller s fotografijami, mag. Franc Attems pa je prispeval velik zemljevid z risbami pomembnejših krajev, gradov, cerkva, grbov in značilnostmi dežel, skozi katere teče Mura. V navezi Attems – Koren je izšlo še nekaj drugih publikacij, tako Gradovi in mesta na Štajerskem (1986), Cerkev in štifte na Štajerskem (1988) ter Avstrijski zavetniki kot varuhi in pomočniki (1992). Vsa ta dela, ki so danes že razprodana, govorijo tudi o slovenski kulturni dediščini.

Attemsova "umetnostnozgodovinska" popotovanja po lepota avstrijske in slovenske Štajerske so nastala šele na predvečer njegovega življenja. Že prej pa je vztrajno zbiral gradivo za genealogije nekaterih evropskih plemiških družin, med njimi tudi Attemsov in Celjskih, katerih rodovnika se v nekaterih segmentih prepletata. Dela, žal, ni mogel dokončati. Umrl je 13. maja 1999, star 73 let. Na njegovi delovni mizi v Franckstrasse v Gradcu so ostali skrbno shranjeni zvitki, ki nemara vsebujejo dokaze, da so bili Attemsi iz Slovenske Bistrice sorodniki Hermana II. Celjskega in njegove hčere Barbare.

Celjani in Attemsi

Rod Celjskih oziroma Žvoneških sega tako kot rod Attemsov v 12. stoletje. Grofovski naslov so Celjani dobili že v 14. stoletju, v 15. pa jim je cesar Sigismund podelil še naziv pokneženih grofov. Pridobivali so si posesti, denar, moč in slavo vse do leta 1456, ko naj bi "izumrli". Njihovo posest so prevzeli Habsburžani oziroma cesar Friderik III.

Rod Attemsov prihaja iz severne Italije. Njihovo rodovno drevo se je nekajkrat cepilo. Štajerska

veja tako izhaja iz rodu Attems - Tridente in se je sredi 18. stoletja razdelila v bistriško in gestinško. Cesar Ferdinand II. je leta 1630 podelil grofovski naslov Uršuli, ženi Hermana Attemsa iz goriške veje, njenim otrokom in njihovim zakonitim potomcem obeh spolov za vse večne čase. Štajerska veja grofov Attemsov Svetokriških (Heiligenkreutz) je doživela pomemben vzpon v času Ignacija Marije I. (1652-1732), ki je pridobil gospostva Štatenberk, Podčetrtek, Neswisch, Hartenštajn z uradom Pilštajn, nekaj hiš v Gradcu, gradove Vurberk, Brestanico in Slovensko Bistrico.

V Slovenski Bistrici so živeli Attemsi od leta 1717 do poletja 1945. Tam je z očetom dr. Ferdinandom III., materjo Wando, rojeno grofico Nostitz, in brati Ignacem Marijo V., Emilom Hansom, Edmundom in Alojzem preživel mladost tudi Franc Dizma. Gimnazijo je obiskoval v Mariboru, potem pa je študiral teologijo in se zanimal tudi za filozofijo, zgodovino in umetnostno zgodovino. Diplomiral je na teološki fakulteti v Innsbrucku. Po diplomi je bil sprva kaplan, a se je še nadalje izobraževal za profesorja religije in je kasneje ta predmet poučeval na gimnazijah v Gradcu. Duhovnik je bil 42 let. Zadnjih sedem let je pomagal v škofijskem ordinariatu kot razsodnik pri razveljavitvah zakonov. Kadar je omenjal svoj rod, je dejal, da pripada 22. generaciji Attemsov, s takim rodovnikom pa se lahko ponaša le malokatera evropska plemiška družina, celo Habsburžani ne. Vnuki njegovega starejšega brata Ignaca Marije, umrlega leta 1986, pa so torej že 24. generacija te starodavne rodbine.

Družinsko drevo Attemsov so proučevali različni avtorji, denimo F. Ilwof, M. V. Pallavicino, F. Šerbelj, Ulrike Frank. Njihova genealogija je že zelo proučena, najdejo pa se še skrite veje, nekoliko bolj odmaknjene od glavnega debla. Taka je tudi sorodstvena linija, ki vodi od Barbare Celjske do našega Franca Dizme Attemsa, torej od konca 14. stoletja do danes. Sam Franc Dizma je bil presenečen, ko se je pred njim pokazala tanka rodoslovna črta od renesanse do današnjih dni. Nekateri podrobnosti so v obeh družinah videti precej skladne. Obe sta bili ugledni in premožni, da so si pri nji izposojali denar vojvode in cesarji. Iz njunih vrst so prihajali škofje. Gradili sta cerkve, samostane in špitale. Pripadniki obeh so bili kondotjeri, bojovníki na turnirjih in branilci meja, torej vojaki. V pravkar minulem stoletju je še Francev

Petero bratov Attemsov leta 1935 pred gradom v Slovenski Bistrici. Od desne proti levi: Ignac Marija, Emil Hans, Edmund, Franc Dizma, Alojz. Fotografija iz družinskega albuma.

oče do konca prve svetovne vojne služil vojsko v konjeniškem regimentu Föner Dragoner v Slovenski Bistrici. Od njegovih petih sinov je postal le najstarejši visok avstrijski častnik, najmlajša dva pa sta se izšolala za duhovnika.

Cesar Karel IV. Luksemburški, ki je Celjskim potrdil grofovski naslov, je bil z njimi prijateljsko in sorodstveno povezan. Te vezi so se še okrepile pod njegovim sinom Sigismundom, ki so mu Herman II. Celjski in ljudje iz njegovega kroga pomagali v nekaterih težavnih situacijah. Najprej leta 1396 v bitki pri Nikopolju, pozneje pa še leta 1401, ko so ga nasprotniki v Siklósu vrgli v ječo. Sigismund se je izkazal hvaležnega. Avgusta 1397 je Hermanu podaril dva gradova v Zagorju in mesto Varaždin, dve leti pozneje pa še osem gradov, torej skorajda vse Zagorje. Kralj je videl priložnost za še tesnejše vezi, ko mu je, sedemintridesetletnemu, umrla prva žena kraljica Marija, hči Ludvika I. Anžuskega in Elizabete Kotromanić iz družine bosanskih banov. Leta 1401 se je zaročil in leta 1405, ko je postala polnoletna, poročil s Hermanovo hčerjo Barbaro. Leta 1408 sta skupaj ustanovila prestižni Zmajev red. Med njegovimi ustanovitvenimi člani sta bila Herman II. in Friderik II. Celjski. Sigismunda Luksemburškega so šest let po poroki z Barbaro Celjsko izvolili za nemškega kralja. Postal je tudi češki kralj, na sta-

rost pa še cesar. Barbara ni bila le kraljeva soproga (királyné), pač pa tudi kraljica (királynő). Okronana je bila v letu poroke, decembra 1405, v "stolnem belem mestu", Székesfehérváru.

Kraljici Barbari in kralju Sigismundu se je rodila ena sama hči, Elizabeta, ki so jo leta 1422 (ali 1421) poročili s Habsburžanom Albrehtom V. Takrat so bili še živi tako njena starša kot tudi njeni sorodniki ded Herman, stric Friderik in bratranec Ulrik. Albrehta so izbrali za cesarja decembra 1437, ko je umrl njegov tast Sigismund, ki je različne krone nosil dolgih petdeset let. Habsburžanu Albrehtu ni bilo usojeno dolgo vladanje - kot madžarski, češki in nemški kralj se je odpravil v boj proti sultanu Muratu II., a je v madžarskem taboru razsajala gripa, za katero je zbolel tudi cesar. Jeseni 1439 je na poti proti Dunaju umrl. Zapustil je ženo Elizabeto in hčeri Ano (rojeno 1432) in Elizabeto (rojeno 1437). Sin Jurij je umrl istega leta, kot je bil rojen (1435). Žena Elizabeta je ob moževi smrti že pet mesecev pričakovala še enega otroka: v začetku leta 1440 je pri Komarovu ob Donavi rodila Ladislava, pozneje imenovanega Posmrtni (Postumus). Otroka so že trimesečnega kronali v Székesfehérváru. Kronanju je prisostvoval njegov boter stric Ulrik Celjski, dojenčkov dejanski skrbnik pa je kmalu postal Habsburžan Friderik III.. K njemu se je zatekla Elizabeta z

otroki in krono svetega Štefana, ki jo je Habsburžan – zelo nerad – vrnil na Ogrsko šele čez 24 let. Elizabeta Luksemburška ni dočakala, da bi sin zasedel prestol, saj je že leta 1442 umrla v Budimu. Hčerki so pozneje primerno poročili: Ano s saškim vojvodo Viljamom III., Elizabeto je sloveči pridigar frančiškan Janez Kapistran spremil v Krakov in jo poročil s poljskim kraljem Kazimirjem IV.

Ta Elizabeta je tista vez, ki povezuje rodbino Celjskih z Attemsi. Njeni potomci so si sledili takole:

Elizabeta (u. 1505)
mož Kazimir, kralj poljski (u. 1492)

Sofija Poljska (u. 1512)
mož Friderik, markgrof Ausbacha (u. 1536)

Elizabeta Brandenburška (u. 1518)
mož Ernest, markgrof Badenski (u. 1553)

Ana Badenska (u. 1576)
mož Karl grof Hohenzollern (u. 1579)

Johana von Hohenzollern (u. 1604)
mož Viljem grof Öttingen (u. 1572)

Ernst grof Öttingen
žena Katarina grofica Helfenstein

Margareta Ana grofica Öttingen
mož Johan Sigmund Thun – Hohenstein

Maksimilijan grof Thun – Hohenstein
žena Frančiška grofica Lodron

Marija Ana grofica Thun – Hohenstein
mož Anton III. Monfort

Antonija grofica Monfort
mož Karl Lodron

Ernest grof Lodron
žena Marija Antonija Arco

Marija Antonija grofica Lodron
mož Ignac Dominik grof Chorinsky

Antonija grofica Chorinsky (u. 1809)
mož Franc Karl grof Wurmbrand

Gabrijela grofica Wurmbrand (u. 1887)
mož Ferdinand Marija II. grof Attems (u. 1878)

Emil grof Attems (u. 1921)
žena Terezija grofica O' Donell (u. 1906)

dr. Ferdinand Marija III. Attems (u. 1946)

1. žena Eleonora grofica Nostitz (u. 1922)
(sinova Ignac Marija, u. 1986 in Emil Hans, u. 1946)

2. žena Wanda grofica Nostitz (u. 1946)
(sinovi Edmund, Franc Dizma, u. 1999, Alojz)

Ob nekaterih imenih še ni datumov smrti. Franc Dizma Attems je nameraval genealogijo dopolniti poleti 1999. Povabljen je bil namreč k družini Thun-Hohenstein v Salzburg, kjer naj bi dopolnil manjkajoče podatke.

Usoda slovenjebistriških Attemsov

Najstarejši brat Ignac Marija je bil po maturi v Kalksburgu in študiju v Zagrebu vpoklican v jugoslovansko armado v Zemun. Po njeni kapitulaciji v začetku druge svetovne vojne so ga mobilizirali Nemci in ga poslali na rusko fronto, kjer je bil ranjen in ujet. Emil Hans je najprej obiskoval gimnazijo v Mariboru, nato v Kalksburgu. Ko je potem v Zagrebu študiral tehniko, so ga Nemci vpoklicali v vojsko. V Normandiji je bil ranjen in je izgubil nogo. Kot ujetnika so ga v začetku leta 1945 s posredovanjem Rdečega križa zamenjali in ga poslali domov. Edmund je bil star šele sedemnajst let, ko so Slovensko Bistrico zasedli Nemci. Tudi on je bil vpoklican in je na fronti postal tankovski oficir. Tudi najmlajši Alojz je okusil vojno: bil je ranjen in ujet. Nato se je pridružil slovenski Prekomorski brigadi in se je leta 1945 s partizanskim činom vrnil v Slovensko Bistrico. Iz zaporov OZNE je ob koncu istega leta odšel v Avstrijo. Oče, mati in brat Emil Hans so bili internirani v Strnišču in nato v vojaškem zaporu v Mariboru, od tam pa se je za njimi izgubila vsaka sled. Tudi Franc Dizma je bil zaprt v Strnišču in Mariboru, a se je žalostni usodi svojih najbližjih izognil. O svojih zasliševalcih, ki so hoteli izvedeti, ali je sodeloval pri Kulturbundu, pozneje ni hotel govoriti, njihova imena pa je hranil v svojem arhivu. Dne 1. novembra 1945 so mu dovolili, da je v živinskem vagonu odpotoval v Avstrijo, brat in starša pa so bili neznano kdaj in kje umorjeni in noben izmed še živečih Attemsov ne ve, kje so pokopani. Franc Dizma je v svojem stanovanju na Grabnu v Gradcu, od koder je imel razgled na "svojo" cerkev svetega Janeza, hranil nekaj spominov na nekdanji dom: podobi dveh Attemsovih gradov, Slovenske Bistrice in Podčetrčka, razpelo iz domačega gradu, ki mu ga je bil skrivaj prinesel eden od nekdanjih grajskih uslužbencev in je izviralo iz kapele Attemsovega gradu Brežice, materino fotografijo in portret brata Igna-

ca Marije. V svoji poslednji knjigi z naslovom V nasprotnem vetru, ki je izšla posmrtno, je v obliki kratkih pridig izpovedal tudi svojo bolečino nad usodo družine in lastnim izgnanstvom.

Franc Dizma je menil, da je mogoče primerjati usodo slovenjebistriških Attemsov in Celjskih: obema so očitali, da so tujci, obe sta doživeli tragedijo. Sočasne kronike slikovito opisujejo smrt zadnjega moškega predstavnika celjske dinastije Ulrika II., ki ni umrl v bitki s sovražnikom, ampak je padel pod mečem tekmeca za oblast.

Leta 1456 je "krščanska" vojska pod poveljstvom Janosa Hunyadija v tri tedne trajajočih bojih za Beograd premagala turško armado pod vodstvom mladega sultana Mehmeda. V zmagoviti bitki nista sodelovala niti ogrski kralj Ladislav Posmrtni niti njegov mogočni sorodnik Ulrik Celjski. V na novo zavzeti beograjski trdnjavi sta se pojavila šele nekaj mesecev kasneje in skušala prepričati Hunyadija, naj jo preda njenemu zakonitemu lastniku, kralju. Tedaj jima je začel Hunyadi pred nosom mahati z nekim papirjem; šlo naj bi za pismo, ki ga je bil Celjan pisal despotu Brankoviću. V njem je pisalo, da bosta po Donavi kmalu pluli dve galeji z glavama obeh bratov Hunyadijev, Ladislava in Matjaža. Razvil se je prepir, v katerem je Ulrik Hunyadijem očital tudi to, da so slabo gospodarili s kraljevim imetjem. Hunyadi in Celjski sta potegnili meče in Celjan je bil v spopadu smrtno ranjen. Kralja v tistem trenutku ni bilo poleg, saj je v spodnjih prostorih v kapeli prisostvoval čaščenju sv. Martina, Celjan pa ni imel ob sebi niti osebne straže, ki je niso spustili v grad. Ladislav Hunyadi je pohitel h kralju in zavpil, da je umrl sovražnik države in nato hladnokrvno

razložil, kako je z zvijačo dosegel, da je Ulrik dobil "zasluženo" plačilo.

Ulrik Celjski je veljal za "sovražnika države" tudi zato, ker je bil "tujec", ali, kot je menila Nada Klaić: "Hunyadi ni želel ob sebi nobenega tujca, pa tudi kralja ne! Zanj sta bila tako kralj kot Ulrik – Avstrijca!"

Tudi Attemsi niso bili daleč od avstrijskega dvora. Prva žena grofa Ferdinanda Attemsa je bila dvorna dama cesarice Zite in tam jo je Ferdinand tudi spoznal. Vendar so vsi njegovi otroci znali slovensko.

Celjski so kmalu po smrti Ulrika II. ostali brez imetja, podobno pa se je zgodilo tudi Attemsom po koncu druge svetovne vojne.

Attemsi so kupili precejšen del posesti, ki je nekoč pripadala Celjskim - Slovensko Bistrico, Štatenberk, Podčetrtek in Brežice. Člani obeh družin so bili v dvornih službah in so bili gospodarsko nadarjeni. Za obema družinama so ostali tudi pomembni kulturni spomeniki. Vprašanje, ali so se potomci Celjskih ohranili do današnjih dni preko povezav z drugimi plemiški družinami, na koncu tudi z Attemsi, pa bi bilo mogoče razrešiti s še dodatnimi podrobnimi raziskavami.

VIRI IN LITERATURA

- Bonfini, Antonio: *Rerum ungaricarum de cades*. Leipzig 1936
 Klaić Nada: Zadnji knezi Celjski v deželah sv. krone. *Celjski zbornik*. Celje 1982
 Pogovori z mag. Francem Dizmo Attemsom spomladi 1999
Zbornik občine Slovenska Bistrica. Slov. Bistrica 1983
 Thuroczy, Janos: *A magyarok krónikája*. Budapest 1980

Alenka Auersperger

Mnenje

Od ljudske šole do osemletke; 90. ali 26. obletnica Osnovne šole Zalog?

Morda se bo kdo vprašal, zakaj postavljam prav to retorično vprašanje zdaj, ta hip, ko pa je vendar vsem znano, da je bila šola ustanovljena sredi sedemdesetih let. Dokler se bo pojavljalo takšno mnenje med krajani pretežno srednje in mlajše generacije, bo odpiranje takšnega vprašanja nujno potrebno.

Pojavlja se celo laično mnenje, ki lahko postane zavajajoče, saj se mu pridružujejo celo nekateri vplivni posamezniki, da je šola obstajala že prej; s tem namreč mislijo na staro šolsko poslopje, v katerem je danes knjižnica Jožeta Mazovca. Toda to je bila zgolj podružnica matične osnovne šole v Polju. Posledice širjenja takšnih dezinformacij so po mojem mnenju in mnenju drugih strokovnjakov ter poznavalcev krajevine in šolske zgodovine škodljive, saj poskušajo zabrisati korenine identitete kraja, ki jo je Zalog nedvomno pridobil tudi z ustanovitvijo lastne in samostojne osnovne šole, ki se je tistega davnega leta 1910, ko je bila ustanovljena, imenovala Ljudska šola.

Pa pojdemo lepo po vrsti in obudimo zgodovinski spomin vsem tistim, ki so ga že izgubili pa niso utegnili prebrati drobne knjižice Šolska kronika, raziskovalne naloge mladih raziskovalcev zgodovine pod mentorstvom prof. Staneta Padežnika, podprte s številnimi zgodovinskimi viri, z naslovom Zgodovina osnovne šole Zalog in drugih dveh monografij o domačem kraju, Rdeči Zalog in Naš Zalog.

Da se bomo lažje odločili, katero obletnico bomo praznovali, če sploh katero, se dotaknimo nekaterih dejstev, povezanih s staro in novo šolo. Besedi stara in nova uporabljam seveda pogojno, saj gre zgolj za staro in novo poslopje ene same šolske ustanove, ki nepretrgano deluje od začetka 20. stoletja, vmes pa je bila nekajkrat reorganizirana.

Ko je sredi 19. stoletja stekla južna železnica skozi Zalog in je bila zgrajena železniška postaja, je dobilo domače prebivalstvo in prebivalstvo sosednjih krajev nove možnost za zaposlitev. Poleg prevladujočega kmečkega prebivalstva je postajal proti koncu 19. stoletja vedno močnejši delavski sloj. Število prebivalstva je naraščalo, s tem pa tudi število šoloobveznih otrok.

Zaloški otroci in otroci iz Podgrada so morali obiskovati precej oddaljeno osnovno šolo v Polju, ustanovljeno leta 1862. Zaradi tega se je med Založani pojavila želja po lastni šoli. Njihovi predstavniki so to povedali matični občini Polje. Tamkajšnje županstvo jih je razumelo in predlagalo Cesarsko kraljevemu deželnemu šolskemu svetu ustanovitev samostojne šole v Zalogu. Ta je 6. maja 1907 županstvu v Polju naročil poiskati primeren prostor za stavbo šolskega poslopja v Zalogu. Po daljšem posvetovanju so od dveh kmetov iz Spodnjega Kašlja, Andreja Dovča in Franca Gruma, kupili 38 arov in 30 kvadratnih metrov zemlje za 2905 kron in 60 vinarjev.

Dne 15. novembra 1908 je krajevni okrožni šolski svet oznanil ustanovitev dvorazredne ljudske šole v Zalogu ter določil novi šolski okoliš, ki je zajel vasi Zalog, Spodnji Kašelj in Podgrad s skrajnima deloma Gradovlje in Gostinca.

Ko so bila priskrbljena finančna sredstva, so ustanovili odbor, ki je skrbel za potek gradnje. Vanj sta bila vključena posestnika Anton Snoj iz Spodnjega Kašlja in Janez Dimnik iz Zaloga. Pri organizacijskem delu sta sodelovala takratni župan občine Polje Jakob Dimnik in župnik Janez Miler. Z nasveti je pomagal učitelj Anton Drašček, učitelj v Polju in poznejši šolski upravitelj v Zalogu.

Šolsko zgradbo so začeli graditi spomladi 1910 in jo dogradili v pozni jeseni istega leta. Zanj so porabili 32200 kron. Šola ni imela telovadnice, imela pa je 5 arov veliko igrišče, 18,79 arov veliko drevesnico, na preostalih 10,25 arov pa so imeli zelenjavni vrt in čebelnjak.

Težko pričakovani dan otvoritve, to je 11. december 1910, so Založani preživeli v prazničnem razpoloženju, saj je bil to dan kulturnega prerojenja Zaloga. Z rednim dopoldanskim poukom v obeh razredih so pričeli 15. decembra 1910. Učencev za več razredov ni bilo, vse predmete pa je tako kot na današnji razredni stopnji poučeval en učitelj.

Že med gradnjo šole je okrožni šolski svet v Ljubljani objavil razpis za nadučiteljsko in učiteljsko službo z "zakonitimi prejemki in stalno namestitvijo". Občinski predstavniki v Polju so hoteli za nadučitelja marljivega Antona Draščka. Deželni šolski svet je temu ugodil in ga premestil v Zalog 1. decembra 1910 za začasnega vodjo. Za prvo, toda začasno učiteljico je bila imenovana Helena Franke iz Ljubljane. Mesec dni za tem je

bil Anton Drašček imenovan za stalnega učitelja in šolskega upravitelja. Tedaj je prišla za stalno učiteljico v Zalog tudi Izabela Fedrangšperg iz Dola. Z odprtjem osnovne šole je vse do leta 1945 v Zalogu deloval tudi krajevni šolski svet.

V šolskem letu 1911/1912 je bilo na šoli 175 otrok, od tega 19 ponavljalcev, naslednje šolsko leto pa 182 otrok in 24 ponavljalcev.

Zaradi vedno večjega števila šoloobveznih otrok je Deželni šolski svet ugodil prošnji krajevnega šolskega sveta in dovolil trirazrednico. 1. oktobra 1912 so tako odprli še tretji razred oziroma oddelek. Za začasno učiteljico je bila imenovana Ivana Krapš iz Ljubljane. Zaradi politike takratnih šolskih oblasti so začeli v šolskem letu 1912/1913 kot neobvezni predmet v drugem in tretjem razredu poučevati nemščino.

Šolski upravitelj Anton Drašček se je zavedal, da šola ne sme ostati izolirana sredi kmečkega okolja, zato se je z vso vnemo lotil njenega povezovanja z vasjo. V ta namen je na šolskem vrtu napravil drevesnico, kjer je vzgajal bodoče sadjarje. Februarja 1914 je začel predavati o racionalnem kmetovanju in sadjarstvu. K obdelovanju je povabil strokovnjaka geologa, 4. in 5. maja 1914 pa je organiziral vrtnarski tečaj za učiteljstvo kamniškega okraja in ljubljanske okolice, ki ga je vodil strokovnjak, deželni sadjarski instruktor gospod Humek.

Kmalu po sarajevskem atentatu je bila razglašena delna, nato pa še splošna mobilizacija. Zajela je tudi učiteljski kader, zaradi česar je moral šolo zapustiti tudi zaloški upravitelj in ostati v vojski ves vojni čas. Med odsotnostjo ga je nadomeščala njegova žena Gabriela, ki je začela v Zalogu poučevati avgusta 1913.

Ker se je število učencev zopet povečalo, so morali v šolskem letu 1914/1915 ustanoviti dva druga oddelka, tako da sta samo dve učiteljici poučevali štiri razrede.

Med vojno je bil pouk večkrat moten. Leta 1914 se je pričel pouk šele 16. novembra, ker je 26. avgusta vojaštvo zasedlo šolske prostore. Da ne bi pouk preveč trpel, so morali vojaki izprazniti zdaj eno, zdaj dve učilnici. Pouk je bil zato včasih dopoldan, včasih popoldan, določeno obdobje pa celo samo popoldan. To je izmenično trajalo vse do pomladi 1918, ko so avstrijski vojaki odšli.

Zaradi preobremenjenosti učiteljic in pomanjkanja prostora ni bilo pouka v ponavljalni šoli v šolskem letu 1917/1918. Pouk so večkrat predčasno zaključili, da so otroci lahko pomagali doma pri kmečkih delih, saj je bila večina delovne sile mobilizirana. Šolski obisk je bil med prvo svetovno vojno tudi zaradi tega nezadovoljiv.

Šolski upravitelj Anton Drašček je ponovno prevzel vodstvo šole 1. decembra 1918. Na tem

mestu je ostal še devet let. Delo mu je ovirala težka bolezen, zaradi katere je februarja 1928 umrl.

Prebivalstvo v Zalogu se je z dotokom večjega števila goriških Slovencev med prvo svetovno vojno močno povečalo. Po nekaterih podatkih se je s področja soške fronte priselilo okoli 100 družin. Sem so prišli tudi ruski vojni ujetniki, ki so razširili zaloško ranžirno postajo in zgradili nove tire. Število šoloobveznih otrok je zaradi tega zopet naraslo, še posebno leta 1920, ko je bila v zaloški šolski okoliš ponovno vključena vas Gradovlje.

Višji šolski svet je 8. junija 1921 razširil zaloško šolo v štirirazrednico, 24. maja 1924 pa prosvetni oddelek za Slovenijo v petrazrednico. Nujnemu povečanju števila oddelkov pa ni sledila prostorska razširitev. Zaradi pomanjkanja učilnic so poleg dopoldanskega pouka ponovno uvedli tudi popoldanski.

Ker ni bilo telovadnice, je trpel pouk telesne vzgoje. Ob lepem vremenu so učenci telovadili na dvorišču, sicer pa so ta predmet zamenjali z drugim. Šolsko vodstvo in krajevni šolski odbor sta mislila tudi na dograditev šole. Leta 1926 so izdelali predračun za izgradnjo telovadnice, naslednje leto pa za dograditev šole. Šolo naj bi razširili na sosednje parcele, po iskanju primerne prostora pa je komisija prosvetnega oddelka za Slovenijo 10. septembra 1930 predlagala drugo lokacijo. Razširitev šole se je nato zavlekla za več desetletij, dokler ni bila z uvedbo osemletne osnovne šole v Zalogu leta 1974 zgrajena nova šolska stavba.

Druga svetovna vojna šoli, tako kot prva, ni prizanesla. Vanjo se je že v začetku aprila 1941 naselila Delavska četa jugoslovanske vojske in v kletnih prostorih pripravila zaklonišče, ki je pozneje služilo kot zaklon pred letalskimi napadi. Že po enem tednu je jugoslovanska vojska morala zapustiti svojo postojanko in se umakniti 1. bataljonu drugega pehotnega polka, ki je ostal v šoli deset dni. 1. maja 1941 je iz zaloškega šolskega okoliša izpadel Podgrad, ker je prišel v nemško okupacijsko cono. Kljub vojni se krajevni šolski odbor ni mogel otrestiti misli na preureditev šole, tako da bi prizidal tri učilnice, italijanski visoki komisariat pa naj bi priskrbel izdelavo načrtov, toda iz tega ni bilo nič.

Šolsko leto 1941/1942 je bilo kratko. Začelo se je šele oktobra, končalo pa že maja, ker je 17. maja šolo zasedla že druga vojska, italijanska. V njej je ostala do 10. septembra 1943, ko je kapitulirala Italija. Okupator je šolo spremenil v trdnjavo. Okna na severni strani je zazidal in jih spremenil v strelske line.

Po odhodu italijanskih vojakov so šolo zasedli belogardisti, nato pa domobranci in ostali v njej do

februarja 1944. V tem času v Zalogu ni bilo pouka. Šola je dobila v prostorih osnovne šole v Polju dve učilnici, v katerih se je moralo zvrstiti pet razredov.

Okupator je pridobival otroke z njihovim vključevanjem v organizacijo GILL ter s poklanjanjem igrač in oblačil. Ponovni vstop v zaloško šolo ni bil razveseljiv. Razdejanje je bilo silno. Kljub pogostim letalskim napadom so jo kmalu obnovili in usposobili za pouk. Do konca vojne je šolo obiskovalo 74 dečkov in 60 deklic. Zaposlene so bile tri učiteljice in dva učitelja.

Poleg šolske knjižnice, ki je imela 114 knjig, so imeli na šoli še učiteljsko knjižnico s 534 knjigami. Primanjkovalo jim je učil, zemljevidov, knjig in ostalih pripomočkov. Iz dobe okupacije ni na šoli ostala nobena slika ali zvezek. Vse je bilo uničeno ali pa pozneje ukradeno. Tudi dnevniki in redovalnice iz tega obdobja niso ohranjeni.

Čeprav so bili po osvoboditvi otroci iz Podgrada ponovno vključeni v zaloško osnovno šolo, ta ni imela več kot 129 učencev. S svojim delom so se vključevali v razgibano življenje kraja. Nabirali so zdravilna zelišča, uničevali koloradskega hrošča, prispevali za ljudsko posojilo, pomagali pri gradnji zadružnega doma, prispevali za spomenik padlih v NOV, sodelovali v društvih Svoboda, Partizan, Ljudska tehnika in v Gasilskem društvu.

Šola je imela svoj pevski zbor, ki se je najbolj razvil pod vodstvom prof. Janeza Žnidarja. Februarja 1947 pa so na slovesen način sprejeli učence v pionirsko organizacijo. Odred je dobil ime po dijakinji Karlici Pangršič, ki so jo fašisti mučili in je kasneje preminila kot partizanka.

V šolskem letu 1950/1951 je zaloška petrazrednica zopet postala štirirazrednica. Učenci višjih razredov so morali zato hoditi na XII. gimnazijo v Polje, prejšnjo sedemletno osnovno šolo. Njeni višji razredi so bili spremenjeni v nižjo gimnazijo.

Reforma osnovnega šolstva leta 1957/1958 je prinesla novo osemletno osnovno šolo. V Zalogu smo jo dobili šele 20. julija 1974, ko je bilo s sredstvi prvega samoprispevka na novi lokaciji zgrajeno novo, modernejšo šolsko poslopje. Poimenovana je bila po Adolfu Jakhlu, padlem borcu grosupeljske čete. Njegovemu imenu se je odrekla sredi devetdesetih let in obdržala zgolj krajevno ime - OŠ Zalog.

Iz zdravniškega poročila dr. Andreja Jenka, ki je novembra 1940 poročal o garjah, je mogoče razbrati, da je bilo tedaj v šolskem okolišu 1016 prebivalcev v 191 domovih. Šoloobveznih otrok je bilo 161. V sedemdesetih letih pa je število prebivalstva samo v Zalogu preseglo število 4000, zato ni čudno, da je bilo šolarjev krepko čez 400. Rodnost se je nekaj časa še povečevala, tako da se je

že pojavila prostorska stiska na šoli. Nekateri oddelki razredne stopnje so še v osemdesetih letih imeli pouk v stari šolski zgradbi ob Zaloški cesti, zadnje desetletje pa število učencev samo še upadalo in se trenutno giblje med 413 in 415.

Zaradi pomanjkanja potrebnih ur poučevanja se je včasih pojavil problem polne zaposlitve kadra. Čeprav ima osemletna osnovna šola zdaj celo dve telovadnici, večjo in manjšo, prejšnja ljudska pa ni imela nobene, vse težave pri pouku telesne vzgoje vendarle še niso odpravljene. Otroci še vedno tekajo po asfaltnih poteh okoli zelenice med blokoma in šolo, ker ni tekaške steze, prav tako pa tudi ne primerne igrišča za atletiko in testiranje. Možno je, da ustanovitelj šole ne pozna razmer ali pa ne priskrbi denarja za rešitev tega perečega problema, zaradi katerega sta ogrožena zdravje in varnost otrok.

Priložnost, ki se s častitljivo 90. obletnico šole ponuja sama po sebi, je tako enkratna in nepovrnjiva, da bi jo bilo škoda zamuditi. S praznovanjem skozi vse leto bi lahko na medijsko odmeven način predstavili dosežke, uspehe, prednosti in pomanjkljivosti, posebej poudarili njene specifične dejavnosti, za katere morda še krajani ne vedo. To bi bil čas večje povezanosti šole s krajem, čas intenzivne komunikacije s šolskim okoljem, ki bi morda le prislunilo potrebam šole in jih ne le moralno, marveč tudi finančno podprlo.

Obeležitev starejših obletnic je vsem v ponos tudi na drugih šolah, ki ne poskušajo zabrisati preteklosti in se ne sramujejo besede ljudska v nazivu svoje prejšnje ustanove. Nasprotno! Vsi so ponosni na globoke korenine in tradicijo, s katero je povezano vse prebivalstvo.

Zavedanje, da pripadajo neki skupnosti, ki obstaja že skoraj celo stoletje, bi šolarje vendar navdalo s ponosom in radostjo in to bi ugodno vplivalo na učnovzgojni proces. Ne prikradjajmo jih zavoljo trmoglavosti nekaterih, ki žal celo odločajo o tem in so prepričani v svoj prav. Še je čas, da pogoltnejo svoj ponos, priznajo, da so se motili, in kaj storijo!

VIRI

Pisni in fotografski viri iz Zgodovinskega arhiva mesta Ljubljana ter Slovenskega šolskega muzeja.

Zgodovina OŠ Zalog, prof. Stane Padežnik in mladi raziskovalci zgodovine, leta 1991

Lili Ana Jaklič

Ocene

Jako stara vas na Goriškem je Solkan : zbornik ob tisočletnici prve omembe kraja. Solkan : Krajevna skupnost Solkan, 2001, 511 strani

Jako stara vas, pa tudi jako bogat in obsežen zbornik, okoli katerega je glavni urednik Branko Marušič zbral veliko število piscev, da bi osvetlili preteklost in sedanjost ter pokazali pot v prihodnost pred 1000 leti prvič omenjenega Solkana. Priдруzuje se in postavlja "piko na i" celoletnemu obeleževanju tisočletnice prve omembe Gorice, Solkana in zametka Goriške, kot pisana beseda pa bo ostal, ko bodo iz spomina ušli vzneseni govori, hrupne veselice ali obiski pomembnežev. Že spomladi je, da ne bi preveč nestrpno čakali na izid zbornika, Branko Marušič izdal spis Skozi preteklost Goriške (Ob tisočletnici prve omembe Gorice in Solkana ter ob tisočletnici prvega zametka Goriške. Nova Gorica, 2001), ki je pravi pravšnji zgodovinski uvodnik k solkanskemu zborniku.

Bitje in življenje Solkana je predstavljeno v šestih razdelkih, ki govorijo o solkanski preteklosti, mizarstvu, narodopisju skupaj z jezikoslovjem in umetnostjo, o osebnostih, okolju in prostoru ter o spominih in pričevanjih.

Zavidljivo bogata preteklost vasi, ki je rasla, v prvi svetovni vojni doživela katastrofo, si opomogla ter nato stopicala v senci nastajajočega središča Nova Gorica, ko je za nekaj časa izgubila svoj upravni položaj, pa ponovno zaživela, kot je razvojno pot Solkana označil predsednik solkanske krajevnne skupnosti Tomaž Vuga, se začneja v starejši kamni dobi. Prazgodovinsko podobo Solkana je opisal Jernej Zavrtanik, ki je na podlagi arheološkega gradiva prikazal pestrost prostora, na katerem stoji Solkan, od poselitve do latenskega obdobja. Peter Štih se je osredinil na spominsko letnico 1001, ko je 28. aprila cesar Oton III. v Ravenni podelil v last polovico *"kastela, ki se imenuje Solkan in polovico vasi, ki se v jeziku Slovanov imenuje Gorica"*, ter polovico ozemlja med Sočo na zahodu, Vipavo na jugu, Vrtovinščkom na vzhodu in Trnovsko planoto na severu oglejskemu patriarhu Johannesu in njegovi cerkvi. Drugo polovico tega

ozemlja je pol leta kasneje cesar podelil furlanskemu grofu Werihenu. Avtor poudarja geografski pomen položaja tega prostora, ki je opredeljeval njegovo zgodovinsko pot. V mejah podeljene posesti, ki jih opredeljuje listina iz leta 1001, sta Solkan in Gorica edina omenjena kraja. Solkanu je pripadlo prvenstvo kot utrjenemu kraju, kastelu, povezanem z langobardsko dobo in langobardsko obrambno strukturo. Kasteli so imeli v tem času poleg vojaške tudi upravne in sodne funkcije, kar je tudi razlog, da je Solkan v obeh listinah omenjen pred Gorico. Tudi v cerkveni organizaciji je bil Solkan kot sedež prafare, pod katero je sodila Gorica še ob koncu 14. stoletja, prvotno cerkveno središče Goriške. Gorici so dali ime Goriza tamkajšnji nedvoumno slovanski prebivalci, o čemer piše v listini, da se Gorica tako imenuje v slovanskem jeziku, torej da jo tako imenujejo domačini.

O srednjeveškem Solkanu piše ponatis članka Franca Kosa, ki je dal tudi naslov solkanskemu zborniku. Na podlagi listin je avtor pokazal na podeljevanje posestev ter kmetij v Solkanu in najbližji okolici v fevd različnim osebam. Ustavil se je tudi pri cerkvenem razvoju vasi v času, ko je pod solkansko farno cerkev sv. Štefana spadala tudi Gorica ter opisal bivanje viteza Pelegrina in drugih pomembnih mož v srednjeveškem Solkanu.

Vojo Pavlin razpravlja o vlogi Solkana v luči goriških urbarjev iz 16. stoletja in zadovoljno ugotavlja, da je bil Solkan med tistimi vasmimi, ki so bile deželno knežje tako pred letom 1500, ko so bili Goriški grofje deželni knezi, kot tudi potem, ko je umrl zadnji goriški grof in je posest prešla v habsburške roke. Preteklost Solkana je prikazal skozi razvoj posesti in z njo povezanimi odličnimi družinami, predstavil je upravo in sodstvo, gospodarstvo ter kmetove obveznosti, se spopadel s toponomastičnimi paberki, ki jih je srečal v urbarjih, se poskušal s prebivalstvom in morebitnim tedanjim izvorom še danes znanih domačijskih imen nekaterih solkanskih družin. Po solkanski plemiški preteklosti je pobrskal Jernej Vidmar, našel nekatere, ki so bile slovenskega rodu, opozoril na tiste, ki so v Solkanu živele, oziroma na tiste, ki so v njem imele le svoje posesti. Kot je bilo že omenjeno, je eden od temeljnih usmerjevalcev razvoja Solkana njegov geografski in s

tem povezan prometni položaj. S slednjim se je spoprijela Eva Holz in opisala njegov razvoj do prve svetovne vojne. V 14. in 15. stoletju je bil Solkan v središču poti med Koroško in Primorsko, a so dogodki v bližnji in daljnji okolici (turški vpadi, beneške vojne, kmečki upori, spremembe v gospodarstvu in prenos prometa na cesarsko cesto Dunaj – Trst, napoleonske vojne, prihod železnice in nastanek soške fronte) spreminjali pomen posameznih odsekov obsoške poti.

Kot je zapisal Jernej Vidmar, je 1000-letnica primerna priložnost tudi za predstavitev zgodbe o dvorcu Palač, eni izmed najmogočnejših stavb v Solkanu. Njegova cvetoča obdobja od prve pozidave v prvi polovici 17. stoletja, zgodbe o podzemnih ječah, kjer naj bi bila zaprta pastirica Urška Ferligoj, ki se ji je prikazovala Svetogorska Marija, ter nečasten konec, ko so ga v prvi polovici šestdesetih let 20. stoletja porušili, dajejo Palaču pridih pravljčnosti.

V Solkanu so se v velikem tolminskem puntu leta 1713 srečali puntarji z oblastmi in je bila vas, kot piše Janez Dolenc, puntarsko zborna mesto, o čemer pišejo poročila namestnika goriškega deželnega glavarja cesarju Karlu VI., ki so služila avtorju za slikovit prikaz tega dogodka. Vinko Paljk nas popelje skozi cerkevno zgodovino Solkana od nastanka oljenke, okrašene s krščanskimi znamenji, ki so jo našli v Solkanu, obdobja pražupnije, poznosrednjeveške solkanske župnije, burnega časa verske in cerkvene krize v 16. stoletju, romanj na Sv. Goro do povojnega položaja solkanske župnije. Članek je obogaten s številnimi seznammi (župniki, kaplani ipd.), predstavitev Solkana v najstarejših seznamih dajatev, najstarejšim pisnim virom v Solkanu (krstna knjiga 1655–1692), duhovnimi poklici, ki so izšli iz solkanske župnije, in procesijami kot pokazatelji duhovnega stanja župnije, o bratovščinah in drugih cerkvenih združenjih, o solkanskih pokopališčih, ulicah, vlogi v šolstvu, mejah župnije ter njenemu življenju v 20. stoletju. Solkanski župnik Franc Anton Štanta je v letih svojega službovanja od 1795 do 1822 skrbno izpolnjeval krstno in mrliško knjigo, v katero je zapisal tudi dogodke ob prihodu in odhodu Francozov iz Solkana. Župnikove francoske pripombe iz let 1797, 1805–1806, 1808–1809 je zbral Vinko Paljk, da bi predstavil živahen življenjski utrip vasi v tem obdobju.

Vrata temačne, zatohle solkanske občinske pisarne (1849–1927) je odprla Liljana Vidrih Lavrenčič, predstavila arhivski fond solkanske občine, načine shranjevanja spisov, uradne spise, ki so lahko, kot je zapisala, suhoparen zapis ali pa bogat zgodovinski vir. O simbolu Solkana, železniškem mostu čez Sočo, se je razpisal njegov dober poznavalec in občudovalec Gorazd Humar, ki je "več-

nemu in čvrstemu velikanu na Soči" posvetil že obsežno monografijo (Kamniti velikan na Soči: most čez Sočo pri Solkanu – most z največjim kamnitim lokom na železniških progah na svetu. Nova Gorica 1996). Razburkan čas prve svetovne vojne in usoda Solkana je opisal Drago Sedmak; predstavil je čas mobilizacije in prvo vojno leto, pojemajoči gospodarski utrip vasi, neposredno bojno nevarnost, ki je ogrožala vas, begunsko problematiko, prihod italijanskih vojakov po 6. soški bitki avgusta 1916, vojne žrtve, sodelovanje solkanskih mizarjev v Odboru za obnovo Goriške, konec vojne vračanje življenja v porušeno vas ter ponoven prihod Italijanov. Bojem na Soči je posvečen tudi članek Vasje Klavara, ki je že z monografsko obdelavo (Škabrijel: Soška fronta 1917. Ljubljana – Celovec – Dunaj 1997) postavil spomenik (slovenskim) bojevalcem branika Vipavske doline Škabrijelu.

Marko Waltritsch je predstavil delovanje hranilnice in posojilnice v Solkanu med letoma 1897 in 1941, ki sta ustvarjali slovenski kapital in tako usmerjali gospodarsko in posledično tudi politično življenje. Posebno poglavje v solkanski, podobno kot sicer v slovenski zgodovini, je problematika izseljenstva, zato se je Irene Mislej posvetila Solkancem, ki jih je pot zanesla daleč čez lužo v Argentino. Osrednji osebnosti zgodbe sta brata Albert in Jože Drašček, prvi urednik in publicist, drugi je bil javni delavec, oba levo usmerjena, ki sta dejavno vplivala na življenje argentinskih Slovencev. O obdobju 2. svetovne vojne in narodnoosvobodilnega boja v Solkanu priča gradivo, nastalo na podlagi spominov Ivana Gabrijelčiča in rokopisne "Zgodovine OF v Solkanu", ki jih je sestavil na podlagi ustnih pričevanj dr. Franc Marušič. Prispevek dopolnjuje seznam žrtev vojne iz Solkana. Njim je Tomaž Marušič namenil spominski nagovor ob odkritju spomenika (2. 12. 1995), v katerem je opisana raznovrstna usoda Solkancev v prelomnem času. Šolstvu v Solkanu, predvsem po letu 1945, je posvečen pregledni članek Katje Rogelja Semolič. Značilnost krajev ob meji je zagotovo dvolastništvo, ki se mu po letu 1945 tudi Solkan ni mogel izogniti. Problematiko do leta 1952 je obdelal Andrej Malnič, ki ugotavlja usoden vpliv novih meja na vsakdanje življenje prebivalstva ob meji. Solkanci so v času razmejitev Goriške v cona A in B ostali povezani z Gorico, težave so občutili kmetje, ki so imeli zemljo v cona B; po določitvi meje med Italijo in Jugoslavijo so se razmere poslabšale, meja se je vedno bolj zapirala, obenem pa vendarle prepuščala pretok dvolastnikov, z njimi pa tudi informacij in človeških stikov.

Poseben razdelek je v knjigi posvečen mizarstvu kot temelju gospodarskega in življenjskega utripa solkanske preteklosti. O združenem gibanju

solkanskih mizarjev piše glavni urednik zbornika; za razvoj mizarске obrti sta bila v sredini 19. stoletja odločilni bližina Gorice in Trnovskega gozda. Za ustanovitelja prve mizarске zadruge v Solkanu velja dr. Henrik Tuma, čeravno so se o tem kasneje kresala mnenja in so bile različne pobude tudi posledica političnega razkola med Slovenci na Goriškem leta 1899. V začetku leta 1900 je bila tako ustanovljena Mizarska zadruga v Gorici (Solkanu), katere pot, delovanje, peripetije avtor pronicljivo popisuje. Etnološki pogled na razvoj in pomen solkanskih mizarjev predstavlja Katja Kogej, ki se ustavlja ob vseh temeljnih prelomnicah solkanskega mizarstva: ustanovitvi zadruge, razvoju med 1. svetovno vojno in po njej, nastanku združenja mizarских obrtnikov v obdobju italijanske priključitve, njihovem delovanju med 2. svetovno vojno, ustanovitvi tovarne pohištva Edvard Kardelj leta 1948 in življenju zadruge do leta 1983. Nadalje opisuje prostore, procese, orodja, prodajo in zaslužek, stanovanjske razmere, prehrano in obleko, društveno, družabno in družinsko življenje mizarjev ter njihovo šolanje in nazadnje zaton v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja. Oblikovalski pogled na izdelke solkanskih mizarских mojstrov spoznamo v zapisu Darinke Kozinc, ki jo je očaralo kvalitetno in modno solkansko pohištvo, ker je odsevalo izjemen odnos in odgovornost do njegove izdelave.

Narodopisni, jezikoslovni in umetnostni del zbornika je po vsebini zelo raznovrsten. Inga Miklavčič Brezigar se je razpisala o identiteti Solkana, ki jo temeljno opredeljujejo Soča, Sabotin, Sveta Gora in pokrajina v njegovi okolici, most, pa seveda zgodovina, ljudje. Dejstvo je, da je pripadnost *Sukencou* svojemu kraju v goriškem prostoru pregovorna in predvsem malodane zaprta za zunanje vsiljivce. Eda Belingar nas popelje skozi praznično leto Solkancev, med šege in navade, ki so nekdanji ljudi povezovali bolj kot danes. Mednje sodijo Sv. Valentin – prvi pomladin, pust, Velika noč, kres sv. Ivana, v poletnih dneh sta pasjo vročin hladila Porciunkula (2.8) in veliki šmaren, sv. Rok, *vndima* (trgatev), *ubujvanje prascev* (koline), *vahti* (1.11), sv. Andrej, sv. Miklavž, Božič, sv. Štefan, Novo leto in svečnica. Z izvorom imen Sabotin in Solkan, ki sta se izkazala za zelo trd oreh, se je spoprijel Lucijan Vuga. O Sabotinu dopušča možnost, da ime izhaja iz dejstva, da so na njem pasli ovce in jim nastavljali sol ali pa je ime izšlo iz značilne barve skalovja. Ime Solkana je, po avtorjevem mnenju, povezano z reko, lego in funkcijo kraja, smiselne izpeljave pa so lahko slovenske, latinske ali še starejše. V jezikovne vode nas je popeljal tudi Franc Marušič, ki se je omejil na eno od jezikovnih posebnosti solkanščine, to je uporaba svojilnega zaimka za tretjo osebo in povratno svojilnega zaimka (npr. Janez in *svoja* žena.

Štefan je včeraj umrl in šli smo za *sojim* pogrebom). O Solkanu v slovenski književnosti piše Branko Marušič, ki išče pojavnost Solkana tako neposredno v pisani besedi (prvič pri Primožu Trubarju v povezavi s Sveto Goro), kot posredno preko literarnih ustvarjalcev (dr. Josip Srebrnič, Dušan Pirjevec, Klement Jug, v današnjem času Pavel Medvešček, Lucijan Vuga, Vita Žerjal, Nataša Velikonja idr.). Solkan je bil do leta 1994 sedež Primorskega dramskega gledališča, katerega razvoj je razčlenila Martina Mrhar. Skozi solkanske vile nas popelje prispevek Darije Mavrič, ki ugotavlja, da se je od 15. stoletja Solkan razvijal predvsem kot predmestje Gorice. Enega od solkanskih simbolov – svetogorsko cerkev – je predstavila Pavla Jarc, katere namen je bil umetnostno-zgodovinsko oceniti med boji na Soči porušeno cerkev na Sveti Gori in pokazati na njen vpliv v arhitekturi okoliških cerkva.

Poleg zgodovine, jezika in narodpisnih značilnosti so Solkan oblikovale in zaznamovale tudi različne osebnosti. To poglavje knjige začenja barnabit pater Janez Žbogar (1654–1711), s katerega "zakoreninjeni teologiji" in Marijinem čaščenju nas je seznanil p. Bruno Korošak OFM. Pred sto leti je umrla ena najznamenitejših goriških Slovenk, pesnica in pisateljica Pavlina Doljak Pajkova (1854–1901); Matjaž Kmecl je razgrnil njeno literarno ustvarjanje, ki je umeščeno med t. i. družinsko in še posebno žensko povest in obenem glasno poudaril njeno svojevrstno kulturnozgodovinsko razsežnost kot pisateljice in kot narodne literarne dame. O zdravniku dr. Rihardu Jugu (1875–1949), utemeljitelju urologije na Slovenskem piše njegov stanovski drug Saša Marušič, ki se je ne le poglobil v Jugovo strokovno delovanje, temveč tudi v njegovo osebnost, popotniško podobo, svetovljansko širino in kulturno razgledanost ter jo strnil v zanimivo pripoved o solkanskem zdravniku. Trem zdravnikom Marušičem, Frantzu Maruschitzu (1844–1885), Filipu D. Marušiću (1874–1946) in Francu Marušiću (1901–1965), je pozornost posvetila še četrta (Marušič) zdravnica in vnukinja slednjega, Katarina Marušič. Pritegnila jo je podobnost priimkov in (naključno) strokovnega zanimanja koroškega bleiberskega rudniškega zdravnika, dalmatinskega zdravnika, ki je pisal o težkih pogojih dela v rudnikih, in solkanskega zdravnika, ki je branil doktorsko disertacijo o zdravstvenih razmerah v idrijskem rudniku živega srebra. Nekaj pripomb, dopolnil ali popravkov k življenjepisni revolucionarja Jožeta Srebrniča v obdobju od 1919 do 1926 je prispevala Milica Kacin Wohinz, ki je nove drobce izluščila iz doslej neuporabljenega italijanskega policijskega arhiva v Centralnem državnem arhivu v Rimu. V obdobje NOB in mestu Jožeta Srebrniča v njem je posegla Slavica Plahuta, ki opi-

suje njegovo vključitev v gibanje, njegove poglede na družbenosocialne spremembe, vloži v vojnem kmetijstvu in prispevku k organizaciji ljudske oblasti na Primorskem. Jakob Marušič je predstavil dnevnik iz leta 1920, ki odseva zgodbo filozofsko misel dr. Klementa Juga (1898–1924), probleme primorskih beguncev in način preživljanja velike vojne in obdobja po njej.

V solkansko okolje in prostor so posegli trije avtorji. Ivan Marušič piše o krajini Solkana kot o bivanjskem prostoru, da bi v zavest priklical pomembnost doživljanja prostora, ki ga opredeljujejo geografija, voda, rastlinje, Skalnica, Prevalo, Sabotin, Čahlne (golo skalovje, s katerega je najlepši pogled na Solkan) in dve skali ob Soči Perevenca in Žlafador. Toni Gomišek se je lotil Soče na nadvse domiselni način, saj bralca po njej popelje s pomočjo abecede ter tako na besede (npr. Bateli (pristanišče), elita, igralnica, uničevanje) obesi zgodovinske, geografske in druge pojme ter zgodbe, povezane z reko. Podzemne objekte v solkanski okolici je predstavil Franc Marušič; mednje sodijo naravna jama oziroma bruhalnik vode, poimenovan Kaponero, ter razvejan sistem umetnih ro-ov iz prve svetovne vojne – kavern.

Obsežen zbornik zaključujejo spomini in pričevanja. Podoba solkanske družine Srebrnič in učiteljice Karoline Srebrnič sta prispevali Katarina Vuga in Zarja Trkman. Prikaz sta sestavili na podlagi pričevanj njunih starejših sorodnikov. Iz spominov solkanskega slikarja Jožeta Srebrniča so objavljeni tisti na prvi maj 1925 in na kulturno prireditve Solkancev v februarju 1941, ki je dokazala, da pritisk fašističnih oblasti ni mogel utišati slovenske besede. David Brezigar se je spomnil dogodkov ob postavitvi nove meje med Italijo in Jugoslavijo v noči od 15. do 16. septembra 1947. O organiziranem veslanju na Soči govori prispevek, ki obravnava šestdesetletno tradicijo, iz katere je, poleg mnogoštevilnih ljubiteljev, izšlo veliko vrhunskih športnikov. Mednje nedvomno sodi tudi nosilec srebrne olimpijske medalje v veleslalomu Jure Franko, o njem in drugih solkanskih smučarjih pa piše Tomaž Marušič.

Vsebinsko raznolik in s številnimi fotografijami obogaten zbornik so pisali in ga uredili predvsem Solkanci. Kronali so tisočletnico prve omembe kraja, združili svoje intelektualne moči, dejavno razmislili o svoji preteklosti ter svoje poglede usmerili v sodobnost in prihodnost *"kastela, ki se imenuje Solkan.."*

Petra Svoljšak

Melikov zbornik : Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana : Založba ZRC, 2001, 1124 strani

V začetku leta je častitljivih 80 let praznoval profesor dr. Vasilij Melik, ki je predaval na oddelku za zgodovino skoraj vsem današnjim generacijam zgodovinarjev, šolanim na Filozofski fakulteti, razen nekaj najmlajšim letnikom diplomantov. Da je bil med svojimi študenti res cenjen, priča obširen zbornik, ki so ga skupaj izdali Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije, SAZU, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, Außenstelle Ljubljana/ Avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evropo, izpostava Ljubljana, Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju/Slovenisches Wissenschaftsinstitut in Wien, Inštitut za novejšo zgodovino, Znanstvenoraziskovalni center SAZU in Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije. Avtorji člankov so Melikovi bivši študentje, danes uveljavljeni zgodovinarji, njegovi prijatelji in sodelavci iz domovine in tujine. Zbornik namreč obsega zajetnih 1124 strani. Spada v serijo podobnih, do sedaj izdanih Grafenauerjevega, Vilfanovega in Gestrinovega zbornika, vendar je od vseh najbolj obširen. Pogled na kazalo pove, da ob uvodu zajema 82 člankov vključno s slavljenčevo biografijo in bogato bibliografijo, dodano pa je še kazalo in seznam avtorjev. Članki so različno dolgi, prav tako je tematika prispevkov sila pisana. Poudarek so dali avtorji predvsem temam, s katerimi se je pri svojem znanstvenem delu ukvarjal dr. Vasilij Melik. To pa so volitve in parlamentarizem, politična zgodovina, narodnopolitični razvoj v 19. in 20. stoletju ter teme iz družbenega, gospodarskega, kulturnozgodovinskega področja, šolska in cerkvena vprašanja ter zgodovina mest.

Zbornik je zaradi številnih avtorjev večjezikovni. Največ je seveda slovenskih prispevkov, najdemo pa tudi nemške, angleške, francoske in hrvaške. Avtorji člankov so iz desetih različnih držav, kar priča o Melikovih široko razvejanih povezavah s tujimi znanstveniki in znanstvenimi ustanovami. Prispevki so razporejeni tako, da so v začetku nanizane razprave s področja historio-ografije in širših zgodovinskih tem, ostale razprave pa so razporejene kronološko, zato jih je zelo težko predstaviti po tematskih sklopih. Tematika se po različnih obdobjih namreč ponavlja. Kadar pa je treba predstavljati članke v takem in podobnih zbornikih, je težko doseči, da navajanje avtorjev in člankov ne izpade dolgočasno kot branje telefonskega imenika.

Profesorjev življenjepis je osvetlil Branko Marušič in poudaril, da je bila bogata Melikova znanstvena pot logično nadaljevanje znanstvene poti njegovega očeta, geografa Antona Melika, ki je svojega radovednega sina na večno vedoželjni način razmišljanja navadil že v otroštvu. Nataša Stergar je v nadaljevanju pripravila bibliografijo dr. Vasilija Melika, ki bo koristen pripomoček drugim zgodovinarjem pri njihovem delu.

Zgodovinopisju in problemom zgodovinopisja so se iz različnih zornih kotov posvetili Peter Štih, Oto Luthar, Vasko Simoniti, Janez Juhant, Bojan Čas, Emil Niederhauser, Joachim Hösler, Arnold Suppan, Georges Castellan, nacionalne probleme z njihovimi specifičnostmi pa sta poizkušala osvetliti Rade Petrovič in Darko Darovec. Posebej slednji se je lotil opisa zgodovinskih gibanj danes politično zelo aktualne razmejitve med Hrvati in Slovenci v Istri. Janko Pleterski je poslal v objavo članek, ki je nastal leta 1972 o pogovoru z literarnim zgodovinarjem, esejistom in prevajalcem dr. Jankom Lavrinom. Feliks J. Bister je napisal članek o absolutoriju na avstrijskih univerzah in njegovem pomenu, Darja Mihelič pa se je posvetila Karantaniji v drugi polovici 8. stoletja.

Jože Koropec je obdelal Oplotnico, vas na južnem obrobju Pohorja, od 12. do začetka 17. stoletja, kamniškega učitelja in duhovnika Ulrika v letih 1296-1312 pa je v kratkem članku opisal Božo Otorepec, nato pa je Dušan Kos osvetlil legendo o Viljemu Svibenjskem. Papeško povzdignjenje Ljubljane v civitas leta 1462 je opisala Lilijana Žnidaršič Golec, težave v Mariboru zaradi turških vpadov in pomen bogate priseljene družine Willenrainer ob teh dogodkih pa Jože Mlinarič.

Tem iz kmečkega življenja sta se lotila Walter Brunner in Helfried Valentinitš. Prvi je objavil poročilo o hrvaško-slovenskem kmečkem uporu leta 1573 na podlagi dveh listin, na katere je naletel pri svojem raziskovanju v Državnem arhivu za Gornjo Bavarsko, Arhivu glavnega mesta Münchna, drugi pa članek o zgodovini kmečkega transporta v vojvodini Kranjski.

"Vojaško revolucijo" v 16. in 17. stoletju v Dalmaciji je opisal Josip Vrandečić. Ignacij Voje je napisal članek o trgovskih povezavah med Dubrovnikom in Trstom v 18. stoletju. Analizi posebnega odtisa Valvazorjevih topografij Kranjske in Koroške se je posvetil Branko Reisp, Eva Holz pa je proučila želje avstrijskega državnega uradništva po zadovoljevanju materialnih potreb v času pred vpadom Francozov, medtem ko je France M. Dolinar opisal pomen janzenizma v drugih državah in pri nas.

Šolstvo sta preučevala dva avtorja. Jože Ciperle je v svojem članku opisal razvoj gimnazije v Avstriji v letih od 1773 do 1848, Alojz Cindrič pa je

zbral podatke o doktorskem študiju in kranjskih doktorjih znanosti na dunajski univerzi v predmarčnem času.

O odmevih na grško osvobodilno vojno na Slovenskem je pisal Andrej Studen, največjemu slovenskemu pesniku Francetu Prešernu pa je tudi posvečenih nekaj člankov. Teodor Domej je opisal Dunaj in Koroško v njegovem času, o odnosu Prešerna do Kopitarja skozi Prešernove verze in različnih prebliskih ob njih pa je pisal Walter Lukan.

Olga Janša Zorn se je posvetila problemu razkosavanja kmetij v slovenskih deželah v 19. stoletju, s posebnim poudarkom na Kranjski. Proces je opisala skozi daljše obdobje, saj je dolgoročno precej vplival na današnji izgled slovenske pokrajine.

Jiři Kořalka je proučil dopisovanje zgodovinarja in politika Františka Palackega s slovenskimi partnerji, Staneta Grando pa so v obsežnem članku zanimali Slovenci in vpliv propagande proti frankfurtskim volitvam nanje. Gorazd Stariha je na zanimiv in humorističen način opisal težave novozvoljenih županov ob začetkih občinske samouprave po letu 1849, Jože Žontar pa se je posvetil uvedbi okrajne uprave na Kranjskem v istem času, saj je marčna revolucija leta 1848 prinesla s sabo kot svojo posledico tudi preoblikovanje celotnega sodnega in političnega ustroja avstrijske države.

Gimnazije na Češkem in njihov vpliv na razvoj češke inteligence je opisal Jan Havránek, slovaške zunanjepolitične načrte in njihove predstave v času dualizma pa je predstavil Dušan Kováč. Antoni Cetnarowicz je opisal slovensko narodno gibanje in njegov odmev v gališkem tisku v prvih letih dualizma, Viktor Vrbnjak pa je osvetlil prvi slovenski tabor v Ljutomeru z nekaj na novo dostopnimi dokumenti iz Deželnega arhiva v Gradcu. Janez Šumrada je opisal študijska leta kasnejšega mecena in publicista Pavla Turnerja, dogajanja ob imenovanju Janeza Zlatousto Pogačarja za ljubljanskega škofa leta 1875 pa je osvetlil Vincenc Rajšp. Ernst Bruckmüller je pisal o odnosu med Hohenwartom in Slovenci, Branko Šuštar pa o različnih političnih usmeritvah slovenskega učiteljstva konec 19. stoletja in o trenjih med njimi.

Na primeru Janeza Puha je orisala podobo slovenske tehniške inteligence v avstroogrski monarhiji na prelomu stoletja avtorica uspešno izpeljane projekta o Puhu, ptujska arhivistka Kristina Šamperl Purg, o antisemitizmu na Slovenskem pa je pisala Marta Verginella.

Janez Cvirn je opisal deželnozborsko volilno reformo na Kranjskem leta 1883, France Kresal pa stanovske zbornice od ukinitve cehov do prve svetovne vojne. O valutnih razmerjih pri izvedbi avstroogrške denarne reforme je pisal Andrej Pančur, Helmut Rumpler pa je osvetlil priprave na

splošno volilno pravico in razprave o volilni reformi konec 19. stoletja. Za isto obdobje je Mirjana Gross opisala slovenske politične struje in hrvaško državno pravo, Matija Žargi pa se je posvetil potresu v Ljubljani leta 1895 in usodi turjaškega knežjega dvorca, takrat eni najimpozantnejših stavb v mestu.

O dogajanjih v Istri na prelomu 19. v 20. stoletje je pisal Salvator Žitko, o operi in skladatelju Benjaminu Ipavcu ter njegovih pogledih na glasbo pa Igor Grdina. Poseben odnos med Italijani in Slovenci v avstrijskem Primorju od 1880 do 1918 je opisal Angelo Ara, politični portret Ivana Tavčarja pa je osvetlil Zvonko Bergant. Branko Goropevšek je opisal deželnozborsko volilno reformo leta 1909 na Štajerskem, Petra Svolfšak pa je analizirala poklicno in starostno strukturo padlih avstro-ogrskih vojakov v prvi svetovni vojni. Svojo analizo je podkrepila s tabelarnimi preglednicami, ki s številkami povedo marsikaj o grozljivosti prve svetovne vojne. Andreas Moritsch je nanizal nekaj podatkov iz kartoteke Michelangela barona Zoisa in poudaril, da lahko sij marsikatero ugledne družine zaradi dejanj nekaterih posameznikov izgubi svoj bleščeči izgled, Irena Gantar Godina pa je pisala o selitvah slovenskih intelektualcev v druge slovanske dežele do leta 1918.

O objavah Deutscher Schulvereina v mesečniku Slovenski Branik je pisal Andrej Vovko, Jurij Petrovšek pa se je poglobil v idejne, družbene in narodno politične nazore Ivana Tavčarja po ustanovitvi Jugoslovanske demokratske stranke leta 1918. Jasna Fischer je osvetlila gospodarsko politiko slovenskih vlad in vprašanje slovenskih meja v letih 1918 do 1919, Milica Kacin Wohinz pa je opisala odnos politika znanstvenika in poeta Filipa Turatija do ženske volilne pravice. Peter Švorc se je posvetil položaju Slovakov in Rusinov po razpadu Avstroogrske, Darko Friš pa delovanju mariborskega odbora Orjune in burnim dogodkom leta 1923. Miroslav Stiplovšek je opisal težave ob začetku delovanja banskega sveta Dravske banovine leta 1931, ko je po ukinitvi Vidovdanske ustave prišlo do zmanjšanja banske samouprave na minimum, Anka Vidovič Miklavčič pa prizadevanja slovenskih obrtnikov za ustanovitev obrtne zbornice.

Jelka Melik je opisala dogajanje ob razreševanju sodnega spora med Hribarjem in Šukljatom na osnovi sodnih spisov in ob primerjavi zapisov v objavljenih spominih obeh akterjev dogajanja, naseljevanje Slovencev v severni Ameriki pa je prikazal Matjaž Klemenčič. Žarka Lazarevića je zanimal Kreditni zavod za trgovino in industrijo v Ljubljani pred drugo svetovno vojno kot takrat ena največjih in najpomembnejših bank v slovenskem prostoru, Marjana Drnovška pa vtisi iz po-

tovanj k ameriškim Slovencem skozi objavljena potopisna dela štirih popotnikov. Poudaril je, da so se vsi štirje popotniki že v svojem času zavedali močne asimilacije, ki ga je na preseljene Slovence izvajalo okolje.

Franc Rozman je zbral podatke o štipendistih Turnerjevega sklada, za ustanovitev katerega so prodali Turnerjevo posestvo v Krčevini pri Mariboru. Bojan Godeša je osvetlil poglede New York Timesa na načrte za samostojno slovensko državo pred drugo svetovno vojno, Zdenka Čepiča so zanimale volitve v ljudsko skupščino FLRJ skozi takratno volilno zakonodajo, o položaju Slovencev na volitvah v Italiji med 1945 in 1954 pa je pisala Nevenka Troha.

Nekaj pogledov na slovensko združništvo na Koroškem je nanizal Avgustin Malle, o volitvah v Sloveniji po drugi svetovni vojni pa je pisal Božo Repe.

Harald Heppner je opisal pogled na slovensko državnost, kot jo je videti na poštah znamkah. Zadnji je članek Dušana Nečaka, ki je prikazal svoj pogled na delo Stefana Karnerja, ki je skozi svoje oči opisal zgodovino in današnji položaj "Nemcev" na Slovenskem, saj je Nečak avtor tematsko podobnega dela, predstavljenega pri nas mesec dni pred predstavitvijo Karnerjevega dela. Karnerjeva knjiga je na Slovenskem ob izidu sprožila kar nekaj odmevnih polemik.

Nekateri članki so popolnoma novi, napisani na podlagi novih raziskav in dognanj, avtorji pa so se pri pisanju člankov izjemno potrudili, zato je prav, da sem se vsakega dotaknila vsaj z besedo. Edina pripomba, ki bi jo imela, je nepraktičnost knjige zaradi njene debelosti, ki otežkoča njeno uporabo, vendar bogata vsebina odtehta tudi to nerodnost. Vsebinsko izredno bogat zbornik je vsekakor treba pregledati, saj bo v njem vsak zgodovinar našel kaj za svoj okus.

Alenka Kačičnik Gabrič

Slovenska kronika XIX. stoletja 1800-1860.
Ljubljana : Nova revija, 2001, 473 strani

Potovanje skozi čas se nadaljuje... V začetku letošnjega poletja je ugledala luč sveta nova knjiga iz zbirke Slovenska kronika. Že obdelanemu dvajsetemu stoletju se je začelo približevati devetnajsto, tokrat s svojo prvo (debelejšo) polovico, ki zajema obdobje od leta 1800 do sprejetja oktobrske

diplome in s tem obnove ustavnega življenja v stari Avstriji leta 1860. Zasnova dela sledi že izdanim zvezkom Kronike XX. stoletja – v časovnem zaporedju si sledijo krajše tematske zgodbe, ki počasi odstirajo vrata predpreteklega stoletja. Zgodbe moremo brez večjih težav brati vsako zase, saj vsaka predstavlja zaokrožen odgovor na eno "vprašanje". Če nas denimo zanima, kako je poet France Prešeren končno izdal svoje Poezije, listamo knjigo tako dolgo, da prispemo v maj 1846, kjer stoji članek *Knjiga slovenskih knjig*. Zapisani odgovor vsekakor zadovolji bralca. Med drugim izve tudi, da knjiga ni šla pretirano dobro v denar.

V bralcu bo morda sedaj vzklikla želja po spoznavanju ostalih Prešernovih del. O Sonetih nesreče (1832) se bo podučil v članku *Življenje ječa, čas v nji rabelj hudi*, v letu 1834 pa bo našel zgodbo o Sonetnem vencu (*Ran mojih bo spominj in tvoje hvale*). In če se na tem mestu zaključijo obče znana podoba "razvpitega frajgajsta", se nam v Kroniki XIX. stoletja šele začne prikazovati poln(ejš)a podoba Prešernove osebe in časa. Med drugim lahko 29. avgusta 1834 zvečer zasledimo velikega poeta z družbo v gostilni Pri črnem orlu, kjer so redno potekala zasedanja takojimenovane *Komisije za uničevanje vina*. Ozračje je bilo na moč veselo. "Vino je teklo v potokih, strasti so se razvnmale. Pogovor so vse pogosteje prekinjale zdravice na čast Slovanom, Prešeren se je vse glasneje drl: 'Kje jih imate, Nemci' /pač takšne junake kot mi!'"

Nadalje izvemo, čemu so vsi Prešernovi portreti naslikani po spominu in zakaj se osrednji ljubljanski bidermajerski portretist Matevž Langus, ki je portretiral osebe iz Prešernovega kroga, ni odzval vabilu, da pesnika naslika vsaj na smrtni postelji. Morda je bilo ljubosumje, morda pa zgolj maček.

Na Prešernovem primeru prikazana raznoterost člankov oziroma zgodb je značilnost vse knjige. Ob standardnih političnih, vojaških in literarno-zgodovinskih temah nam predstavi tudi poglavja iz zgodovine športa, umetnosti, prava in kriminala, gospodarstva, razvoja tehnike, prometne infrastrukture (predvsem železnice), urbanizacije in higienizacije mest ter vobče vsakdanjega življenja. Delo tudi ne spregleda tistih Slovencev, ki so iskali kruha in sreče na tujem. Da bi se kljub kronološkemu redu ne izgubili v kaosu raznolikosti vseh mogočih zgodb, je knjiga razdeljena na štiri enote, ki so opremljene z daljšim razlagalno-povezovalnim uvodom. Za umevanje celote (vsega 19. stoletja) pa stoji v začetku tekst akademika Vasilija Melika, ki povzame bistvo narodnega razvoja v stoletju napredka in hkrati opozori na mejnike dobe.

Prva enota zajema obdobje od leta 1800 do

Dunajskega kongresa junija 1815 (*Od revolucije do kongresa*). Uvodno pisanje izpod peresa Igorja Grdine ni zgolj sinteza v nadaljevanju povedanega (enako velja za ostale uvode), saj umešča podalpski prostor v obče-zgodovinska dogajanja, predvsem pa skuša prikazati *Zeitgeist* one dobe. Kljub dejstvu, da slednjo zaključuje s konzervativizmom prežeti Dunajski kongres, "svetovnega reda ni več mogoče vrniti v stanje epohe 'umirajočega rokoja'".

Po Dunajskem kongresu sledi vse do revolucije 1848 čas miru, sledi *Predmarčno obdobje*, druga enota dela. Uvodna razlaga Staneta Grande poudari glavne točke dobe, avtor pa med drugim posebej opozori na svojstven položaj, ki ga je ta čas imela Štajerska. Ob tem ko nameni pozornost nadvojvodi Janezu (1782-1859, po umiku z dvora je od leta 1809 živel v Gradcu), bratu takrat aktualnega cesarja Franca, in njegovi gospodarski ter kulturni dejavnosti, opozori na nadaljnjo kvaliteto Kronike. V delu moremo namreč opaziti zastopanost vsega slovenskega ozemlja, tako Trsta in Gorice kot tudi Koroške in Celovca ter najvzhodnejših delov Prekmurja. Knjiga se ne omejuje zgolj na Kranjsko in Ljubljano ter z emonocentričnim pridihom slika narodni razvoj, temveč skuša zajeti ves slovenski etnični prostor.

Času miru je sledilo revolucionarno leto 1848, ki "je sprožilo enega največjih prevratov v slovenski zgodovini." Revolucionarno obdobje (*Revolucionarno leto 1848 in Slovenci*) se (v knjigi) konča s silvestrskim patentom leta 1851, ko počasi vznikne pomlad za režim notranjega ministra Alexandra Bacha in predsednika državnega sveta barona Kübecka. Tudi za ta del je uvodna pojasnila prispeval Stane Granda.

Poslednje obdobje prve knjige zajema čas ministra Bacha (*Bachovi huzarji*). Uvodni tekst Janeza Cvirna naslika za slovensko nacionalno gibanje sila neprijazen čas represije, ko so morali spisi Robespierre, Babeufa, izginjati iz knjigarn in ko je "slovensko narodno gibanje /.../ iz političnega spet prešlo na kulturno področje".

Obsežno delo je spisalo 34 avtorjev, pretežno zgodovinarjev. Odgovorni urednik celotne knjige je Janez Cvirn, posamezne dele pa so uredili Janez Cvirn, Stane Granda, Igor Grdina, Milček Komelj in Andrej Studen. Predvsem po zaslugi slednjih dveh je delo tudi bogato slikovno opremljeno, kar še dodatno pripomore k polnejši podobi predstavljenega časa. Trdimo lahko, da podobno učinkuje tudi številčnost in raznovrstnost avtorjev, saj je vsak avtor napisal svoje zgodbe s področja svojega poznavanja.

Tako nas denimo Andrej Studen poduči, kaj je to *Rumfordska juha* in kdaj smo Slovenci dobili besedo stranišče (*Slovenci dobimo besedo stra-*

nišče). Šele (ali pa že) leta 1844 je članek v Novicah priobčil vrstice: "Jas ji za to dobo vstraniše rečem zavoljo tega, ker se vse v njo v stran spravlja, kar nikamur drugam ne kaže." Do tedaj so "nemarni Slovenci" uporabljali tuja imena. O slovenski etnografski posebnosti in izjemnosti – bloški smučki, spiše zgodbo Tomaž Pavlin (*Bloško smučanje*), Igor Grdina pa bralstvu predstavi "prvo pravo pesniško zbirko v slovenščini", naslovljeno Od perdca (*Naprimo fagot, prdimo povsod*). Verifikacija dotičnega Pavla Knobla nosi letnico izida 1801 in je torej kar pet let starejša od "uradne" prve slovenske pesniške zbirke – Vodnikovih Pesmi za pokušino. V letu 1843 spomni Janez Cvirn na *Stirio*, graški zgodovinsko narodopisni list, ki je začel izhajati prav tedaj in je namenjal precej prostora sestavkom o Slovencih. Zanj je med drugim pisal mariborski gimnazijski profesor Rudolf Gustav Puff. Pri tem je pomenljivo predvsem dejstvo, da v letu 1843, ki je za slovensko časnikarstvo jubilejnega pomena, saj pričnejo tedaj izhajati Bleiweisove Kmetijske in rokodelske novice, graški časnik kljub vsemu ne ostane prezrt. Marjan Drnovšek pa predstavi občutenja prvih Slovencev, ki so se že tedaj odpravili *Z jadrnico čez Atlantik*. Za Andreja Bernarda Smolnikarja, ki se je čez lužo odpravil oktobra 1836, je bilo osemindesetdnevno potovanje še prekratko.

In v takem slogu naprej 364 krat, kajti toliko je vseh zgodb (gesel) v prvi knjigi in k njim kar 643 enot različnega slikovnega gradiva. Rezultat je vsekakor knjiga, ki jo je mogoče brati od začetka do konca in tako leto za letom spoznavati burno stoletje ali pa jo uporabljati kot leksikon, kjer najdemo celovite odgovore na zastavljena vprašanja. Vendar bo raba dela v slednjem slogu vsaj še nekaj časa otežena; dokler namreč ne izide še drugi del Kronike XIX. stoletja (1860-1900), v katerem bo tudi prostor za stvarno kazalo. Orientiranje po sicer nadvse domiselnih naslovih zgodb je že za zgodovinarja (za nezgodovinarja pa sploh) včasih precej zahtevno. V drugem delu bo dobrodošel tudi dodan seznam uporabljene in relevantne literature, saj so vsa besedila brez znanstvenega aparata.

Tako bomo ob koncu projekta dobili svež, moderen in doslej najbolj celovit pogled na slovensko zgodovino 19. stoletja, ki hkrati ne bo (kot verjetno tudi ne more biti) nova sinteza slovenske zgodovine tega obdobja. Bo in je zgolj zanimivo in pregledno urejen zbir drobtin. Morebiti kdo poreče, da je denimo zgodba o lesenem tlaku v Ljubljani 1844 res drobtinica, pisanje o avstroslavizmu na slovanskem kongresu v Pragi leta 1848 ali "cesarju slavistov" Franu Miklošiču pa gotovo ne! A zgodovina je navsezadnje večplastna, obsega tako ve- leume in za narodovo zgodovino sila pomembne

može kot so bili Bleiweis, Prešeren, Čop, Kopitar, Vodnik, Zois, ... kot tudi tatove in razbojnik Dimež. Življenje stoletja je teklo na več ravneh in pričujoče delo jih predstavi precej. Vsakdo pa lahko seveda po lastni izbiri ločuje drobtinice od Dogodkov.

Naj zgolj skromno pridam, da je bil nedolgo nazaj zame mnogo pomembnejši dogodek odprtje osem kilometrskega avtocestnega odseka Šentjakob-Krtina kot obisk italijanskega zunanjega ministra Ruggiera teden kasneje, ko je izjavil, da Italija priznava vse bilateralne pogodbe.

Jure Gašparič

Branko Goropevšek, Stoletje v Celju. Celje : Fit Media, 2001, 232 strani

Celje je dobilo še eno lepo monografijo velikega razkošnega formata, ki pa po svoji zasnovi odstopa od prejšnjih. Stoletje v Celju avtorja mag. Branka Goropevška je namreč opisano z najpomembnejšimi dogodki in ljudmi, ki so iz leta v leto dajali pečat mestu ob Savinji. Skratka to je publikacija, ki je zaenkrat ne premore še nobeno slovensko mesto.

Vsako leto posebej nam avtor na dveh straneh predstavlja z izbranim pomembnim dogodkom, ga po možnosti naveže na prejšnje ali kasnejše dogajanje, poleg tega pa na kratko ob robu omeni še druge posebne ali zanimive dogodke. Knjiga je, kar se za publikacijo takšne vrste spodobi, s 666 fotografijami tudi slikovno bogata. Slikovno gradivo je spretno izbrskala in izbrala Tatjana Kač. Seveda je bil tako izbor omembe vrednih dogodkov kot tudi slikovnega materiala prepuščen strokovni in osebni presoji avtorjev. V stoletju se je nabralo toliko gradiva, da smemo verjeti, da je bila izbira vse prej kot lahka. Samo predstavljajte si avtorja, ki je bil ničkolikorat postavljen pred dilemo: kaj omeniti, kaj izpostaviti, kaj izpustiti. V celoti gledano pa me je kot kritičnega bralca – Celjana avtorjev izbor prepričal. Po mojem mnenju je to težko nalogo opravil z odliko. Kot zgodovinar v tem delu vidim tudi zelo pomemben prispevek h kronologiji Celja, nekakšno nadaljevanje znane Orožnove Celske kronike ter dela Thomasa Fürstbauerja Cilli 1867-1892, izdanega ob petindvajsetletnici ustanovitve mestne občine.

Že sam predgovor župana Mestne občine Celje

Bojana Šrota (ki se je sicer pri obletnici smrti zadnjega celjskega kneza nekoliko zaračunal) nam odlično označi pričujoče delo: "Knjiga ponuja celovit pregled dogodkov, časa in ljudi, ki so živeli v mestu ob Savinji. Je več kot samo spomin na preteklost, je več kot zgodovina in dokument. Je življenje in izkušnja, je tudi sporočilo."

Po predgovoru župana sledi zelo čustveno obarvan predgovor izdajatelja Jožeta Volfanda s pesimistično obarvanim vprašanjem, ali se je Celje pred vstopom v novo tisočletje utrudilo stegovati k zvezdam. S kratkim, a zelo simpatičnim popotovanjem skozi slavno celjsko zgodovino z glavnimi postajami v noriškem kraljestvu, rimski Celeji in srednjeveški celjski kneževini nas v 20. stoletje popelje direktorica Pokrajinskega muzeja Celje Darja Pirkmajer.

Zanimiv je tudi koncept začetka in konca publikacije - obrazi knežjega mesta se namreč pričnejo z vedutami iz leta 1900 ter končajo z vedutami lanskega leta. Zanimiva primerjava, s katere je samo po sebi razvidno marsikaj.

Provincijsko mesto ob Savinji je od srede 19. stoletja, ko je vanj prišla železna cesta, doživljalo hiter razvoj. Pretok blaga in ljudi je postajal hitrejši, trgovina in obrt sta cveteli, ustanavljala so se prva prava industrijska podjetja, razvijal se je turizem... Pestro družabno življenje in močnejši kulturni utrip sta mestu dajala poseben šarm. Toda ko je zaradi slovenskih vzporednic na celjski gimnaziji padla celo avstrijska vlada, je po pisanju takratnega tiska Celje v smislu nacionalnih odnosov veljalo za najbolj zanikrno mesto v monarhiji.

Biser na Savinji je tako 20. stoletje pričakal nacionalno (stalni politični boji med Slovenci in Nemci) in upravno (mestna in okoliška občina) razdeljen. Vendar to ni zmotilo pospešenega razvoja. Stavbe v mestu so postajale večje in lepše, ulice in trgi čistejši, hoteli bolj urejeni. Zazvonili so prvi telefoni, voda je pritekla po ceveh (resda kar 18 let za Ljubljano), plinske svetilke so zamenjale električne. Iz okoliških kmečkih naselij so sunkovito rasla nova, industrijska predmestja. Celje je bilo središče slovenskih štajerskih liberalcev, v tukajšnjem Narodnem domu so pripravili prvo slovensko kabaretno predstavo Veliki celjski orfej, Slovenci so vse bolj rinili v ospredje.

Nato je prišla 1. svetovna vojna: motena preiskrba v zaledju, naši fantje iz celjskega, 87. pešpolka, so svoja življenja žrtvovali za obrambo črno-žolte monarhije, pa majniška deklaracija ter novi časi in konec nemškega Celja.

Celjani so se kaj hitro znašli v novem državno-političnem okviru z močno spremenjeno nacionalno strukturo. Mesto je ponovno zacvetelo, posodobila se je infrastruktura, nagel razvoj je doživ-

ljala industrija, na obrobju mesta so nastajala nova (spalna) naselja, nenaravno razdeljeni mestna in okoliška občina sta se združili v eno celoto. Leta 1920 je Celje v praznični preobleki slavnostno pričakalo regenta Aleksandra, nato še kaj kmalu dobilo pravoslavno cerkev, prvič so Celjani pripravili obrtno razstavo, svojo trgovsko žilico je s kataloško prodajo pokazal po vsej Jugoslaviji znan celjski trgovec Rudolf Stermecki. Med svetovnima vojnama je bil ustanovljen aeroklub, veliko zanimanje in radovednosti je vzbudilo prvo asfaltiranje ceste, grozo in obup pa katastrofalna tragedija, ko je v nezavarovanem križišču v Medlogu v trčenju vlaka in avtobusa življenje izgubilo dvanajst oseb.

Stoletje v Celju je seveda zaznamovalo v prvi polovici še kristalno čista, nato pa vse bolj umazana in zasmrajena Savinja. Kar šestkrat se je znesla nad mestom (1901, 1925, 1933, 1954, 1990 in 1998). Po letu 1933, ko je strašna poplava odnesla večino mostov, so le odobrili regulacijo. Vendar pa je reka ponovno pokazala svoje zobe že leta 1954, ko je zahtevala tudi krvni davek - umrlo je dvanajset ljudi.

Krutosti druge svetovne vojne so se kazale tudi v Celju: izseljevanje in zasramovanje Slovencev, ukradeni otroci, streljanje talcev v zloglasnem Starem piskru, zavezniški letalski napadi in porušene hiše. Končno je posijalo sonce, prišla je svoboda, toda ne za vse - odprle so se teharske rane.

Z močno spremenjeno nacionalno pa tudi socialno strukturo, je "delavsko" Celje po 2. svetovni vojni zakorakalo novim zmagam naproti. Vsekakor je bila druga polovica stoletja mirnejša, ves svoj trud in požrtvovalnost so lahko Celjani namenili razvoju. Mesto je tako dobilo študijsko knjižnico, lokalni časopis, kmetijske zadruge, poklicno gledališče, izšel je prvi Celjski zbornik. Nekoliko starejši Celjani se še gotovo dobro spominjajo snežnih metežev leta 1952. Sredi petdesetih let se je na Ostrožnem odvijala odmevna množična manifestacija Štajerska v borbi z govorom maršala Tita, dobili smo zgodovinski arhiv, letno kopališče. Šestdeseta leta je zaznamovala modernizacija celjske bolnišnice, ureditev umetnega drsališča, začetki obrtnega sejma, prvi semafor.

Leto 1970 je Celju prineslo umetno pregrado - Šmartinsko jezero, leto kasneje je svoja vrata odprla prva veleblagovnica. V sedemdesetih letih smo dobili tudi prvi teden domačega filma, začela in končala se je gradnja športne in sejemske hale Golovec. Zgrajena je bila hitra cesta Hoče-Arja vas, vdihavali smo prekomerno onesnažen zrak ter na cestah šteli prešteviline smrtne žrtve prometnih nesreč. Še zadnjič smo slovesno pričakali maršala Tita ter modrovali, kaj je povzročilo rušilno eksplozijo v središču mesta. Celje se je dokončno razvilo v močno industrijsko središče, mesto "pla-

vih" plašcev. Sredi osemdesetih pa je prav Celje doživelo prvi veliki industrijski šok v Sloveniji – stečaj podjetja LIK Savinja, konec osemdesetih pa je bila postavljena nova katoliška cerkev Sv. Duha.

Zadnje desetletje, srečno pričeto z izboritvijo samostojne države, nam je v spominu še zelo blizu. Za ta poosamosvojitveni čas je za naše mesto značilna predvsem močna oslabeitev industrije, velika stopnja brezposelnosti, primat pa počasi pre-

vzema storitveni sektor. In kaj nam bo prenesel pompozni prehod v novo tisočletje?

Pustimo se presenetiti in se raje ukvarjajmo s spomini in nostalgijo, kar nam ta knjiga z lahkoto pričara. Prepustimo se torej stoletju, ki smo ga živeli tudi mi, in ki se ga vsak od nas spominja po svoje.

Bojan Cvelfar

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola, to je do 16 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, po možnosti tudi naslov elektronske pošte ali telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo na hrbtni strani označene z legendo. Legenda (podnapisi k prilogam) z navedbo nahajališča vira naj bo priložena na posebnem listu.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. V njih uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo ime fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, naslov ali kratico n.d. (če od tega avtorja navajamo le eno delo) in številke strani.

* **Poglavje Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945-1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja, *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj, založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1-2, str. 20-41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848-1991. *Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej), Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15-20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva *Kronike* (Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali glavnemu uredniku *Kronike* (Aleš Gabrič, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana). Za hitrejše poslovanje lahko prispevke pošljete tudi po elektronski pošti na naslova glavnega urednika (Ales.Gabric@guest.arnes.si) ali tehnične urednice (Medit@siol.net).

Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike